

МУСАГИТ ХАБИБУЛИН ХАН КУБРАТ. ВОЙНАТА С ХАЗАРИТЕ

Част 2 от „Хан Кубрат“

Превод от руски: Гергана Стойчева, 2005

chitanka.info

ПРЕДГОВОР

По волята на случая в началото на шестдесетте година на миналия век аз се оказах в Таджикистан. След завършване на Казанския университет бях разпределен там като преподавател по история в малък миньорски град. Училището беше интернационално — сред моите ученици имаше узбеки, таджики, руснаци, татари, украинци. Порази ме особено много, че в часовете децата живо се интересуваха от историята на своя народ, своята нация.

По това време в Съветския Съюз в училищата се изучаваше само историята на руския народ.

Случайността ме срещна с известния историк и учен Лев Николаевич Гумилев. Именно той ме вдъхнови да напиша исторически роман, отразяващ цялата истина. Той казваше, че хората опознават най-добре историята чрез художествената литература. Негови са и думите: „Българите-татари са древен народ с много богата история. А вашият хан Кубрат за първи път в Източна Европа създава своя държава — Велика България и влиза в световната история като велика личност.“

Аз знаех, че Кубрат през VII в. е провъзгласил за столица на своята държава Гунагория, чието име е влязло в историята чрез гърците като Фанагория.

Древна България е търгувала с много страни и на първо място със столицата на Византия — Константинопол. Известно е, че хан Кубрат се е възпитавал в двореца на императора, че добре е изучил живота на византийския двор и наблюдавайки внимателно е извлякъл за себе си важни изводи: за да бъде една държава значима, тя трябва да има развита не само икономика, но и силна армия, а и мощно оръжие (гръцкия огън).

В Константинопол на времето го завежда чичо му каганът на източните тюрки Органа. През 631 г. той е убит от млад претендент за властта. В Западния каганат назряват условия за създаване на самостоятелна държава. Начело ѝ застава Кубрат, който по бащина

линия е бил от рода Ашина, а по майчина от Дуло. Историците смятат, че хан Кубрат е потомък на най-древните тюрки, както е споменато в „Именника на българските ханове“. От същия род е бил и вождът на хуните Атила.

По това време в съседство с новата държава са живели аварите, които постоянно воювали с Византия. Кубрат ги побеждава и ги изтласква зад р. Дунав. В тази война е убит вождът на аварите и тогава богатството и воините му преминават към младия вожд на българите. Той основава столицата си Фанагория на Таманския полуостров и от пристанището ѝ още в 632 година е отплавал първият морски керван. Така Европа узнава за новата държава Велика България, която е тясно свързана с Византия. По това време император Ираклий е в приятелски отношения с хан Кубрат и му дава титлата Патриций.

Предполага се, че Кубрат е имал петима синове: Бат-Баян, Котраг, Аспарух, Кубер, Алцек и дъщеря Чечке.

Някои историци смятат, че предците ни са били чергари, но се оказва съвсем друго. Българите още в онези времена, когато са ги наричали скити са били и земеделци и са продавали зърно на Рим. Арабските пътешественици са писали: „Те като един просветен и силен народ, живеят в градове и села, отглеждат жито, занимават се с търговия.“

През 50–60 г. на VII век. Кубрат загива в бой с хазарите. Въпреки че не изпълняват заръките на баща си, да останат заедно (легендата за снопа стрели) синовете на хана успяват да запазят нацията и манталитета на великия народ.

След смъртта на баща си най-големият син Бат-Баян се присъединява към Хазарския каганат. Вторият — Котраг отива към родствените племена в Поволжието. Неговите хора оказват голямо влияние на езика и културата на тюрките не само в Поволжието, но и в Приуралието. Той основава Поволжска България. Третият син — Аспарух заминава със своята орда в земите около Дунав, а Кубер — към Кавказ. Петият — най-малкият Алцек се покръстил и останал в Константинопол.

Местните жители на село Перещепино в района на Полтава са намерили съкровище в хълм наречен могилата на Кубрат-хан. Там се оказало погребение, което е сметнато за Кубратово. То е било

извършено по правилата на езичеството. Някои учени смятат, че хан Кубрат е бил покръстен, но тези находки опровергават това.

По инициатива на президента на Татарстан Минтимер Шаймиев част от съкровищницата на Кубрат-хан, която се намира в Ермитажа в Санкт Петербург, е била експонирана в Казан — столицата на Татарстан. И казанците са видяли съкровищата на своите предци — някои вещи на Кубрат хан — основателя на Велика България.

Мусагит Хабибулин

1

След няколко дни пристигнаха в Херсонес. Имаше значително вълнение, заради което Денис реши да дочака утрото в открито море. Там вече бяха хвърлили котва няколко други кораба, в това число и един хазарски с черния си флаг — именно този цвят бе избрал хаган Юлуш. Илбарис гледаше товарния кораб, дълбоко нагазил във водата, и реши, че това трябва да са същите онези хазари, които бяха пристигнали в Константинопол малко преди българите и също като тях бяха получили оръжие от император Ираклий.

Хазарите също не бързаха да се приближат към брега. За всеки случай Илбарис извика Камай и го предупреди да е нащрек.

Чак до падането на нощта буйтурът бе в непрестанно тревожно очакване и едва с падането на тъмнината си позволи да се отпусне в каютата си, където последните нощи спеше направо на пода, върху няколко кожи. На неговото легло спеше старият Симоката. Той заспиваше късно и след като лека-полека се съвзе след неочаквания обрат в живота му, постепенно започваше да става разговорлив и даже помоли да донесат делва хубаво вино. През тази нощ вече беше успял да намали съдържанието на червеногърлестия съд и настроението му беше много добро въпреки вълнението и силните пориви на вятъра.

— Е, как е там горе, войне?

— Вижда се Херсонес. Но се вижда и един хазарски кораб.

Симоката съчувствено зацъка с език.

— Кой би си помисли, а? Че хазарите сами ще плават из Евксинския понт? Готов съм да заложа главата си срещу празна делва, че кормчията им е я някой финикиец, я някой грък. Беше време, войне, да ти кажа, когато на никого и през ум нямаше да му мине, че кой да е може да плава из тези води. Освен, разбира се, гърците. А сега... Искаш ли вино?

— Благодаря ти, Симай-ата. Не обичам вино.

— Не обичаш, защото си още млад. Когато поостарееш, ще разбереш, че човек трябва да се ограничава само в храната, не и в

пиенето. От яденето ти става тежко на стомаха, а от виното — леко на душата. Интересно: какво ли са донесли хазарите на император Ираклий и какво ли сега отнасят обратно?

— Ще ти кажа, Симай-ата. Докараха роби, в замяна отнасят оръжие, както и ние. Ние сме против тях, те са против нас.

Старецът закима с глава.

— Познавам премъдрия император Ираклий. Ние, гърците, ги умеем тези работи. Затова и нашата държава оцелява въпреки всичко и ще продължава да съществува още хиляда години. А на това се научихме още от римляните. Разделяй и владей — на това ни учеха. Сега няма римляни, на тяхно място дойдоха гърците. Я кажи, пред теб Константин спомняше ли си за императрица Мартина?

— Помни я, Симай-ата.

— Не, не му провървя на внука ми, воине. Можеше да се ожени за която си поиска. От най-благородните семейства. Никоя девойка нямаше да му откаже. А се влюби в Мартина. Колко години вече продължава така. Ти видя ли я?

— Да, аксакале.

— Красива ли е?

— Много.

— Да я беше видял като момиче. Тогава аз... вече бях стар, а не можех да откъсна очи от нея. А след това тя се омъжи за чичо си.

Той се повъртя на едно място, след това измъкна отнякъде няколко сухи риби.

— Воине, вие сте варвари не защото не вярвате в Христос, а защото не тачите сока на гроздето. Ще дойде време и целият свят ще е благодарен на гърците, че първи са открили винарството. Аз съм истински грък и още от сутринта нещо ме дразни в гърлото.

— Не си само ти, ей го на и Денис, кормчията. Той не е грък, но и неговото гърло го дращи. И не само на сутринта, вечер също.

— Значи е започнал да прозира истината, воине — старецът се прекръсти. — Е, с бога... ох, колко е хубаво. За какво ти разказвах, юначе? А, за Мартина. Слабичка девойка с огромни очи. Да, стройна като лозница. Само осем години е по-голяма от моя Константин. Не знам кога се влюби в нея. Самият той казва, че е било магия. Може и така да е. Написа първите си стихове на петнадесет години. За какво се говореше в тях? Разбира се, че за любов. Константин израсна без

майка и почти без баща. А аз... какво аз? Теофан, синът ми, искаше Константин да постъпи на служба по неговите стъпки. Отначало щеше да го води със себе си по посланическите си странствания, след това да го научи сам да се справя. Но нима внукът ми можеше да напусне Константинопол? Та нали там е Мартина. Той се интересувахе само от нея — все едно го бяха омагьосали. Тя бе вече омъжена, от много години... рано я дадох на Ираклий. Вече беше родила Юстиниан, наследника, а все още бе само момиче. И тя се влюби... та нима е възможно да не се влюбиш в Константин? Мислиш ли, че само тя го заглеждаше? Не, войне, не, не познаваш добре жените ни. А той... не виждаше никоя друга. Гледаше и виждаше жените по-зле, отколкото сега аз. А ти, войне, имаш ли си жена?

Илбарис подскочи.

— Не, аксакале.

— Е, ама как така? Чувал съм, че девойките ви са много красиви, тъй ли е? Казват, една от тях дори е сгодена за нашия Юстиниан. Такъв е животът: годеница от чужда страна — това не е любов, то си е чиста политика... Не, не е любов...

Старецът се закашля и дълго не можа да си поеме дълбоко дъх. В гърдите му нещо все хриптеше и глъхнеше. Накрая кашлицата премина.

— А защо — започна Илбарис, — защо, Симай-ата, говориш такива неща?

— За кого, момко?

— За Юстиниан.

— А нима не знаеш? Ох... да, как би могъл да знаеш. На Юстиниан не му трябва момиче, разбираш ли?

— Не — честно си призна Илбарис. — Не, не разбирам.

— Ех, и ти — промърмори Симоката. — Какво има да му се разбира. Той още е момче, по ум и разум си е момче... Харесва подобни на него. Случва се... Разбираш ли сега?

На Илбарис му се зави свят, главата му забуча.

— Значи, Симай-ата... — със задъхване произнесе буйтурът, — значи...

— Това нищо не значи — навъси се Симоката. — Просто тази ваша девойка ще е нещастна и толкова.

И отново се закашля, докато от очите му не избликнаха сълзи — морското пътешествие не му се отразяваше много добре. Отпи още от делвата, излегна се на пейката и наметна краката си с кожата.

— Ето така вече е добре, воине. В старостта... в старостта виното замества всичко. По-бързо кара кръвта да тече из жилите и изобщо...

Той бързо задряма с лекия старчески сън и скоро отново се събуди.

— Тук ли си, воине?

— Да, аксакале.

— Благодаря ти... за това тук, всичкото, там, в Константинопол, бих умрял. Щях да умра, без да видя внука си. Аз така и така ще умра, и тук ще е същото, но не се страхувай. За това... за това, че ми позволяваш преди смъртта да прегърна внука си, аз ще ти се отблагодаря. Зная, зная какво им трябва на всички. Ще кажа... да, воине, ще кажа. Ще направя...

За един кратък миг речта на стареца отново стана неразбираема. А след това напълно секна.

— Спиш ли, аксакале? — тихичко попита Илбарис и се понадигна.

— Искам да заспя. Сън... когато спиш, нямаш нужда от нищо — точно като за старците... да лежиш, да заспиваш. Хубаво е. Корабът се полюшва... топличко е.

— Тогава спи, Симай-ата.

— Добре, воине... ще спя... ще поспя. А после... после ще ти открия... тайната... Старият Симоката знае много... много... тайни. Мнозина умряха, а не ги узнаха. А ти... ти ще ги научиш. Огънят. Толкова е просто. Затова и никой не може да се досети. Никой. Просто е. Ще ти кажа. Ще покажа. Само да видя Константин... внука ми...

— Добре, Симай-ата. Ще го видиш. Съвсем скоро. А сега спи. Да ти дам ли още кожи? Да те завия?

— Да. Ето... ето така. Добре е. Ти... въпреки че си варварин...

Той измърмори още нещо, някаква сянка пробяга през лицето му, още виждаше нещо свое си там, в тъмния си свят, в който течаха неговите дни. Какво виждаше? Своят внук Константин, изписващ строфите на стиховете по пергамента, или слабичката, стройна девойка, която по-късно стана императрица? Или себе си виждаше — в

онзи миг, когато огненото оръжие се взривило в ръцете му от невнимателна искра? Или нещо друго? Какво?

Илбарис остави гърка и излезе. Пред входа на каютата седеше воин. Като видя Илбарис, той се изправи и се втренчи в буйтура. Младежът му кимна и мълчаливо се качи на палубата. Навсякъде бе тихо. Платното висеше безжизнено. Звездите грееха. На брега, там, където се намираше Херсонес, блещукаха някакви огньове. Вълните лениво се плискаха в борда на кораба и той лекичко, едва-едва се полюшваше.

Илбарис стоеше и мислеше за всичко, което му разказа Симоката. Под това небе и под тези звезди се случва винаги едно и също. Защо става така? Защо нито хората, нито народите могат да се разберат едни с други? Защо влюбените не могат да се съберат? Защо има толкова много страдание, жестокост и лъжи — във Фанагория, в Константинопол, навсякъде?... Защо за всичко и срещу всичко трябва да се бориш — със стихии, оръжие, кръв?

Чечке... Той си спомни думите на Симоката, спомни си какво каза старият майстор за Юстиниан. Помисли си, че до Фанагория не остава много. Спомни си колко още препятствия трябва да преодолее по пътя към щастието.

Сети се и за още много, много други неща. Имаше над какво да мисли...

* * *

На сутринта жителите на Херсонес се събудиха от камбания звън, известяващ, че в пристанището навлиза някакъв плавателен съд. И въпреки че този град-държава беше много добре укрепен — така, че да не се страхува от неочаквано нападение нито по суша, нито море, все пак се знае — който сам се пази и Господ го пази. Затова при първия сигнал стражите заемаха местата си по стените и укрепените многобройни кули, които обхващаха Херсонес от всички страни като огромен, мощен пръстен.

От всички страни. Защото опасността надничаше отвсякъде. От морето, което се простираше на юг, и от степта, която лежеше на север. От едновеерците си, християните, и от покланящите се на Тангра

степни жители — номадите. От войските на император Ираклий, който с помощта на петдесет галери, командвани от стратега Валериан, съвсем наскоро усмири склонните към непокорство жители на Херсонес, до тюмените на хан Кубрат, способни да прекъснат всички пътища по суша в случаите, когато на българския повелител му се стори, че магистратът на Херсонес облага българските търговци с прекалено високи налози. Сложно е положението на града, захвърлен по волята на съдбата на границата между Византия и необятния свят на чергарските народи и затова е принуден да води гъвкава политика, способна да удовлетвори и едните, и другите. Жителите на града-държава най-много биха желали да не зависят нито от едните, нито от другите. Петдесетте галери на стратега Валериан обаче правеха всяка независимост от Византия толкова невъзможна, колкото бе невъзможна и от ордите на номадите, способни само за няколко седмици да щурмуват и разграбят този богат град, пълен с всевъзможни стоки, магазини и работилници. И накрая жителите на Херсонес разбраха, че има само едно-единствено средство да си осигурят спокойствие и откъм морето, и откъм сушата. Те се откупваха от император Ираклий с огромен ежегоден данък, който се внасяше в императорската хазна, а на степниците разрешаваха да търгуват по многобройните пазари, като при това им вземаха съвсем умерени налози. След това настъпи мир — който, разбира се, беше относителен.

Но така или иначе, дори и относителен, мирът привличаше към Херсонес безчислени кервани от всички краища на света — на талиги, на коне, на камили, от Поднебесната империя на табгачите, от Персия, от Самарканд и Хорезъм към Херсонес течеше потокът на стоките, изработени от изкусните ръце на майстори и роби; коприна и хартия, сушени плодове и скъпоценности, разнообразни тъкани и оръжие. Всичко това се продаваше, разменяше, отново се товареше на камилите, на товарните коне, на търговските кораби, натрупваше се в складове в очакване на по-добри времена, разпръскваше се по света. А освен това този град бе известен в търговския свят като най-голямата междинна станция за една особена стока, която се търси винаги. Тази стока бяха робите. Докарваха ги тук, полуживи след дългия път и лишенията, тук ги поощряваха, за да си възвърнат търговския вид, сортираха ги, като отделяха мъже от жени, занаятчии от земеделци, деца от възрастни. И пак тук започваше техният горчив път към

неведоми краища, към новия им живот — в публичните домове или харемите, във вонящите трюмове на галерите, в каменоломните и солниците, в бояджийниците и сребърните рудници... цената на робите, както и цените на зърното и на кожите, на платовете и на среброто, постоянно се променяше, като ту скачаше до небесата, ту падаше толкова ниско, че например беше по-изгодно просто да пуснеш роба или да го оставиш някъде, отколкото да го храниш, докато чакаш евентуален клиент. Но и високите, и ниските цени, всичко се претопяваше в огромния търговски котел, нарече Херсонес, а на дъното му неизменно оставаше една утайка от чиста печалба, която въпреки че се разпределяше и преразпределяше след това доста неравномерно, все пак позволяваше на жителите на града да съществуват, без да търпят големи лишения.

И може би имаха основание за известно високомерие херсонеските търговци, когато обичаха да повтарят, че накрая светът ще бъде спасен от гибел само от търговците.

Беше ли съгласен с това хан Кубрат? Не е известно. Знае се само, че по един или друг начин той беше издействал много привилегии за българите в търговията. Много български магазинчета има в Херсонес и само при българите могат да се купят такива стоки, като обработена червена кожа, мека като кадифе, от която контетата и князете по целия свят си шиеха ботуши, които практически не се износваха; при никой друг нямаше такова изобилие от кожи, донесени от Страната на мрака, а също и мед, конопено влакно, ленено платно и много други неща. За да може да защитава правата на българските търговци хан Кубрат получи правото да назначи в Херсонес свой тархан, който освен това е длъжен да осигурява запасите с провизии и прясна вода на българските кораби, които спират в Херсонес по пътя към Византия и обратно.

Сега точно такъв кораб се приближаваше към града. Илбарис заповяда да се вдигне на мачтата белия български флаг. Едва корабът бе пуснал котва на пристана и по спуснатата дъска първи на борда стъпиха митническите чиновници, а след тях и тарханът — добре охранен здравеняк със сънлив вид, румени страни и гръмовен глас, който се разнесе в мига, в който си отвори устата.

— А, сънародници ли сте? На къде и от къде?! — закрещя той така, все едно че най-близките хора се намираха на три полета на

стрела от него. — Кой е най-главният на този съд? В името на хан Кубрат, нашият повелител, заповядвам му да се представи пред мен, тарханът на това място! А мен ме наричат Ишбул! Това да знаете, така да се обръщате към мен!

Илбарис пристъпи напред:

— Аз съм буйтур Илбарис, приемен син на ювиги-хана. Защо крещиш така, сякаш търгуваш с прокиснал кумис?

Здравениякът-тархан веднага се окопити.

— Буйтуре! — каза той, като цялото му същество изразяваше безгранична радост. — Ти ли си това? Ти, разбира се, не ме помниш. А аз теб съм те срещал много пъти във Фанагория. Добре дошъл, буйтуре. Няма да повярваш колко се радвам. Почакай малко и ти също ще ми се зарадваш. Защото навярно имаш някакви молби и, сигурен съм, си си блъскал главата как да ги решиш. А ето, че сега ме срещаш — по-точно аз те срещам, и ти вече нямаш никакви проблеми.

Илбарис неволно се усмихна. Тарханът бе готов да направи всичко. Какво пък, това го устройваше. Трябваше да попълни хранителните си запаси, трябваше му прясна вода. Но преди всичко му трябваха гребци, защото тези, които докараха кораба до Херсонес, му предадоха, че биха искали именно тук да слязат на брега и да останат. Илбарис не се съмняваше, че при крайна нужда би успял да се договори с тях или, в най-лошия случай, да ги застави да докарат кораба до Фанагория; освен това на веслата можеха да седнат и алипите на Камай. Но ако в Херсонес могат да се купят опитни гребци, той би купил.

Тарханът изслуша Илбарис, затвори очи и замълча за известно време, като мърдаше плътните си устни. После каза:

— Така, буйтуре, считай, че всичко е уредено. Можеш да пуснеш гребците си още в тази минута. Ще ти намеря такива — и то съвсем няма да е скъпо, — които на мига ще те закарат във Фанагория, дори и по целия свят да изчезне вятърът. А вода ще получиш, и то такава, каквата никога не си опитвал. Както и всичко останало. А когато се прибереш във Фанагория и видиш нашия ювиги-хан, да живее по волята на Тангра още сто години, не забравяй да му кажеш колко добре са се отнесли към теб в Херсонес. И не някой си там неизвестен, а точно аз, тархан Ишбул. Разбрахме ли се?

— Разбрахме се — усмихна се Илбарис. — Ти, Ишбуле, ако не беше човек, в чиито жили тече нашата кръв, щеше много да постигнеш в Константинопол. С този глас... и с такава хватка...

Ишбул почервения от удоволствие:

— Съвършено си прав, буйтуре. Ще ти кажа честно: не жали сили за тази работа. Гърците ни смятат за диваци и варвари. Искан да им докажа, че във всяко едно отношение не им отстъпваме. Не говоря само за военните дела. А и за всичко останало. В търговията, в занаятите. И дори в любовта. Попитай местните жени с кого най-много обичат да споделят любовните ласки. И ще ти кажат, че най-добрите мъже са българите. Впрочем, тук един почтен търговец може да ти достави девойка за всеки вкус. От дванадесетгодишни девственици до... — в този миг той вдигна поглед към лицето на Илбарис и се спря. — Разбрах, буйтуре. Никакви девственици. Та кой ли в наше време може да гарантира в такава деликатна работа? Значи остават гребците и запасите. Ще ги получиш незабавно. А сега, не се сърди, буйтуре, но трябва да погледна трюмовете ти. Трябва да запиша всичко, с което търгуват нашите търговци...

— Аз не съм търговец — отвърна му Илбарис.

— А, не говори така — възрази Ишбул. — Ако се замислиш, то всички в света сме търговци. Човек или продава, или купува, животът без това е невъзможен. Не се сърди, трябва всичко да проверя и да доложа на хан Кубрат.

— Добре — съгласи се Илбарис. — Да отидем в трюмовете.

Щом видя оръжието, което българите бяха натоварили в Константинопол, Ишбул зацъка одобрително с език:

— Тц, тц... браво, буйтуре, отлично оръжие, отлично. С такова оръжие се полага на боговете да воюват. Чух, буйтуре — вярно, не мога да се закълна доколко това е истина — че точно тъй са постъпвали древните гърци. Не воювали самите те, а оставяли битките в ръцете на боговете си. Воювали боговете, а гърците съчинявали за тези сражения стихове и се съревновавали в бягане, борба, мятане на диск и надбягване с колесници. На това му се казва живот. И ми се струва...

— Ти обеща да ми изпратиш гребци — напомни му Илбарис. — Трябва ми и сушена риба, и вода и още много работи.

— Разбрах, буйтуре, разбрах. Изчезвам. Изчезвам, за да се върна отново. Ще имаш всичко, което ти трябва. А ти ще ми се разплатиш с тежки златни монети, нали така? Тъй като не аз суша рибата, а нямам и пушено месо, затова всичко трябва да се купи от гърците. А те дерат кожи. Така че, дори да ти взема и последната монетка, накрая от службата ще ми остане едва толкова, колкото да не умра от глад. Какво, усмихваш ли се? Не ми ли вярваш? Съмняваш се, като виждаш колко съм пълен? Нека това не те заблуждава, буйтуре. Кога дебелее човекът? Когато яде много. А кога яде много? Тогава, когато не е сигурен за утрешния ден. И с мен се случва точно това. А като прибавим и работата — от нея можеш направо да полудееш! Няма нито минута спокойствие! Затова и човек започва да нервничи. А когато е нервен, у него се появява вълчи апетит. Това ми го каза тукашният лекар, Хермоген. Ако нещо те боли...

Тархан Ишбул би говорил чак до залез-слънце, ако с цялата си решителност Илбарис не го бе обърнал с лице към брега. Тогава тарханът най-накрая се захвана за работа и на младия воин му се наложи да признае, че той не получава заплатата си напразно. Не бяха изминали и няколко часа, когато на борда на кораба бяха стоварени хляб и сирене, мехове с прясна вода, връзки сушена риба и няколко огромни сандъка със сушени плодове. До залез-слънце оставаше още много време, а корабът вече можеше да продължи пътя си: няколко десетки опитни гребци вече се настаняваха зад веслата. Илбарис честно наброи златото в подложената длан на тархана, който пожела попътен вятър на кораба. И неговото пожелание сякаш бе чуто от боговете, защото вятърът опъна платната и корабът се отправи в открито море. До Фанагория оставаха няколко дни път...

2

Тези дни изминаха без произшествия. Кормчията Денис внимателно се вглеждаше в бреговата ивица, като следеше за познатите ориентири, за знаци и запомнящи се забележителности. По този начин управляваха корабите си още древните мореплаватели — без да изпускат брега от поглед. Водеха корабите си също и според звездите, но по брега бе по-лесно и по-сигурно.

Сега по-голямата част от времето си Илбарис прекарваше със стария Симоката. Старецът си наливаше чаша вино, от което отпиваше на малки глътки, наслаждавайки се на тръпчивия вкус, наливаше си още и като гледаше покрай Илбарис с невиждащите си очи, говореше:

— А ти, воине, не си прав. Не си прав да се отказваш от благородната напитка, която ни дарява със забвение. Впрочем, какво има да забравяш ти, това се полага най-вече на такива старци, като мене. А ти трябва всичко да помниш. Да помниш и да запаметяваш... за да можеш после, в старостта, да има какво да забравяш...

Често, докато говореше, старецът замлъкваше по средата на думата, загубваше нишката на размишленията си и прескачаше на друга тема.

— Вие, скитите, сте млад народ, воине. А младите какво трябва да правят? Трябва да се учат. От най-старите народи. От гърците.

— Но нали юдеите — възразяваше Илбарис с надежда да раздразни стареца, — нали юдеите също са древен народ, Симокате.

Симоката така се възмущаваше, че даже забравяше за виното.

— Юдеите — пръскаше той слюнка, — юдеите са глупав народ, въобще не са древен! Глупав народ са, помни ми думата! Намислили да се дърлят с императорите. Веспасиян^[1] — чувал ли си това име, воине? — император Веспасиян превзел Йерусалим и го запалил. И разпръснал юдеите по лицето на земята, така че да нямат родина и те няма и да имат повече. Защото са прокълнати от Господа заради мъките му. Не, ти изрече много глупави думи, воине. На гърците, ето на кого трябва да се подражава. Знам какво искаш да ми кажеш — че

един грък ще продаде друг грък дори за една медна монета. Че в душата на всеки от нас се крие доносник и пияница. Дори и така да е! Ако въпреки всичко това сме успели да сложим ръка на целия свят, значи нашите пороци не ни пречат.

На това място Симоката си възвръщаше предишното спокойствие и с немоцна старческа ръка хващаше каната с вино.

— Не ни пречат. Дори може да се каже, че пороците изострят чувствата ни. Кажи, къде и у кой народ ще намериш най-изкусните майстори, строители, ювелири? А най-добрите философи на света — нима не са от нашата благословена страна? А поетите, съчинителите на пиеси? Знаеш ли какво е театър, войне? Вие нямате такова изкуство, а при нас го има вече от хиляда години.

— Твоят внук, учителят Константин, ми разказваше за Омир, Симай-ата — казваше Илбарис и в Симоката пламваше младежки огън.

— Омир! — възкликна той. — Омир, бащата на поетите! Не стигат никакви думи, войне, за да се опише красотата на неговата „Илиада“. Според мен тази кана е съвсем празна. Виж там, под леглото, трябва да има още нещо останало. Омир! Нима могат тези самонадеяни юдеи да покажат нещо, достойно колкото него? Повярвай, ти, внук и син на скити, повярвай на стария Симоката — спасението за света ще дойде от Византия. Не искам да оскърбявам боговете ти, но съм твърдо убеден — ликът на спасителя ще засияе над вашите дивни степи. Гърците — и само гърците! Знам, сега ще започнеш да ми разказваш за китайците, които наричате табгачи. Вярно е, те изработват прекрасна коприна, и хартия и какво ли още не. Но скоро — и ти ще видиш това, — светът ще започне да купува хартия и коприна от нас, гърците. Точно така, както самаркандските търговци изнесоха тайната на производството на хартия от Китай, така и нашите купци я изнесоха от Самарканд. А колко наши си тайни имаме самите ние? Знам, знам какво трябва да направя аз. Да изработя гръцкия огън за твоя хан. Че какво? Ще го направя. Въпреки че е смъртен грях. Но я ми кажи, нима да се изпрати в дивия север — прости ми, войне, но е така, — да се изпрати внука ми Константин в дивия север, само защото е посмял да се влюби в императрица Мартина, на която посвети толкова безсмъртни строфи, нима това не е грях? И нима съм нарушил

клетвата да държа в тайна секрета за изготвяне на гръцкия огън, щом император Ираклий търгува с него наляво и надясно?

— Какво искаш да кажеш, Симай-ата?

— Налей ми още малко от тази дивна напитка, воине. А така... о, колко блажени са боговете, които ни научиха на винарство! Какво искам да кажа ли? Само истината. А истината е, че на вашите най-зли врагове, на хазарите, император Ираклий продаде доста голямо количество от това оръжие. Вярно е, че те не знаят как да го произвеждат, но това не е чак толкова важно. Имат го, ето кое е важното, имат гръцкия огън, който изгаря всичко на сушата и във водата. Срещу него всяко друго оръжие изглежда смешно. А ако императорът разрешава на хазарите да владеят това оръжие, защо аз да не въоръжа с него българите, а, воине? Така ще е честно. Та нали именно българите толкова години спазват договора и осигуряват спокойствието по нашите северни граници. Нима е честно да се обрекат на поражение в битката им с хазарите, само заради това, че хазарите пълнят тържищата ни с роби, които всъщност са поробеното население на покорените от тях народи? Та нали ако те ви победят, то и вие ще се появите по пазарите на Константинопол и Херсонес, а вашите девойки ще започнат да услаждат с младите си тела посетителите на публичните домове? Не, Симоката няма да допусне това да се случи, воине. Налей ми още...

— Не е толкова лесно да се победят българите, Симай-ата — мрачно отбеляза Илбарис. — Безспорно хазарите са поробили много народи и числено ни превъзхождат. Но не всичко се изчерпва с числеността.

— Виждаш ли? Те ви превъзхождат и по брой. И като прибавиш към това прекрасното въоръжение, с което ги снабдява император Ираклий, с когото вие, а не хазарите, имате сключен договор за приятелство...

Малко по-късно, когато старецът задряма, Илбарис го остави в каютата и се качи горе на палубата, като предварително провери дали вратите се охраняват добре. Корабът се накланяше ту на една, ту на друга страна и бодро се носеше напред. Гребците си почиваха.

Още малко — и ще се покажат стените на Моминския дворец във Фанагория, които рязко се връзват в морето. Къде ли е сега Чечке? Отдавна трябваше вече да е в Горен Кирмен. Но може би се е

завърнала? Ако хан Кубрат не го беше изпратил в Константинопол, той също можеше сега да е там, в Горен Кирмен, с Чечке.

На хоризонта се виждаше някакъв кораб, по-голям от българския, но отдалеч бе невъзможно да се определи какъв е флагът на мачтата му. Приятно е да знаеш, че не си сам в морето. Не ще и дума, любовта към морето е нещо, което или го имаш по рождение, или го нямаш. Казват, например, че финикийците са народ, прославен още от древността с любовта и уменията си в мореплаването. А българите са степни хора и морето им е чуждо и подозрително.

Степта... Красива е сега, сигурно е красива сега степта. Красиво е денем, когато безпределните простори са се ширнали пред очите ти, хубаво е нощем, когато след дългия ден огънят гори, месото се пече, а над главата ти блещукат звездите и очите ти сами се затварят, за да се отворят след миг и да съзрат красотата на вселената. Приятно е да седиш край огъня и да слушаш как зад гърба ти просторът разговаря с нощните си гласове и конете пристъпват от крак на крак, разтърсват гриви и кратко изпръхтяват.

Конете... безчетни са табуните, които пасат по джайляите, по полята край заливите на Итил и другите реки от Фанагория до самия Горен Кирмен. Умножават се безбройните стада, които принадлежат и на самия хан Кубрат, и на всеки от илханите. Има такова поверие — много коне, значи ще има война. Вярно ли е, така ли е? Поговорката може да се разбира така: за каквото и да е набег, дори да не става дума за война, трябва огромно количество коне, най-малко по два на воин. Още от първите глътки въздух съществуването на българите е неразривно свързано с конете, те понякога се научават да яздят преди да могат да ходят. Българите не се разделят с тези благородни животни, грижат се за тях, пазят ги, знаят всичките им навици. Нима това е трудноразбираемо? Човекът и конят са неразделни — и съдбата, и славата им е една и съща. И в боя сърцата им се сливат в едно и не може, не бива конникът да е по-лош от коня. Пак народът казва: ако под добрия воин има лош кон — наполовина е силата им, ако на добър кон язди лош воин — пак е половина. А в битката половинката загива много по-често от цялото. Много по-често. Ето защо българската конница се слави по цял свят и няма равна на нея сред другите народи.

Едва-едва поклащайки се, корабът се накланя от борд на борд и после отново се изправя, пори вълните под белия български флаг. На

борда Илбарис стои и гледа брега, който едва се мержелее в далечината...

Много, наистина много коне пасат тази година по джайляите. Нима ще се окаже права народната мъдрост и ще има война? Войната е страшно бедствие. По-лош от нея може да бъде само морът, ужасната болест, която се появява, както казва тептангра Ирсан, когато слънцето се разсърди на хората за греховете им. Това неведнъж се беше случвало в човешката история: започват да измират плъховете, излизат от бърлогите си и побягват по улиците. А след това по слабините и под мишниците на хората се появяват черни отоци, от които тече гной. С бързината на пожар черната смърт настига всички, от нея не могат да се спасят нито жените, нито децата, нито воините. Тя взема деветима от десетима, а от една стотна — повече от девет десети. Това е по-лошо от войната. След това по ред е войната.

Неизвестният кораб все още се вижда в настъпващия сумрак. Какъв е той? Навярно на борда му пътуват търговци гърци или перси: сигурно трюмовете са натъпкани със стока, на обратно ще отнесат кожи, восък и ленени платна. А може би и коне — неведнъж Илбарис бе чувал, че търговците, които търгуват с коне, получават добри пари — конете се търсят много и на изток, и на запад.

Нима ще има война? Ако има, то тя може да е само с един народ, с хазарите. Свой народ, със същата кръв, с близък език, а и вярата е една и съща. И в същото време това е най-върлият им враг. Може би така и вървят нещата — който ти е по-близък, той ти е по-голям враг? Така или иначе, попитай който и да е българин кого ненавижда повече от всичко, ще получиш само един отговор — хазарите. Хазарите се бият и воюват добре. Не толкова добре, колкото българите, но все пак добре. И това е лошо. Досега българите винаги побеждаваха, но изгубваха толкова воини, че нямаха никаква полза от победата си. А народът на хазарите е по-голям. Разрасна се родът Ашина, включи в себе си и други племена. Неведома сила притиска хазарите, принуждава ги да се движат на запад, а на запад са българите. И само Тангра знае как ще завърши всичко това.

Нима ще има война?

За това си мисли Илбарис, но без да изпитва страх. Войната е нещо лошо, защото загиват жени и деца. А воините? Разбира се, те също загиват. Някой го настига стрела с железен връх, украсена със

зловещи черни пера, друг го разсича сабя, меч или ятаган. Но нима за това си заслужава да се тъгува? Нима рано или късно великият дух на Тангра няма да призове всеки от нас? За война битката и смъртта са нещо обичайно. Но докато си жив, животът е прекрасен.

Не, на Илбарис не му е противна мисълта за смъртта, той самият отдавна вече искаше да опита късмета си. Да се покрие със слава. Нали славата е единственото нещо, с което воинът може да се издигне сред българите! Ако започне война, хан Кубрат ще му даде власт над хиляда алипи и тогава Илбарис ще може да покаже на какво е способен. Да покаже колко струва.

И друго си мисли: ако започне война, няма да дойде корабът от Византия, корабът, който ще отведе Чечке, за да легне тя в една постеля с наследника на император Ираклий, да му роди деца, да търпи ласките му. Докато се води война нищо такова няма да се случи.

А смъртта? Илбарис не вярва в смъртта. Той вярва, че бронята му ще го защити от стрелите, а със сабя в ръка ще успее да надвие който и да е враг. Тангра няма да го остави да загине безславно.

Тогава нека да има война.

Младият момък още дълго стои на палубата. После слиза долу. Стражите са на поста си. Какво охраняват, от къде може да дойде опасността? Но Илбарис предпочита да не мисли за това. Най-ценният товар на този кораб е старият грък, този сляп и хилав човечец. Симоката, великият майстор, Симай-ата. Той трябва да пристигне жив и невредим във Фанагория независимо от всичко.

Илбарис хвърля на дъсчения под няколко вълчи кожи и заспива мъртвешки сън, но в също време е нащрек. Викнеш ли го, дори и шепнешком — той ще се събуди на мига...

* * *

— Буйтуре! Събуди се...

Денис едва успя да произнесе тези думи и Илбарис скочи на крака.

— Какво се е случило, Денисе?

— Хазарите...

След минутка вече бяха на палубата. Развиделяваше се. На светлината на изгряващото слънце се виждаше мачтата на кораба и флага, който се развяваше насреща им. Флагът беше черен.

— Къде е Камай?

— Тук съм, буйтуре.

— Слушай заповедта ми. Вдигни хората си, нека са готови за битка. Да не се показват тук, горе. Нека видим какво искат хазарите. Ако са намислили да ни нападат, нека си мислят, че нямаме воини. Събуди гребците, да сядат на веслата. Денисе, направлявай кораба. По-добре ще е да достигнем до Фанагория без бой.

Денис застана на руля. Илбарис се спусна в каютата и започна да навлича доспехите си.

— Воине!

Младежът се обърна. Невиждащите очи на Симоката го гледаха от упор.

— Какво се е случило, воине? Опасност ли приближава?

— Не се бой, Симай-ата. Ще се отървем. Това са само хазарите.

— Какво правят те, воине?

— За сега само се приближават към нас.

— Пази се, синко. Така започва обикновено атаката на хазарите. Обковават с желязо носа на своите галери и след това го насочват към борда на чуждия кораб, като таран.

— Благодаря ти, Симай-ата, ще внимаваме за това. Стой тук и не се притеснявай за нищо.

— Бъди внимателен, воине. Господ да те пази...

Последните думи Илбарис не чу, вече се качваше нагоре. Предаде на Денис думите на Симоката и той кимна:

— Ще следя за това, буйтуре.

— Слез долу, облечи си доспехите. Предай руля на помощника си през това време.

Денис бързо се преоблече и отново пое кормилото, като не изпускаше хазарския кораб от очи. Вече можеше да се различи групичката хора, застанали на носа — те на свой ред се вглеждаха в очертанията на българската галера. Вглеждаха се и решаваха съдбата ѝ — да я вземат на абордаж и да я отведат със себе си или да пробият с железния си таран борда ѝ и да я потопят на дъното. Изглежда взеха

точно това решение — хазарите започнаха да обръщат кораба си и да се прицелват в борда.

Денис не ги изпускаше от очи и с ловка маневра завъртя галерата настрани. Двата съда се разминаха толкова близко, че можеха да се разгледат лицата на хазарските воители, изпълнили палубата: мнозина от тях бяха въоръжени с къси далекобойни лъкове и на всеки на пояса му висеше крив хазарски меч.

Глашатаят им се приближи към борда и се провикна:

— Ехей! Братя българи! Искаме да поговорим...

Денис въпросително погледна към Илбарис.

— Пълен напред към брега, Денисе. Никакви разговори. Нашата галера е по-лека и не гази толкова дълбоко — може да успеем да им избягаме...

Хазарският кораб превишаваше по обем леката българска галера почти двойно, но упорито се впусна след нея. Два реда весла разпенваха зелената вода. И ако вятърът не бе секнал така неочаквано, всичко щеше да завърши добре. Но платното потрепна един-два пъти и вяло се отпусна, като от време на време изпляскваше по мачтата — разстоянието между хазарите и българите почна забележимо да се скъсява. Хазарите не само ги настигаха, а и заставаха така, че да отдалечат българите от брега и да изтласкат кораба им към открито море, където имаха пълно преимущество. Сред хората, застанали на носа на хазарския кораб, един изпъкваше с богатството на одеждите и с ръста си — очевидно бе най-главният.

— Погледни, Денисе, кой ли е този човек? Виждал съм го някъде.

— Виждал си го във Фанагория, буйтуре. Преди две години той пристигна с хазарския посланик. Наричат го Ямат-бек, оглавява всички хазарски търговци, хаган Юлуш му е поверил цялата търговия. Чувал съм, че няма равен по богатство.

Двата кораба бавно, но неизбежно се приближаваха един към друг. Илбарис видя как хазарите приготвят канджите^[2] и куките, завързани на дълги въжета, как нови и нови воители се приготвят за лесната плячка.

— Камай!

— Да, буйтуре.

— Всичко готово ли е за схватката?

— Да, буйтуре. Нека да не разчитат, че ще ни превземат с голи ръце.

— Така. Но хазарите са повече. Чуй ме, Камай. Спусни се долу и освободи гребците. Раздай им оръжието, което е в трюмовете. Кажи им, че ако се бият честно, ще получат свободата си и злато.

— А няма ли да се обърнат против нас?

— Няма да се обърнат. Напомни им, че хазарите превръщат всичките си пленници в роби. Винаги. Тръгвай. Тангра няма да позволи да загинем.

Скоро българската галера започна забележимо да забавя ход — Камай въоръжаваше гребците. По подпухналото лице на Ямат-бек пълзеше самодоволна усмивка. Славна плячка, още по-ценна, защото ще я получат без гонитба. Той се обърна към своя караулбашия.

— Пригответе куките! Хвърляйте по команда и теглете. И не се струпвайте всички тук — две десетки воини стигат, за да се оправят с тия българи.

Илбарис пристъпи напред, допря длани до устата си като фуния и викна:

— Хей, Ямат-бек! Лошо нещо си намислил. Хан Кубрат ще се разгневи. Българите не закачат хазарските кораби. Защо ни пречите?

Ямат-бек се разсмя снизходително. Тези уж храбреци, българите, са точно такива страхливци, както и всички останали племена, осмелили се да се съпротивляват на хазарите и след това подчинени от мощта им. Той счете, че е под достойнството му да си напруга гърлото, за тази работа си имаше глашатай. Прошепна му няколко думи и глашатаят извести:

— Благородният Ямат-бек обещава да запази живота на тези, които се предадат без бой. Благородният Ямат-бек ще лиши от свобода и ще продаде в робство всеки, който посмее да се съпротивлява. Благородният Ямат-бек смята вашият кораб и всичко, което се намира на него, за своя законна плячка. Стойте в трюмовете и очаквайте волята на благородния Ямат-бек.

„Благородният“ Ямат-бек слушаше и кимаше с глава на всяка дума. Слънцето играеше с весели отблясъци по златните украшения на дрехите му. Той не сметна за нужно дори да извади меча от ножницата си.

— Куките!

Един миг и остриите зъбци се впиха в борда на българската галера. Опирайки се в палубните дъски, хазарските воители дърпаха към себе си. Ивицата вода между бордовете неумолимо се стесняваше. Хазарите дърпаха ли, дърпаха, жилите по челата им се издуваха до пръсване. Ямат-бек говореше нещо оживено. Беше в добро настроение — хаган Юлуш ще остане доволен... Първите стрели на българите повалиха на палубата тази десетка хазари, които се готвеха да скочат на приближаващия се кораб. Още веднъж обтегнаха българите оплетените от волски жили тетива на лъковете, стреляха почти в упор и хазарите се затъркаляха по палубата, опитвайки се в предсмъртни гърчове да извадят стрелите от телата си.

Но все пак те бяха добри воители. След първоначалния смут не отстъпиха, хвърлиха дъски между бордовете и по един, по двама започнаха да прескачат при българите — ето вече един български алип бе повален и кръвта му се разплиска по палубата, ето още един, още един. Опомниха се и хазарските стрелци — от такова разстояние е невъзможно да не уцелиш. И българите се хвърлиха срещу хазарите, омесиха се, преплетоха се в последна схватка, чупеха се мечовете, звънтяха кръстосалите се кинжали в близък бой. Мъжете крещяха, викаха, душаха се един друг, хриптяха, падаха във водата и потъваха на дъното, възнасяха молитви към един и същи бог, крещяха ругатни на един и същи език.

Илбарис се биеше в първата редица, по лицето му се стичаше пот, сабятa от дамска стомана прорязваше хазарските доспехи и оставяше кървави следи. Рамо до рамо с него крещеше от ярост и се поклащаше на кривите си нозе Камай, докато описваше кръгове около себе си със сабятa. Хазарско острие се плъзна по доспехите му и прободe дясната му ръка, той го изтръгна с лявата.

Въпреки всичко хазарите бяха прекалено много.

— Пусни гребците! — изкрещя Илбарис.

Камай оголи зъби, за секунда описва кървава резка по нечие гърло, отстъпи назад и след миг се скри долу, в трюма на средния отсек. След още един миг освободените от веригите гребци се спуснаха като планински порой извиращ от входа към долната палуба и помитаха всичко по пътя си, опиянени от вкуса на близката свобода. Веднага влязоха в боя и зъби, и нокти... Падаха, изправяха се скачайки на крака, отново падаха, плъзгаха се по кръвта, но се носеха

неудържимо напред. Отначало разчистиха своята палуба от хазарите, а след това се прехвърлиха на борда на чуждия кораб. Морските пирати разбраха, че вече не става дума за лесна плячка, а се касае за живота им, сражаваха се умело, със злоба и скъпо се прощаваха с живота си. Дори и прободени от смъртоносен удар, се опитваха да сграбчат противника си за крака, да се докопат до гърлото му, да забият зъби в плътта му, да го достигнат с нож или кама. Загубите им бяха големи, но и те самите бяха по-многобройни. Викове и стонове се преплитаха и се въздигаха към чистото небе, из което все по-високо и по-високо се изкачваше диска на слънцето.

Още в първия миг, когато остриите куки се впиха в борда на българската галера, Денис забеляза кормчията на високата кърма на чуждия съд. Той носеше шлем, окичен с фазанови пера, знак за воинска доблест, имаше блестящи доспехи и крив хазарски меч. Денис си пробиваше път сред гъстата тълпа от преплетени воински тела и избликваща огромна ярост и търсеше именно този човек в най-ожесточения бой. С очите си следеше фазановите пера и накрая се озова лице в лице със собственика им точно до самата мачта. От меча на другия се стичаше кръв и тя определено бе българска.

Стиснали зъби, двамата стояха един срещу друг и дебнеха всяко движение на противника. Денис нападна и атаката му бе отбита. Ръката на хазарския кормчия и без друго бе тежка, а силата ѝ се удвояваше от яростта. Бляскащият крив меч непрестанно въртящ се, подобно на живо същество, приличаше на стоманена оса със смъртоносно жило и това жило атакуваше от всички страни, омайваше, ослепяваше, изпиваше силите.

Сега вече настъпваше хазарският кормчия. Удар — и той бе отбит, още един удар — и този бе отбит. Очите на Денис се премрежваха, ушите му звънтяха, ръката му отмаля. Бляскавото острие се понесе към него и той едва успя да го пресрещне със сабята си. Остра болка прониза китката му и стоманата иззвънтя по палубата. В главата на Денис всичко се обърка и той видя приближаването на смъртта — оголените зъби на навелия се над него враг и ослепителното острие, окъпано в кръв надвиснали над него. Той беше обезоръжен и беззащитен... и изведнъж видя, че нещо се насочи към гърдите на противника му и от устата на неприятеля изблигна ярка струя кръв.

Мярна се лицето на Илбарис. Той измъкна оръжието си от тялото на мъртвеца и вече се бе хвърлил по-нататък, натам, където Ямат-бек неистово се отбраняваше от настъпващите българи, обкръжен от най-верните си воини.

— Пленете Ямат-бек жив! — извика Илбарис като стовари сабята си връз нечие лице. Тозчас някой скочи към него — буйтурът дори не успя да види лицето му, събори го, впи пръсти в него и нещо закрещя. Един от освободените гребци улучи сгоден момент и заби кинжала си между плешките на хазарина, след което помогна на Илбарис да се изправи.

— Жив ли си, буйтуре?

Илбарис изплю кръв. Битката се уталожваше. На места хазарите още се съпротивляваха и тогава ги изколваха като овце, а после ги изхвърляха зад борда; тези, които се предаваха — те не бяха кой знае колко много, ги завързваха и ги слагаха по лице на окървавената палуба. Ямат-бек, чийто телохранители лежаха мъртви до един, бе завързан за мачтата. Илбарис се приближи към него.

— Трябваше пръв да те убием — с усилие произнесе българинът. — Виж какво направи. Ще отговаряш пред хан Кубрат, нека той реши какво да прави с теб.

Ямат-бек го измери с поглед, изпълнен с ненавист.

— Камай! Отведи бека в каютата си и го пази. Отговаряш за него с главата си.

— Добре, буйтуре.

— Всички ранени да се пренесат на галерата. Денисе! Ела с мен.

— Какво мислиш да правиш, буйтуре?

— Ела, не се бой...

Спуснаха се в трюма. Оттам долитаха възбудените гласове на гребците, които не знаеха как е завършила битката. В помещението бе ужасно задушно и вонеше, вратите, които водеха към всеки от отсеците, бяха със спуснати резета. Илбарис протегна ръка...

— Буйтуре! Пази се!

Отчаяният вик на Денис накара Илбарис мигновено да приклепне и да се опита да види опасността в полумрака. Някаква непосилна тежест го притисна, той слепешката замахна с кинжала и прободe нечие тяло. Нещо захъхри, захриптя. Воинът събра всичките

си сили и се изправи на крака. Грамадното тяло на стражника се свлече надолу в краката му.

— Благодаря ти, Денисе. Квит сме...

И отново посегна към резето.

Тук оръжието беше точно такова, каквото имаше и в трюма на собствения му кораб. Отделени с прегради, в пълен ред лежаха саби и колчани, пълни със стрели, щитове и кинжали, ятагани и копия.

Като затвори този отсек, Илбарис премина към втория и там се спря на място. Цялото пространство бе заето от гърнета с гръцки огън. Той гледаше това смъртоносно оръжие, което трябваше да изгори българската войска и сърцето му се свиваше. Ето как император Ираклий разбираше договора за приятелство.

— Денисе! Постави за охрана тук двама алипи. По-късно ще пренесем всичко при нас.

— Ясно, буйтуре.

От следващото помещение се разнасяха силни гласове. Да отвори ли? А ако гребците не са приковани? Илбарис се колебаеше и затова първо почака да заключат отсека с гръцкия огън и Денис да постави там охрана. Едва след това рискува да измъкне огромното резе. Като скочиха от местата си и разтресоха веригите си, гребците го посрещнаха с такива викове, че той дори отстъпи крачка назад. След това вдигна ръка.

— Чуйте ме!

Шумът утихна малко.

— Аз съм буйтур Илбарис, син на хан Кубрат, българския владетел. Разбихме хазарите, които ни нападаха, и сега този кораб, както и всичко, което се намира на него, принадлежи на хан Кубрат. В това число и вие. Но ако дадете клетва, че ще му служите вярно, аз също ще се закълна, че във Фанагория ще получите свободата си.

Гръмките викове разтърсиха сводовете на трюма.

— Не ти вярваме!

Илбарис впи поглед в роптаещата тълпа.

— Кой каза това?

Един гигант с разрошени рижи коси пристъпи напред.

— Аз го казах — и като разкърши огромните си плещи, червенобрадият разбута другарите си и се приближи към българина, влачейки веригата след себе си.

— Защо не ми вярваш?

— Защото и ти си същият като Ямат-бек. И българите по нищо не се различават от хазарите, както и хан Кубрат не се различава по нищо от хаган Юлуш. Ако искаш да ти повярваме, свали ни оковите. Свали ни оковите и ни дай оръжие. Тогава ще станем свободни и по-скоро ще умрем, отколкото да позволим отново да ни оковат.

— Оръжие няма да ви дам.

— Ще ни дадеш, буйтуре — презрително процеди червенобрадият. — А ако не ни дадеш, и сами ще си го вземем. Ние сме много. Не пожелаеш ли да свалиш веригите ни, сами ще се освободим. Повече никому няма да принадлежим.

— Трябва да си помисля — каза Илбарис и отстъпи към вратата. Но червенобрадият с невероятна бързина го сграбчи за ръката.

— Ще си помислиш тук. Заедно с нас. Докато не решиш...

Така Илбарис се озова в капан.

Но оставаше Денис. Един въоръжен с меч човек може да се справи с тези озверели от отчаяние хора.

И той вече се готвеше да извика кормчията, когато улови насмешливия поглед на великана.

— Ще те удуша още преди да си отвориш устата — каза робът. И това беше самата истина.

Денис бе изчезнал някъде.

Много странно.

Отгоре не долиташе никакъв звук.

— Добре — каза Илбарис. — Ще сваля веригите ви. Къде е ключът?

— В стража, който охранява трюма. Нима не се натъкна на него, българино?

— Убих го — призна Илбарис. — Значи ключът е у него?

— Да.

— Тогава ме пусни. Ще го донеса.

Разкривайки жълтите си зъби гигантът се разсмя и издиша воня на чесън право в окървавеното лице на Илбарис.

— За какви ни взимаш, българино? Ще се наложи да прекараш с нас известно време. Докато някой не си спомни за теб. А до тогава си наш.

В един момент той все още държеше Илбарис за ръката и я стискаше като с клещи. Какво се случи в следващия миг никой не разбра. Във въздуха се мярнаха краката, покрити с мръсотия, и червенобрадият рухна на пода. Първото, което той видя, бе острието на Илбарис, опряно в гърлото му.

— Пускаш ли ме? — попита го Илбарис.

Робът гледаше острието без да мигне.

Илбарис се обърна към другите:

— Докато този човек е сред вас, аз няма да преговарям. Ако не се съгласите на сделката, ще заповядам да пробият кораба и ще се озовете на дъното. Разберете се помежду си какво избирате. Аз ще се върна след малко.

Изправи се и тръгна към вратата без да бърза. Потта се стичаше като река по гърба му, но той с огромно усилие се застави да не бърза. Никой и никога няма да посмее да каже, че е успял да го изплаши. Едва затвори вратата и зад гърба му се разнесе рев. Воинът се строполи в несвяст до вратата, а когато отвори очи видя, че около него в кръг са се наредили алипите, които Денис бе изтичал да извика.

Илбарис опита да се усмихне.

— Всичко наред ли е, буйтуре?

— Да, Денисе. Всичко е наред.

Зад вратата виковете достигнаха крайния си предел след това изведнъж секнаха. Кормчията въпросително погледна към побратимия си, а той му кимна:

— Всичко е наред.

Когато отново отвори същата врата, вече знаеше какво ще види. Червенобрадият лежеше по гръб и с оцъклени очи гледаше ниския таван, без да може вече да го види. Лицето му беше синьо, сгърчените му пръсти стискаха в мъртвешка хватка някакъв парцал.

— Обещах ви свободата — каза Илбарис, — и ще ви я дам. Но ако на някой му се прииска да напусне кораба преди да сме стигнали Фанагория, ще заповядам да го метнат зад борда. Денисе, свали оковите на гребците. Нека да излязат на палубата, преди да седнат пак зад греблата. Да ги нахранят.

Опитваше се да не гледа към лицето на мъртвеца.

Отново вдигна ръка.

— Изберете си главен и му се подчинявайте. Във Фанагория освен свободата, всеки ще получи по една златна монета. Това е всичко, аз казах...

Обърна се и си тръгна. Имаше още работа — Ямат-бек.

* * *

Ямат-бек. Тук не всичко беше толкова просто. Ямат-бек бе близък човек на хаган Юлуш, който се намирал под влиянието на този най-богат търговец. Неговата съдба трябваше да бъде решена от хан Кубрат. Както той реши, така и ще стане. Но кой знае какво решение ще вземе владетелят. То до голяма степен зависи от състоянието, в което се намират отношенията между хазарите и българите в този момент, а също така и от плановете на двамата господари. Разбира се, не бива да се прощава на Ямат-бек нападението над българския кораб. Но и не бива да се унижава без причина.

Ямат-бек седеше със завързани ръце в каютата на Илбарис и когато видя младия воин, повдигна гордо рядката си брада и изсъска през стиснатите си тънки устни:

— Нареди да ме развържат.

Илбарис седна на пейката. Ямат-бек го разглеждаше с острия си поглед без следа от боязън.

— Значи — каза Илбарис, — ти наистина си онзи същия Ямат-бек?

— Нека първо ме развържат.

Илбарис кимна и Камай разряза с кинжала си здравето въже, с което бе стегнал ръцете на хазарина. Той с голямо наслаждение и без изобщо да бърза размърда пръстите си и след това започна да разтрива китките си. Едва когато свърши, произнесе:

— Какво искаш да кажеш с „онзи същия“?

Илбарис поясни:

— На всички е известно, че един от съветниците на хаган Юлуш е Ямат-бек. Аз само съм чувал за него, но никога не съм го срещал лично. Ала тези, които го познават, говорят за него като за достоен и мъдър човек. Само че, съгласи се, един достоен и мъдър човек никога няма да започне да напада чужд кораб, само защото така му се е

приискало... или защото плячката му се е сторила лесна. Ето затова и си мисля: може би при хазарите има двама Ямат-бекове: единият е мъдър и достоен, а другият е зъл и безразсъден?

— Не се прави на остроумен, буйтуре — каза Ямат-бек. — Ти отлично знаеш, че сред хазарите има само един Ямат-бек. И той стои пред теб. Не трябва да ме оскърбяваш. Докато съм жив, ще остана съветник на моя хаган, чието могъщество е равно само на слънцето. И горко на онзи, който дръзне и с пръст да ме докосне.

— Аз няма да посегна на тебе — каза Илбарис. — Но гребците на твоя кораб, виж, за тях не мога да гарантирам — те не искаха да седнат на веслата, докато не поговорят с теб насаме. Държал си ги полугладни и за да не губиш време, дори не си позволявал да се освободят от веригата умрелите им другари, така че мъртвите са седели заедно с живите.

Ямат-бек изопна шия:

— Не ти отива на ранга, буйтуре, да слушаш какво разправя всяка сган. Те са роби, аз ги купих и мога да правя с тях каквото си поискам. Нима българите ще се отнасят с тях по-различно? Нима ще ги пуснеш на свобода, а, буйтуре?

— Да — каза Илбарис, — ще ги пусна на свобода. Обещах им вече.

Ямат-бек скръцна със зъби и изкриви презрително устни:

— Ето това ще погуби българите, помни ми думата. Чувал съм, че такъв е обичаят ви — да пускате робите на свобода. Ако постъпвате така, значи признавате, че нямате сили да се справите с тях. Което ще рече, че сте слаби. А ние, хазарите, сме силни. И с робите се отнасяме по начина, по който заслужават. Изстискваме ги до последна капка и когато вече за нищо не стават, ги хвърляме на кучетата. И така ставаме само по-силни. Имаме си достатъчно роби за себе си, а излишъка продаваме на другите. Ето в това се състои най-голямата ни мъдрост.

— Ти смяташ това за мъдрост, Ямат-бек, а аз го смятам за глупост. Но най-главното не е това. Най-важното е как ще се отнесе към постъпката ти хан Кубрат, моят приемен баща.

— Така ли мислиш? Тогава, буйтуре, нека ти кажа как ще се отнесе той към моята постъпка. Ще нареди да ми върнат всичкото имущество, както и кораба, ще ми даде охрана и ще заповяда да ме съпроводят през целия ми път. Точно така ще постъпи хан Кубрат. Но

ако искаш да си спечелиш не само неговата благодарност, но и благодарността на хазарския хаган Юлуш, както, впрочем, и моята, ти ще постъпиш наистина мъдро, ако сам ме пуснеш и ми върнеш всичко, което ми принадлежи.

— И гърнетата с гръцки огън ли, Ямат-бек?

Ямат-бек вирна брадичка.

— Всичко, с което е натоварен корабът, е моя собственост. За всичко съм платил — за кораба, за товара, за всеки един от безделниците, които седят в трюма. Всичко принадлежи на мен и на хаган Юлуш. Възползвай се от случая и му направи тази услуга — той не забравя такива хора.

— Аз съм прост воин — каза Илбарис. — Хаган Юлуш властва над десетки тюмени. Как мога да му направя услуга? Това е по силите само на човек, равен на хан Кубрат. Аз не мога.

Явно бе, че нещо кара Ямат-бек да продължава да настоява.

— Ти си умен за годините си — каза той. — Ако наистина искаш между българите и хазарите да се възцари мир, ще се вслушаш в думите ми. И тогава, кой знае, може би ще спечелиш от постъпката си повече, отколкото си мислиш.

— Не те разбирам, Ямат-бек.

— Не ме разбираш... Е, добре. Знаеш, разбира се, че между българите и хазарите, въпреки че са близки и по кръв, и по език, в последно време няма истинска дружба и разбирателство. Българите се държат високомерно, хулят хаган Юлуш, не му признават правото да носи тази титла. Затова ние, хазарите, за да не се окажем изведнъж в неизгодно положение, държим във вашия стан свои хора. Не, не ти го обясних правилно: просто сред българите има хора, които не забравят, че всички ние сме деца на една майка и трябва да се обединим против общите ни врагове, а не да се убиваме един друг. И ето че от тези хора ни е известно, че дъщерята на хан Кубрат, която той иска да даде за жена на Юстиниан, наследника на император Ираклий, не обича него, а един млад батир от своето племе. Затова, помислих си аз, ако хаган Юлуш поиска от хан Кубрат да даде тази девойка — тя, струва ми се, се казва Чечке? — на този същия батир, то заради дружбата с хазарите хан Кубрат няма да му откаже. Ти как мислиш, буйтуре?

Илбарис нищо не мислеше. Главата му се въртеше и трябваше да затвори очи и да се подпре на дъсчената преграда на каютата. Гласът

на Ямат-бек достигаше до него така, сякаш главата и ушите на младежа бяха омотани с поне десет кърпи и шалове. Не му достигаше въздух. Чечке! В думите на Ямат-бек имаше уловка, това бе ясно. Но все пак можеше и да са самата истина! Можеше да са верни, тъй като Ямат-бек спасяваше и честта си, а не само имуществото си. Веднага щом се озове във Фанагория, той ще стане пленник, заложник, и животът му ще зависи от множество непредсказуеми причини. Той може да загуби всичко — не само собствеността си, но и главата си.

„Мога да помоля хаган Юлуш за това и той няма да ми откаже... — до Илбарис сякаш чак от преизподнята долиташе съблазняващият глас. — И ако този батир пожелае в знак на приятелство да премине на служба при хаган Юлуш, то той веднага би станал кавхан и ще получи най-тучните пасбища, каквито няма нито един български илхан...“

С усилие на волята Илбарис се изтръгна от опиянението, което го водеше към безчестие и гибел.

— Воин, който веднъж е изменил на един господар, никога няма да получи доверието на друг, Ямат-бек. Ако някой постъпи така, то той ще заслужи в еднаква степен презрението и на българите, и на хазарите. И никоя девойка няма да се съгласи да стане негова жена и да му роди деца. Остави се на милостта и волята на Тангра, в който вярваме и аз, и ти, както и на милостта на хан Кубрат. Докато стигнем във Фанагория ще те охраняват ден и нощ воители, които ще отговарят за теб с главата си. Няма да ти липсва храна и вода, ще спиш тук. Ако ти потрябва нещо, обръщай се към караулбашията Камай, той ще изпълни всичко. А сега — прощавай...

Ямат-бек се изправи и се приближи плътно до Илбарис:

— До Фанагория има много път, буйтуре. Помисли над думите ми.

— Добре, Ямат-бек. Ще си помисля.

Младият воин затвори врата след себе си и потърси Камай.

— Камай, Ямат-бек трябва да се охранява от най-надеждните алипи. Ако нещо се случи с него, нито ти, нито аз ще запазим главите на раменете си. Разбра ли?

— Аз сам ще го охранявам, буйтуре. Ще съм с него чак до Фанагория. А на вратата ще поставя още двама.

— Следи го внимателно, Камай. Нощем му завързвай ръцете, не го изпускай от очи. Дори до тоалетната ходи с него, разбра ли?

— Не се безпокой, буйтуре. Всичко е ясно...

Сега вече можеше да навести и Симоката. Старецът бе устремил немощния си взор към вратата — едва Илбарис пристъпи през прага и той подскочи:

— Ах, воине! Жив ли си, здрав ли си? Аз вече започнах да се безпокоя за теб.

— Всичко е наред, Симай-ата.

— Голяма ли е плячката?

— Да, Симай-ата. В ръцете ни попадна важна птица. Но не това е най-главното. В един от трюмовете намерих гърнета с гръцки огън.

Симоката се оживи:

— Ето, виждаш ли! Император Ираклий е по-умен от всички варвари, взети заедно. Аз нали ти казах. Е, както и да е. Ти победи хазарите, воине. Това дело трябва да се полее с глътка хубаво кипърско вино. От вълнение гърлото ми съвсем пресъхна.

— Днес няма да започна да споря с тебе, Симай-ата. Сега ще заповядам да донесат.

Като си наливаше в чашата, Симоката каза:

— Зная какво мислиш за нас, гърците, воине: всичките до един са пияници... А това не е така. Ако беше вярно, отдавна да сме изчезнали от лицето на земята, а ето, че продължаваме да живеем... Любовта ни към виното идва още от древността — тогава сме го пили разредено с вода. Наполовина, а понякога са доливали и повече от половината с вода, или сняг, или лед. За тази цел са изработвали специални съдове от сребро, за да ги смесват. Такъв съд се е наричал кратер. А с чистото вино са извършвали възлияния на боговете. Смятали са предците ни, че само варварите — тоест вие, потомците на скитите, — можете да пиете виното неразредено. А сега, виж как всичко се е преобърнало: ти почти не се докосваш до чашата, а аз пия и не мога да утоля жаждата си. Така че сега аз, гъркът, ще изглеждам като варварин сред варварите.

— Не се обиждай, Симай-ата, но при нас не обичат, когато някой ни нарича варвари.

— Разбираемо е — каза Симай-ата. — На никой не му харесва. Но ако не смяташ някой за по-нисш от тебе, как ще почувстваш превъзходството си? Ето, например, император Ираклий... или не, да вземем императрица Мартина...

— Симай-ата, моля те, не обиждай пред мен нито императора, нито императрицата, става ли?

— Учудваш ме, воине. Гърците са длъжни да възприемат василевса, независимо от това какъв е всъщност, като наместник на бога на земята. Ала вас какво ви засяга?

— И все пак, Симай-ата, не трябва. За мен той е човек, който е сключил с нас договор за взаимопомощ. Изпрати ни учители. При нас във Фанагория живеят много гърци. Търговци, занаятчии, строители...

— Той изпрати внука ми в изгнание, воине.

— Да, това е вярно. А Константин ни научи на гръцката писменост.

Симоката се усмихна.

— Сега виждам, воине, че българите наистина обичат гърците. И тези, които им е изпратил императорът, и тези, които си довеждат сами, без да кажат и дума на императора. Така ли е? Значи не можете без гърците?

Дали го искаше или не, но в гласа на стареца звучеше високомерие. Илбарис го почувства. Не се обиди на Симоката, въпреки че у другите гърци това го дразнеше, но кого ли не би подразнило! При все това ромеите наистина имаха основание за такова високомерие.

Всеки, който притежаваше достатъчно разум, за да се замисли, би стигнал до този извод. Сред огромното множество от народи, племена и езици по света, не бяха много тези, които можеха да се сравняват с гърците по приноса им за всеобщата история. Сред тях са се родили велики пълководци, философи и поети. А другите?

Тюрките, например?

Илбарис знаеше много от историята на тюркските племена. Те бяха многочислени като пясъка и населяваха необятни пространства. От великата табгача стена до река Тан стануваха ордите им. Сред племената и родовете имаше такива, които водеха уседнал живот, имаше и номади, някои живееха в градове и крепости, отглеждаха пшеница и развъждаха добитък, други непрестанно се местеха в търсенето на нови и нови пасища за своите табуни. И всички имаха един бог и говореха на близки и разбираеми езици. И те също бяха извършили големи дела, но никой не ги беше възпял, както някога беше сторил за гърците Омир — може би и затова те са забравени, потънали са в небитието, сякаш никога не ги е и имало. А може и да са

се забравили, защото винаги всичко са започвали и завършвали с междуособици, войни и смърт. Убиваха безсмислено и много, убиваха непрекъснато. Убиваха мъже и жени, деца и старци. Убиваха орачи и скотовъдци, но също и хагани, илтабари, ювиги-ханове. На мястото на убитите се раждаха нови поколения, но сред тях нямаше човек, издигнат от бога, за да укрепи в паметта на тюркските племена техните деяния — само устните предания, преминаващи от един разказвач на друг, които често изчезваха заедно със смъртта му. Нима именно затова сред многото племена и родове не се е съхранила никаква памет, освен названията — согдийци, саки^[3], масагети^[4], авари и тюрки-кангюй^[5], тюрки-сармати, бели тюрки^[6]...

Така че може би гърците са прави в своето високомерие?

Още по-удивително е, че запратени по волята на съдбата сред тълпите на някой чужд народ, гърците скоро загубват всичко гръцко, усвояват чуждия език и чуждите обичаи и стават неразличими от тези, които в гордото съзнание за своето превъзходство наричат варвари. Освен това не бяха редки случаите, когато ромеите имат възможност да се върнат в просветената си родина, но предпочитат да останат сред варварите, да живеят простия и неизкусителен техен живот, изпълнен с нелека борба за съществуване. Беше им по сърце този живот, който нямаше богата култура, но затова пък въобще ги нямаше доносите, изтезанията при разпити, лъжите, без които и една крачка не може да се направи в родната им Византия. Тези гърци, установили се сред тюрките, се ползваха с безспорното уважение на простодушните чергари, поразени от уменията на чужденците да предават съобщения през всякакво разстояние благодарение на писменото слово — с такова уважение се ползваше например учителят Константин, внукът на самия този Симоката. Защо на Константин му доставяше удоволствие да обучава българските деца на гръцка грамотност? Може би в това се състоеше и величието на културата — в разширяването на границите на нейните владения. И може би учителите — такива като Константин, са своего рода жреци, служещи с всички сили на своето божество?

Така или иначе, оказваше се, че за да могат гърците да почувстват собственото си превъзходство, им бяха нужни варварите, дивите народи и те са свързани с обучаващите ги гърци с невидима нишка, което обаче не я прави по-малко здрава.

За това си мислеше Илбарис, седнал тази вечер в тясната каюта заедно със Симоката, който последователно отдаваше дължимото ту на въздържания български воин, ту на невъздържаното гръцко вино.

— Веднага щом стигнем във Фанагория, войне, веднага ме води при моя Константин — не преставаше да повтаря той. — Обещаваши ли?

— Обещавам — отговаряше Илбарис. — Обещавам, Симай-ата.

И отново започваше да мисли за това, как странно се преплитат съдбите на народите. Та ето че от този старец зависи каква ще е понататък съдбата на един свободен и смел народ. Хиляди и хиляди хора, за които това старче, което сега си налива чаша след чаша, няма никаква представа.

Както, между другото, и те нямат никаква представа за неговото съществуване...

Като почака виното и сънят да съборят стария грък, Илбарис се качи горе. Денис водеше кораба по очертанията на бреговете, взирайки се в настъпващия сумрак. Когато видя буйтура, той каза:

— Трябва да решиш, буйтуре, скоро ще стигнем кирмен Судак^[7]. Да хвърлим ли котва или да продължим нататък?

— От Судак до Фанагория е една крачка — каза Илбарис. — Не си струва да рискуваме, Денисе. Ще хвърлим котва в Судак.

* * *

Така и сториха — престояха цялата нощ в спокойния малък залив. А на сутринта ги посети тарханът на Боспорското царство^[8].

Боспорците и българите бяха обвързани с договор за търговия и не се облагаха взаимно с мита и данъци. Тарханът нямаше да се занимава да става толкова рано, но корабът на хазарите, завързан за българската галера, пробуди любопитството му — отдавна не се бе случвало такова нещо. Нима е започнала война между българите и хазарите?

И за да разбере, трябваше да стане раничко. В самото Боспорско царство в странна и невероятна смесица живееха сармати и готи, утригури и българи, потомци на хуните, съхранили се незнайно как, и гърци, омесили се с тези и с онези. Нужно бе умение, за да се

управлява този невероятен конгломерат, който можеше да се взриви при най-неочаквания повод, както и без повод. Трябваше да се следи робите да не намислят да въстават, защото с тях до голяма степен бе обвързано процъфтяването на царството. Тук имаше роби в изобилие, които живеяха при невероятно тежки условия, остаряваха много преди четиридесет години, а след това просто ги изритваха на улицата така, както номадите изхвърляха в степта остарялото си магаре. И десетки от тези нещастници се хранеха с отпадъци, влачеха жалкото си съществуване, което, за тяхно щастие, обикновено не продължаваше дълго. Но и тези, доведени до отчаяние и низвергнати до нивото на животни хора в случай на въстание не жалеа нито своя, нито чуждия живот — и именно за всичко това не трябваше да забравя тарханът, ако искаше животът му да тече спокойно и доволно.

Такова беше времето, такива бяха нравите. Не само в Боспорското царство, не само в империята. Навсякъде бедните влачеха тежкия хомот на живота, едва си осигуряваха оскъдно препитание и с труда си обезпечаваха стотината владетеля на целия свят. Богатите позволяваха на бедните да си вземат по един къс хляб и малко вода, а всичко останало — вино, жени, злато и ястия оставяха за себе си. Навсякъде на бедните им се разрешаваше да проявяват храброст, да загиват, да оставят костите си из просторите на степта или на дъното на морето, а за богатите оставаше плячката и печалбата и те решаваха в изблик на неизмерна милост да разрешат на бедните да се възползват от трошите ѝ. Затова имената на богатите се изписваха по папирусни листа или пергаменти, а понякога дори се изсичаха в базалтови стълбове; за бедните никой не си спомняше. После всичко се наричаше история и хората от следващите поколения усърдно запомняха и заучаваха имената на великите мъже, които и една крачка не биха могли да направят без помощта на безкрайното количество безименни бедняци, отдали живота си за великите цели, за които никой нищо не им бе казал.

Така е било винаги, така е било навсякъде — на север и на юг, на изток и на запад. И има много малка надежда, че някога нещата ще се променят...

Неведнъж бе говорил за това учителят Константин, поетът, който император Ираклий прокуди от Константинопол. Но дори и той не знаеше и навярно не подозираше и половината от това, което се

случваше из близките и далечните предели на държавата, влязла в историята под името Византийска империя...

* * *

Колкото повече се приближаваха към Фанагория, толкова по-неспокоен ставаше старият Симоката. И толкова по-често викаше при себе си Илбарис, все повече трепереше гласът му, когато започваше да говори за внука си, Константин. Гледаше българина с такива очи, сякаш младежът бе в състояние да ускори придвижването на кораба по гладката водна повърхност.

— Трябва да ме разбереш, воине. Трябва. От момента, в който изгубих работата си, грохнах, станах никому ненужен, единствен на света за мен остана Константин. За какво са богатствата, дома, постройките, за какво са вкусната храна и дори парите, ако в живота няма радост и няма на какво да се облегнеш и опреш? Помня, помня как Константин тичаше при мен, за да му измайсторя някаква играчка; помня как ми показва първите си стихове. Беше и висок, и строен, като младо дръвче, и очите му сияеха от любов и гордост. Такъв съм и го запомнил, воине. Казват, че поетите приличат на безсмъртните богове и тях не ги обезобразява старостта. Не знам. Но и това не е толкова важно. Главното е, че ще мога да го прегърна, да чуя гласа му. Някога, воине, и ти ще имаш собствени деца и сам ще разбереш за какво ти говоря сега. Ще разбереш...

Илбарис го утешаваше:

— Разбирам те, Симай-ата, въпреки че нямам свои деца. Не тъгувай, запаси се с още малко търпение, скоро ще пристигнем във Фанагория и първата ми работа ще е да те отведа при учителя. И повярвай ми, той наистина е точно такъв, какъвто си го спомняш. Разбира се, вече не е момченце, а възрастен мъж. Би могъл да стане отличен воин, това мога да ти кажа със сигурност. Не зная как стои въпросът с безсмъртието. Учителят говореше нещо за това, но аз не го разбрах. Казваше, че времето е по-силно от всичко, по-силно дори от смъртта. Но ако човек е написал стихове, така казваше той, то те са по-силни от времето.

Симоката изтри сълзящите си очи и каза развълнувано:

— Да, войнe, моят внук Константин, когото ти наричаш учител, има пълното право да говори така. Вие, варварите — не се сърди, че наричам така теб и народа, който приюти в изгнание моя внук — вие, заети с множество неотложни ежедневни дела, просто не се замисляте, предполагам, над такива неща като времето, безсмъртието и смъртта. А и, както си мисля, и от стихове нямате понятие. А Константин се е обучавал при най-добрите гръцки учители и философи, в тези работи няма равен на себе си. Ако беше в родината си, по право можеше да получи титлата на ипертим^[9] и да стане ипат на риторите^[10].

Затова такива понятия като живот, смърт и безсмъртие, да не говорим за времето, за него са изпълнени с особен смисъл. Светата църква ни учи да търсим отговори на тези въпроси в словото божие. Исус Христос, синът божи, е казал: само на този, който повярва в мен, ще разкрия тайната на живота и смъртта. Не знае смъртният кога му е определено от всевишния да напусне този тленен свят и да се изправи пред по-висши съдии, до последния си дъх той може да се надява на спасението на грешната си душа. Затова милосърдният бог го е оставил в неведение, затова му е дал надежда. Надеждата, войнe, е това, което помага на човек да преживее, което, предполагам, ти и сам знаеш. Аз съм стар, но имам очи и уши, не съм изгубил слуха си, напротив, той се е изострил. Разбирам за какво си шепнат войните, които постави да ме охраняват. А те си шепнат за това, че ти си влюбен в дъщерята на ювиги-хана и тя с радост би се оставила да я догониш на вашия празник, където си избирате жени. Нима би могъл да живееш, ако я нямаше у теб надеждата? Мисля, че не би могъл. Ако я отнемат от човека, какво, кажи ми, би го удържало и предпазило от изкушението да наруши човешките и Божиите закони? А постъпиш ли така, душата ти ще бъде обречена на вечния съд на смъртни и непоносими мъки на онзи свят...

На това място Симоката се сети, че разговаря за божествените и тайни дела с некръстен езичник, който се намира в смъртен грях и в мерзостта на идолопоклонничеството, па макар и поради незнание, и на няколко пъти се прекръсти.

— Господи, прости раба свой, прости мене, грешния...

А след това дълго мълча, опрял крехкото си тяло до стената, вгълбен в единствено нему известни мисли. Илбарис също мълчеше. И имаше над какво да се замисли. За това, например, как различно

говорят за едно и също християните — ето този например, въпреки че е старец, и тептангра Ирсан. Говореха различни неща, а в живота всички правеха едно и също. И християните, и българите безпощадно отнемаха на човека еднократно дадения му живот, само че християните след това измолваха опрощение от своя милосърден бог, а българите принасяха на своя бог очистителна жертва, преобръщаха седло и проливаха по земята и камъка жертвената кръв, и след това грехът все едно го е нямало. Освен това, казваше тептангра, у сарацините, приели вярата на пророка Мохамед, смъртта на врага въобще не се смята за грях, а собствената смърт, в името на Аллах, веднага изпраща душата на умрелия в райските градини, където дивни хури^[11] денем и нощем под звъна на сладкозвучни фонтани ще го даряват неznайни блаженства. Илбарис изпитваше смутни чувства. Грехът винаги е лоша постъпка от която после не се чувстваш добре, за която съжаляваш и си казваш, че следващия път няма да постъпиш по този начин. За какво съжалява той? В битката с хората на Чалбай неведнъж сабята му се стоварваше върху вратовете и плещите на враговете. Но това не беше грях — Чалбай наруши клетвата и той е виновен за всичко, което се случи след това. Не за това го боли сърцето. А за червенобрадия роб, когото остави да бъде удушен от събратята си? За това душата му не е спокойна. Дързък беше робът, хвана го за ръката, разговаряше непочтително, заплашваше го със смърт. Така беше, да. Но когато си спомнеше сгърченото тяло, проснато във вмирисаната, воняща вода на трюма, мъчително безпокойство стягаше сърцето му. Трябва да поговори с тептангра — грях ли е това или не.

А Чечке? Това, което тогава се случи между тях — там, под сянката на огромната плачеща върба, когато тя прегръщаше буйтура с нежните си ръце, когато той докосваше с устни малките й, твърди гърди, грях ли е това? Нима любовта, такава, каквато живее у него, една-единствена в целия му живот любов, за която той е готов да умре във всяка една минута, нима такава любов може да е грях? И дори ако може, има ли на света достатъчно жертвени животни, за да бъде изкупена? И накрая, защо да я изкупва, след като без нея животът с нищо не е по-добър от смъртта?

Така седяха те един срещу друг — старият грък, завършващ земния си път, покланящ се на разпнатия бог, и младият варварин, уповаващ се на милосърдието на Тангра, който сутрин озарява земята

със светозарния си лик. Мълчанието трая дълго. След това старецът поде:

— Знам, войно, че нищо на този свят не се дава даром. За това, че ще получа възможността преди смъртта си да прегърна своя Константин, хан Кубрат ще поиска да има гръцкия огън. Бог вижда, че след това аз няма да мога да се върна там, където съм се родил и щом умра, ще се наложи костите ми да лежат в тази земя. Но не тъгувам — не е чужда тя: та нали толкова години Константин е живял тук. И все пак ще ти кажа нещо: не гръцкият огън, а гръцката вяра ще спасят българския народ от гибел...

И след това отново за дълго замълча.

— Говорят, че хан Кубрат е добър и справедлив. Ако това е вярно, наистина ви се е случило чудо, на вас, българите. Ето и Константин, внука ми, приютил го е и му е дал място, и му плаща пари за това, че носи на българските деца светлината на учението. Знаеш ли, войно, легендата за Прометей? Прометей бил безсмъртен титан. Някога той помогнал на Зевс да стане върховен бог и за това можел да изживее сред безсмъртните останалите си безчислени години, опивайки се от нектар и амброзия. Но не — погледнал веднъж надолу, към земята, и видял, че тя е студена и хората се притискат един към друг и най-много от всичко мислят как да се стоплят. Тогава Прометей откраднал небесния огън от боговете и го подарил на хората, показал им как да го пазят, научил ги на занаяти и те се изправили, станали такива, каквито са сега. Затова титанът пострадал, защото се съжалил над нещастниците. Зевс го приковал с верига към огромна скала — някъде из тези краища се е случило това — и всеки ден, представяш ли си, войно! — всеки ден долитал гладен орел и изкълвавал черния дроб на нещастника, а той израствал наново до сутринта. Ето за кого си спомням аз, когато си мисля за Константин.

— Но този... как го нарече, прикованият — попита Илбарис, — какво се случило с него по-нататък? Той навярно е умрял? Та без дроб не може да живее нито едно живо същество, това го знам...

— Той му израствал до следващата сутрин — с недоволен глас проскърца Симоката. — Вече ти казах, че той бил титан, а титаните не умират, тъй като са безсмъртни по рождение. Но изпитват същите мъки, както и смъртните. Ето защо е страшно наказанието на

Прометей. И то продължавало не една година, не две, а хиляди и хиляди години.

— И така и не завършило?

— Завършило. Предсказано било на Прометей, че веднъж, незнайно кога, из тези места ще дойде най-великият сред героите — Херакъл, и той ще убие орела и ще освободи страдалеца.

— И така ли станало наистина, Симай-ата? — в гласа на Илбарис се долавяше любопитството на тригодишен малчуган, слушащ късно вечер страшна приказка и мечтаещ всичко да завърши добре.

— Така се случило, воине. Предсказанията не подлежат на промяна. Даже боговете нямат силата да изменят предсказаното от сибилата^[12].

Илбарис въздъхна с облекчение.

— Ето това го разбирам — призна си той. — Симай-ата, ако вашата религия беше такава, както този разказ за Прометей, бих повярвал във вашия бог и във всичко останало. Но сега...

— Ах, воине, воине. Някога именно тези разкази за богове, сибили и приковани титани са били наша религия. Но това е варварство и грях пред спасителя. Пагубно и дръзко суеверие, ето какво е това. И нашият — прости ми, Господи, — Зевс, и вашият Тангра — всичко това са козни на дявола, остарели и невежи. Споменах ти за това, само защото моят внук Константин ми прилича на този титан, на Прометей.

Илбарис се замисли, а след това убедено каза:

— Както искаш, Симай-ата, но вашата стара религия ми харесва много повече.

Но Симоката вече не го слушаше. Затворил сбръчкани клепачи, той седеше и се поклащаше в такт с разбиващите се вълни, като си мислеше за нещо свое...

[1] Веспасиан, Тит Флавий Веспасиан (18 ноември 9 г. от н.е. — 23 юни 79 г. от н.е.) — римски император (69–79 г.), възкачва се на трона в края на Годината на четиримата императори, възстановява мира и стабилността в Римската империя след управлението на Нерон, слага край на голямото еврейско въстание, като превзема Йерусалим, унищожава Храма и избива населението на града — над един милион жители (70 г.). — Б.пр. ↑

[2] Канджа — прът с метална кука накрая — Б.пр. ↑

[3] Саки — някои автори ги отъждествяват със скитите или савроматите, а също и с потомците им — сарматите. Повечето специалисти смятат, че саките са били коренно население на Казахстан и Средна Азия и се явяват преки потомци на племената от Бронзовата епоха. — Б.пр. ↑

[4] Масагети (масагети) — в съчиненията на древногръцките автори — събирателно название на племената от областите край Каспийско море и от Приаралието. Няма общоприета хипотеза за произхода и историческата им принадлежност — мнозина ги отъждествяват със саките. Херодот твърди, че са били номади, сражаващи се пеша и на кон, изработвали оръжията си от мед и злато. В битка с тях загинал Кир — основател на Ахеменидската държава. Според Страбон масагетите се покланяли на слънцето и му принасяли коне в жертва. Той отнася към тях освен номадите също и обитателите на приаралските блата и острови, които се прехранвали с примитивно събирателство и риболов, а също така и някои земеделски племена като например хорезмийците. — Б.пр. ↑

[5] Кангюй — могъщо държавно образувание на територията на Приаралието и река Сердаря от II в. пр.н.е. до V в. н.е. Според някои автори става въпрос за Хорезъм, някои смятат племената от тази държава за потомци на ираноезичните саки. — Б.пр. ↑

[6] Бели (или сребърни) тюрки (или българи) — волжките български племена, отъждествявани с кутригурите или с хуните, предвождани от Атила. — Б.пр. ↑

[7] Судак (в средните векове Сугдея, Сурож, Солдая) — град в Украйна, разположен на югоизточния бряг на Кримския полуостров. Основан е през 212 г. н.е. и като част от Пътя на коприната е бил международен търговски център. — Б.пр. ↑

[8] Боспорско царство, Боспор (480 г. пр.н.е. — 390 г. н.е.) — антична робовладелческа държава по Северното Причерноморие, образувана в резултат на обединението на гръцките градове от Керченския и Таманския полуостров. От края на II в. пр.н.е. е в състава на Понтийското царство, унищожено по-късно от хуните. — Б.пр. ↑

[9] Ипертим — височайша титла във Византия, имала първоначално светски характер, по-късно давана на висши духовни лица. — Б.пр. ↑

[10] Ипат — титла във Византийската империя, висш държавен чиновник, занимаващ се с делата на висшето образование (ипат на философите, ипат на риторите...). Такава титла е носил и ректорът на Константинополския университет. — Б.пр. ↑

[11] Хури — (от арабското „хур“ — черноок) според Корана девиците, които очакват правоверните в рая. — Б.пр. ↑

[12] Сибила, сивила (мит., от гр. — „пророчица“) според вярванията на древните гърци и римляни жена, вдъхновена от божество да предсказва бъдещето. — Б.пр. ↑

3

Когато хан Кубрат се приближи към голямото чисто огледало и се вгледа в него, за пръв път от много години му се стори, че в отразяващата сребърна повърхност, срещу него се е изправил някакъв чужд човек, с когото само външно много си приличат. Затвори очи, отвори ги и отново се вгледа. Не, това не е той. Не може повелителят на хиляди и хиляди хора, готови да се хвърлят в бой или да умрат след само един негов жест, не може човекът, притежаващ несметни табуни коне и безкрайни простори джайляу, да прилича на този, който го гледа от огледалото с дълбоко хлътнали уморени очи. Не може този човек да е ювиги-ханът на българите, не може да сядва величествено на трона, да издава заповеди, решаващи въпроси на живот и смърт. Онзи отсреща има посребряла рядка брада, прегърбени рамене и угаснал поглед. Направена е някаква подмяна. Огледалото трябваше да отразява мъж, несравним във военните и любовни дела, в лова, в държавните работи. А то...

Но това, това си е той. Прегърбеният от болест и умора широкоплещест стар човек е хан Кубрат. Очевидно такава е неоспоримата воля на Тангра.

Тангра. Всичко зависи от него, нали така? Какво направи той със силата, която е отнел от хана? Отговорът можеше да е само един — дал е тази сила на децата му.

Ако е така, с това все пак може някак да се примири. Справедливо е да я прехвърли на децата. Въпреки че е и обидно.

Вчера при него дойде илхан Бат-Баян, най-големият. Ханът го беше повикал, не, беше му заповядал да се яви в двореца. И Бат-Баян се яви — със сабя, с ризница, в пълно въоръжение. За момент на Кубрат му се стори, че стои пред огледало: именно такъв трябваше да бъде повелителят на българите. Като се вгледа, разбра, че отражението не е съвсем точно: Бат-Баян приличаше на баща си от времето на неговата младост, но бе с много по-нисък ръст и много по-широк в раменете, толкова широки бяха те, че изглеждаше едва ли не

квадратен. По простото, но въпреки това решително лице на най-големия от илханите можеше да се прочете готовност за изпълнение на всяка бащина заповед. И никаква стаена мисъл не се прокрадваше в открития му поглед, както със задоволство отбеляза владетелят: доволен бе като баща, доволен и като ювиги-хан. Децата търпеливо чакаха баща им сам да определи своя приемник, отдавна се бяха отказали да оспорват неговата воля. Не само Бат-Баян, първородният, но и останалите илхани.

Синовете му... Беше строг баща, момчетата израснаха, без да познаят ласки и привилегии, от тях той изискваше точно толкова, колкото и от всеки воин. Не, не толкова, даже повече, защото те са и воини, и негови синове. А с колкото по-големи почести е обсипан човек, толкова повече неща се изискват от него.

Да благодари на Тангра, доволен е от синовете си. И ако бледото лице и угасналият поглед, болката при всяко движение и незначайно къде дяналата се могъща сила, преизпълвала някога тялото му, ако това е цената за синовете му, значи така и трябва да бъде.

И е справедливо.

Бат-Баян, Котраг, Аспарух и Кубер. Достатъчно е само да произнесе тези имена — и ето ги и тях, пред него, един от друг подобри — воини и мъже, с които родът Дуло наистина може да се гордее. А най-малкият, Алцек...

Кажи Алцек и ще видиш момченце с големи очи, доверчиво обърнати към теб. Но беше толкова отдавна. Годините изминаха. Момчето с доверчивите очи бе изпратено в Константинопол. Император Ираклий обеща да се грижи за Алцек като за син, но какво ли означава като за син? Като за чий син — на далечния български ювиги-хан или като за собствения Юстиниан? Или като за заложник, чийто живот зависи от това каква е политиката на империята на север и на запад?

Алцек... Със своите собствени ръце хан Кубрат качи най-малкия си син в бързоходната галера, със своите собствени ръце го откъсна от родната земя, от семейството. Какво ли прави там сега, в каменния императорски дворец, в който всяка стена има очи и уши? Колко години изминаха, а помни, помни ханът собствената си младост сред тези стени, сред тези очи и уши. Наистина децата вървят по стъпките на бащите си, но не се знае дали е за добро или за лошо.

Алцек. Пораснал е навярно, променил се е. И в него е преминала, по волята на Тангра, част от бащината му сила. Защо изведнъж започна да мисли за него повече, отколкото за всички други? Защо се виждаше сам себе си как с непонятен ужас се взира в стените и таваните, изписани с божествени сюжети, усети собствената си отдавнашна мъка по волния степен въздух, по жарта на огъня, разпръскващ тъмнината на есенната нощ?...

Но нали излезе от това изпитание закален?

А нима това е нещо ново? Нима, ако иска да изкове меч, оръжейникът не постъпва точно така с желязото — нажежава железния къс до червено и след това го кове с чука, пак го нажежава и отново го кове. Иначе няма как да се закали металът.

В живота е същото. Той те удря, нажежава, разтопява и след това охлажда, и пак те удря, докато не те закали дотолкова, че никакви удари на съдбата да не могат да те сломят и пречупят.

Такова изпитание преживя самият той. Такова се падна и на най-малкия му син, Алцек. Нека да потърпи. Нека да поживее сред ромеите, да ги разбере, да ги изучи, да открие силните и слабите им страни, нека да издържи всички изпитания. Когато се върне у дома, ще е безценен. Нека замени тогава гръцките учители, да научи тези, които после ще учат другите, за да не става нужда българите да изпращат илханите си в Константинопол, нека да растат тук бъдещите посланици и философи, и не българите да ходят, а при българите да идват да черпят мъдрост представители на околните народи и племена.

Заради това си заслужава да се потърпи.

Едва сега, в старостта, към края на живота си, хан Кубрат разбра онова, за което на младостта не й стигаха време и сили да осъзнае: не може да се построи стабилна държава без знания, образование и занаяти. Кой учи ромейските деца? Манастирите и монасите в тях. Училищата са съсредоточени в ръцете на божии служители, а над тях стои техният бог. Христос, бог и син божий, източник на мъдрост и доброта. Кой е казал, че учението е светлина, а незнанието — тъмнина? Монасите уверяват, че го е изрекъл Христос. И учат, учат, учат. Гладка реч, писмо, риторика, философия. След това — науки. Развиват мисълта, съобразителността, умението да се общува с писмено слово. Опознават играта на цифрите, без която е невъзможна търговията, тъй като без цифри не може да се смята.

Търговията, образованието, военната сила — ето трите стълба, които могат да обезпечат дълголетие на държавата.

Кубрат разбра това. Дълго вървя към прозрението, но в края на краищата го достигна. Сега и приемникът му, в чиито ръце ще премине Велика България, създадена от него, от хан Кубрат, трябва да прозре истината.

Защо в душата му е толкова неспокойно? Само защото все още не може да определи своя наследник? Или има и друга причина?

Религията...

Когато жестоките болки карат хана да се буди посред нощ и да лежи без да мигне чак до утрото, той често мисли за бога. За бога и за боговете. Защото се оказва, че на небето те са много, а още повече се оказаха хората, долу на земята, убедени в правотата на своята и само на своята вяра. Непримирими са юдеите със своя единствен и непостижим Йехова. Единодушни са тюрките, вярващи в изгряващото слънце, Тангра. Вярват в Исус християните, но ето, че вече спорят помежду си, какъв се явява божият син — богочовек или човекобог; някои приемат иконите, а някои — не, едни причисляват светия дух към божествената троица, други го отделят. Своя вяра имат табгачите, своя вяра имат персите, народите от Страната на мрака също имат своя вяра. Това трябва да се разбере, мислеше си ювиги-ханът. Не, не само: задължително трябва да се обмисли и разбере. Какво всъщност има за разбиране? Ето какво: трябва да се разбере коя е единствената религия и кой бог е истински. Много е важно по този въпрос да не се допуснат грешки. Не може всички богове да са истински. И ако не се съобразиш и се покланяш на лъжливо божество, грешката може да се окаже наистина съдбова.

Ето защо този въпрос е толкова важен.

Той, хан Кубрат, не трябва да допуска грешки.

Неотдавна разбра, че с керван от Арабия във Фанагория е пристигнал някакъв търговец, наскоро приел новата религия, която с бързината на степен пожар обхваща племената на полуострова. Няма друг бог, освен Аллах, и Мохамед е неговият пророк, така повелява новата вяра, възникнала в Мека по времето на сасанидския цар Хосров Втори^[1] — съвсем неотдавна.

Поканеният в двореца мюсюлманин разказа как точно е станало всичко. Аллах се явил на пророка и му продиктувал своята воля. И

повярвал Мохамед на словото божие, и другите, неговите близки и познати, също повярвали в него. И тогава целият род на Мохамед се отказал от вярата в идолите, на които се покланяли от незапомнени времена и започнали да разнасят словото на новата религия сред хората и да привличат към нея къде със слово, къде със сила, особено, ако се сблъскали с неразбиране. И изпратил Мохамед писмо на царя на персите Хосров, който царувал в своята столица Дасткарт, сред нечуван разкош и скука, тъй като нито градините му, където пасели деветстотин и шестдесет слона и двадесет и осем хиляди камили, нито харемът, в който тъгували без внимание три хиляди девиси, не могли да развлекат преситения от власт и богатство цар. Когато получил писмото, изуменият Хосров прочел, че трябва да признае Мохамед ибн Абдулла за истински божии пророк и да възвести за това на своите поданици; от такова нечувано нахалство за един кратък миг владетелят на персите се пробудил от скуката и като награда за този кратък миг не посякъл нечестивеца с меч си — просто хвърлил писмото настрана. И това се оказало голяма грешка.

Цар Хосров завършил печално дните си, загубил и трона, и богатствата си. А новата вяра, не без доста трудности, си печелела привърженици — отначало не много, но после все повече и повече. До възникването на новата религия номадите араби от Хиджаз и Неджед^[2] принасяли жертвоприношения на идоли, които само в Кааба^[3] били цели триста и шестдесет. Мохамед заповядал всички да ги унищожат.

Арабинът разказваше на висок глас, очите му блестяха. Той нито за миг не се съмняваше, че новата вяра е истинска, въпреки че бе възникнала пред очите на народа — живи са още хората, познавали пророка, чието пълно име било Мохамед ибн Абдаллах ибн Абдал-Мутталиб ибн Хашим ибн Абд-Манеф. Той бил едно малко свито момченце, което обичало да се разхожда само. Именно разхождайки се веднъж, Мохамед чул глас, който възвестявал: „Проповядвай в името на господата бога, който е създал човека и учи хората на това, което те не знаят.“ Нужно ли е да се казва колко бил потресен пророкът, когато чул този глас, който още неведнъж прозвучавал за него. От това, което му възвестявал, се родила книга, запечатала словото божие и получила названието Коран или „Четиво“...

Още няколко пъти извика ханът изпълнения с религиозна ревност търговец, дълбоко поразен от страстната му и дори войнствена

вяра в новия бог, който съвсем неотдавна бе обявил волята си. Всичко на всичко четиридесет и пет човека имало при раждането ѝ, а сега цялата Византийска империя трепереше и губеше от сарацините град след град. Така че може би в това имаше някакъв знак за хан Кубрат, който той не трябва да пропуска, за да не го постигне печалната съдба на сасанидския владетел Хосров...

Имаше над какво да се замисли. Защо толкова обичаше да слуша религиозните спорове, които изобилстваха наоколо, когато под покрива на кервансарая се съберяха пристигналите от всички краища на света търговци с многочислени кервани. Тези спорове винаги започваха тихо и постепенно, но завършваха най-често с всеобщи викове и сбивания, тъй като за всяка дума в подкрепа на едната религия се издигаше дума на възражение, за всеки довод се намираще контрадовод, и нито един от спорещите не можеше нито да убеди, нито да бъде убеден, ако ще и до сутринта да продължаваха споровете и виковете.

Но все пак истината трябва да съществува някъде.

А докато не се изясни къде, най-мъдро ще е все така да се придържа към привичното предишно вярване.

Кубрат нямаше право на грешка.

Всички тези мисли пробягаха в главата му за един само миг, докато стоеше пред огледалото, взирайки се в отражението си.

Но може би в стаята е влязъл някой друг?

Той се огледа. Разбира се, и дума не можеше да става за такова нещо. Не. Беше сам. И все пак никога не можеше да бъде сам, защото във всеки един миг е свързан чрез невидими нишки с целия свой народ. Една дума и стотици, хиляди хора ще се раздвижат, стига да реши ханът, че нужно. Ще се метнат на конете, ще оставят жените и децата си и, ако трябва, ще умрат безропотно.

Ако е нужно. А дали е нужно или не, това определя той. И ако е решил, че нещо е необходимо, е непреклонен в решението си.

Често казват, че е жесток, това му е известно. Но не е така. Жесток е не той, жестока е необходимостта. А той — както онзи пророк — е само инструмент на тази необходимост. Има положения, в които забавянето е равносилно на смърт. И тогава, за да се спасят мнозина, се налага да е жесток към един.

Случва се. Но ако е възможно, най-добре е да се мине без това.

Най-често обаче се случва така, че не може без суровост. И тогава се налага да издава заповеди: провинилият се да бъде завързан за кон, който да влочи главата му по земята. Освен ако палачът не го разсече на две. Но към тази мярка хан Кубрат прибегва само в краен случай, прилага я към шпиони и предатели. Но нима някой постъпва другояче с тях?

Ако той беше само жесток и нищо друго, народът щеше да му се подчинява, но нямаше да го обича. Любовта на хората не може да се купи, тя може да се спечели само по един начин. По пътя на справедливостта.

И ето че наскоро Кубрат забрани продажбата на роби във Фанагория. От сега нататък всеки човек, попаднал в този град, става свободен.

Правилно ли постъпи?

Правилно. Във времена, когато толкова много зависи от всеки отделен индивид, само свободният човек може, без да щади живота си, да се бие с враговете — за да не стане роб. А този, който вече е бил роб и се е освободил, ще влага двойно повече усърдие.

Правилно ли постъпи, като до сега запази за себе си върховната власт над Велика България?

Правилно. Нали на всеки от синовете си даде неговия дял и остави всеки да придобие необходимия му опит без да бърза, без завист, под закрилата на бащината ръка.

На Бат-Баян, най-възрастния си син, даде земите на аланите. Те са своенравни, горди и упорити, не отстъпват никому в уменията да владеят оръжието и смелостта им се доближава до безразсъдство. Не е леко да се управляват аланските племена. Ако Бат-Баян се справи с тях, той в случай на нужда ще се справи и с по-сложна задача — и тогава може да му се предаде властта над българите.

А на Котраг даде земите на Горен Кирмен. И това също е правилно. Трябва да се мисли не само за днешния ден, но и за утрешния. Новите земи по река Итил са разположени встрани от пътя, по който се придвижват от изток на запад номадските народи. Ако нещо лошо се случи, корените на българското племе, засадени в тези нови земи, ще останат незасегнати от бурния ход на битките и ще дадат своите плодове, ще предпазят потомците на рода Дуло от най-страшната от мислимите съдби, от изчезване.

Аспарух, средният, получи пасбищата по средното течение на Итил и западните джайляи. Умен е Аспарух, въпреки че е мълчалив, отличен воин е и в същото време е пристрастен към изучаването на гръцки език и учителят Константин го хвали за способностите му. Никой не знае каква ще е съдбата му, не знае хан Кубрат, не знае и самият Аспарух, че точно нему е отредено да пренесе името на българите през столетията, през дълги изпитания, кървави битки и славна история. А дотогава, хан Кубрат мисли за Аспарух само като за средния си син и нищо не му подсказва за бъдещето.

На сина си Кубер оставя джайляите по долен Итил. Тези места са богати на риба, водата и тревите са обилни, добре ще ѝ е там на ордата на Кубер, и това също е правилно. Както е правилно и това, че Алцек, най-малкият, остана без пасбища. Ако се случи нещо с някой от братята му — да не позволява Тангра — неговият дял ще премине към Алцек. Ако всички са живи и здрави, Алцек ще получи за себе си тази част от пасбищата, която сега принадлежи на баща му. И Фанагория ще мине в негови ръце, градът, който под владението на Алцек трябва да стане огнището на българската ученост.

А Чечке? Чечке, дъщеря му, е обещана за жена на наследника на византийския император.

И това е правилно. Съюзът с ромеите е по-важен от всякога. Византия се нуждае от българите, и на самите българи им е трудно без Византия. Може ли да се вярва докрай на гърците? Не. Но ако в някой момент редом с новия василевс седи императрица, в чиито жили тече кръвта на българите от рода Дуло, та дори и да е приела кръщението, тя няма да се поколебае, винаги ще може да помогне на братята си по кръв в тежък момент, който може да настъпи по всяко време.

Да, това също е правилно решение. Всички решения са правилни, в нищо не може да се упрекне. Защо тогава му е толкова тежко на душата? Защо сърцето му е неспокойно?

И къде е Илбарис? Може би това е източникът на неговото безпокойство? А и тези слухове...

Те се прокрадваха отвсякъде. Нашепваха за хазарите, за хаган Юлуш, който вече бе струпал на границата си с българите огромно множество воини и продължаваше да събира още и още! Хан Кубрат изпрати пратеник при Юлуш, нареди да попитат хагана какво означава всичко това. Пратеникът донесе следния отговор: хаган Юлуш се

приготвя да потегли към земите на антите, а след това — към угрите, не замисля каквото и да било против българите.

Мъдрият владетел обаче не повярва на нито една хазарска дума. Хановете от рода Ашина всички до един са лъжци. И Юлуш, самозваният хаган, също е лъжец. Не към антите се е насочил той и не към угрите. И дори не смята да поведе тюмените си към границата с Византия, а възнамерява да ги изправи срещу него, срещу хан Кубрат, най-близкия си съсед, срещу него и срещу целия род Дуло. Дуло са като заседнала в гърлото кост за рода Ашина. Юлуш спи и само сънува как неговите орди се втурват в българските земи като пролетен поток, помитащ всичко по пътя си. Едва после ще започне младият владетел да мисли какво да прави с византийската граница.

Слухове и слухове. Донасят ги търговците, чиито кервани пресичат хазарските владения, донасят ги шпионите, скрити под различни образи в станове на хаганата, донасят ги хора, изпратени от други хора, които пък са изпратени от съвсем други хора. И всички слухове, капка по капка, ручейче след ручейче, се стичат към ювигихана и казват само едно: назрява голяма беда.

Къде е Илбарис? И ще изпълни ли това, което му е заръчано?

Ако с помощта на Тангра и златото, което взе със себе си, успее да се справи, може и да се избегне най-лошото, като едната сила се противопостави на другата. Гръцкият огън и българската конница срещу безчислените хазарски орди.

Най-тежкото нещо в живота е очакването.

Още когато в младостта си беше почетен пленник във Византия, хан Кубрат бе чул една поговорка на древните ромеи. Ако искаш мир — готви се за война, така казваше тя. И родът Дуло трябва да се готви за война, ако иска да оцелее.

Досега винаги беше успявал.

Кой би могъл да си помисли, че опасността ще надвисне именно от родствения род Ашина? А всъщност стана точно така: не ромеите от Византия, не някакви си племена с чужда кръв, а точно родът Ашина стана най-страшният враг на българското племе. Безкрайно честолюбив се оказа този род, а и е толкова злобен, колкото и е непримирим по отношение на рода Дуло. Може би примерът на табгачите владетели, които сами се обявяват за Синове на Небето, ги заставя да се приравняват с небесните жители. Но боговете са

безсмъртни, а тези, които са достигнали дори и висшата власт при хората, все пак живеят на земята и рано или късно лягат в пръстта. Това са го осъзнали дори и жълтоликите табгачи, въпреки че вярват, че в минутата на смъртта впряг от крилати коне или дракони, отнасят душата на повелителя на седмото небе. Но небесните дела са скрити за хорските очи. А на земята дори при табгачите божествената династия току-виж бъде наследена от съвсем други хора. Така стана, когато рухна империята Цин и вождът на въстаниците, тюрк на име Лю Бан основа империята Хан^[4].

Именно след него започнаха тюркските племена — както уседнали, така и номади — да наследяват титлата ага-хан, която после се превърна в хаган. И собственото име табгачи, което в различните краища на света звучеше като Чина, Хича, Шин, за самите табгачи остана неизменно веднъж и завинаги — Хан. И самите те бяха ханци. Поднебесната империя^[5] винаги бе окръжена от тюркски племена — и източни тюрки, и западни. Рядко се случваха години, които да не са помрачени от войни, нападения и битки. Табгачите бяха близо до рода Ашина — те често страдаха от набезите на войнствените си съседи и то до такава степен, че построиха едно от чудесата на света — Великата стена. А родът Дуло граничи с Византия и воюва доста дълго с нея, а после сключи договор. Във времето на редките мигове на спокойствие, родовете Дуло и Ашина си спомняха един за друг и тогава се проливаше кръвта на родните братя и над бойните полета, осеяни с труповете на хора и коне, се възвисяваше общия за всички тюркски племена бог — Тангра.

Какво толкова не можеха да разделят помежду си тюркските племена? Безсмъртието ли? Но имаше ли го въобще? И ако го имаше, то все някъде някой можеше да разкаже за него. Още в Константинопол хан Кубрат бе чувал от ромейските философи, че за човек всичко приключва със смъртта му. И жреците на Тангра не вярваха в живота след смъртта. След смъртта, казваха те, човек потъва във вечен сън — така както, например, лалугерът заспива зиме, само че за човека, разделен се с живота, зимата продължава вечно. Но ханът се съмняваше дори в това. В онези времена, когато той и тептангра Ирсан не бяха разделени от враждебност и недоверие, те често разговаряха по въпроса и владетелят изразяваше несъгласието си, като отбелязваше, че не може да се сравняват човека и лалугера, но ако все пак решим да

ги сравняваме, то нека е така — ако се пролее кръвта на животното или му се пререже гърлото, то от този сън няма да се събуди нито през зимата, нито през пролетта, никога, точно както и всеки човек, на когото Тангра е дал живот само веднъж и то за съвсем кратък земен срок.

Когато чу за пръв път тези спорове, Кубрат беше още млад, още бе жив великият му чичо, хаган Органа, от чиито ръце по-късно племенникът му прие юздите на управлението на рода Дуло. В онези времена върховен жрец на Тангра беше бащата на днешния тептангра Ирсан и без да се бои от гнева на Органа, свещенослужителят спореше с него и го заплашваше с яростта на божеството за обидата, нанесена на служителя му на земята. И досега помни Кубрат ироничната усмивка, разтеглила тънките устни на хагана, когато той предложи на върховния жрец следния облог: ако, както той твърди, наистина има още един живот и Тангра може да го върне по свое желание, нека жрецьт отпрати молитвите си и положи глава под меча на палача — върне ли му божеството живота, тептангра ще заеме трона на българите вместо хаган Органа.

Върховният жрец пребледня от нечуваното оскърбление и присъстващите на това кощунство аксакали неодобрително заклатиха глави, но като познаваха горещия нрав на българския повелител, не казаха нищо. Хаганът не обичаше тези, които му противоречат, дълго помнеше такива хора и с тях рано или късно се случваше някакво нещастие. И за безсмъртието повече никой не се реши да говори.

Хубаво ли е да вярваш в задгробния живот, питаше се сега хан Кубрат. Не, за съжаление, не е хубаво. Нали ако след смъртта си имаш още някакво време, ще ти остане надеждата, че ще съумееш да поправиш грешките, да довършиш незавършеното — та било и от небесните селения. Ако нямаш тази увереност, ще се налага всичко да правиш докато си жив, докато си в състояние да взимаш решения и да ги изпълняваш.

Много такива решения му се налагаше да взима самият той, много се налагаше да изпълняват и той, и тези, които бяха под властта му. Сурови бяха времената на хаган Органа и той самият беше суров. Никой не би си и помислил да обвини хан Кубрат в излишна снизходителност, но хаган Органа бе недостижим в това отношение. А може би и времената са се променили? Ако в боя се случеше да

отстъпи стотна, хилядна или дори тюмен, след сражението Органа заповядваше без всякаква милост да се убие всеки десети — и храбрецът се лишаваше от живота си заедно със страхливеца. Никога хан Кубрат не бе налагал такова наказание и никога не бе съжалявал за това, но често беше мислил и се бе питал: защо му е толкова трудно да пролива българска кръв — дори когато това повече от всичко би послужило за общото благо? Може би защото не виждаше полза от излишната жестокост и не вярваше в нея като в средство за постигане на целите си? Или защото неволно се усещаше като баща на целия род Дуло и затова смяташе, че смъртта не е най-доброто средство за възпитание на провинилите се синове? А може би причината се криеше и в произхода, да, това бе също вероятно.

Родът Дуло бе древен и основателно светеха от гордост лицата на аксакалите, когато мислено отиваха в далечните столетия. Беше велик хаган Атей, след това илтабар Атила, „божият бич“, след това рода Дуло предвождаше Ирник или Истями, чийто син бе хаган Органа, който на свой ред бе наследен от хан Кубрат. Органа му беше чичо, тъй като родната сестра на хагана бе майката на хан Кубрат, който продължи рода по женска линия. Може би свирепата безпощадност на предците, присъща на великите завоеватели, се беше смекчила у Кубрат от нежността на майката, но от това величието на българското племе при неговото управление с нищо не пострада. Не ще и дума, държавата Велика България я създаде все пак не илтабар Атила и не хаган Органа — именно хан Кубрат сплоти, като подчини с добро или със сила, множество родствени или полуродствени тюркски племена, част от които според преданието се числяха още към великия хаган от рода Ашина — Арслан. Той ги сплоти и ги обедини, а сега, без да знае покой от непрестанно терзаещата го болка, денем и нощем мислеше как да предпази, да спаси от гибел, унищожение и забвение българите-тюрки от рода Дуло.

Буйтуре Илбарисе, къде си сега? И жив ли си?

Хан Кубрат седи в креслото си, положил ръка на страничната облегалка. Креслото от сандалово дърво е украсено с дивна резба, да се седи в него е удобно и приятно, когато се облегнеш, дори болката в ставите не е чак толкова силна и се търпи. Много години седнал в това кресло той изпращаше хора на север и на юг, на изток и на запад, за да изпълнят волята му и винаги завършваше разпорежданията си с

думите: „Аз казах.“ И никой след това не смееше да попита или помоли за нещо, какво остава пък да възрази; при всичката си привидна простота и достъпност дори от най-близките кавхани, дори от който и да е от илханите той не би търпял такова нещо. И хората заминаваха, за да изпълнят волята му и да се върнат. А понякога не се връщаха...

И тогава, седнал в същото това кресло, той изпращаше друг човек, а понякога и трети, дотогава, докогато заповедта не бъдеше изпълнена.

Ако Илбарис се върне, значи е изпълнил заповедта. Ако не я изпълни — няма да се върне. Ако остане жив — ще я изпълни. Ако загине — ще се наложи да изпрати другиго...

Трябва да стане — прекалено дълго седя вече така, отпуснал измъченото си тяло на високата облегалка на креслото, което сякаш смекчаваше неспиращата ден и нощ болка. Трябва да стане и да тръгне. Но нямаше нито желание, нито сили, за да преодолее приятното вцепенение. Какво става с него? Та нима това е той, страшният владетел, непобедимият воин и ловец, който някога с месеци не слизаше от коня? Той спеше на седлото, спеше и ядеше, издръжливостта му отдавна се бе превърнала в легенда дори сред непознаващите умора българи. Къде се дяна всичко това? И кога? Нима изтеклите като миг години отнесоха силата му дотолкова, че той вече няма желание дори да се надигне от мястото си?

А може би това е знак за незабележимото прокрадване на смъртта? На никого още не му се е удало да ѝ избяга, всеки го знае. На никого. И на него, на хан Кубрат, също няма да му се удаде. Но сега не ѝ е времето на смъртта. Именно сега, когато във въздуха се усеща надвисналата огромна опасност, застрашаваща Велика България. Едва-едва е възникнал град Тимерюк, едва-едва се е укрепил Горен Кирмен. Съвсем наскоро българите укрепиха окончателно непристъпната крепост Тимер Капка — Железни врата; там властва синът му Бат-Баян — дори на първо време да му се наложи да дели властта с аланските илтабари. Но това е само началото на великите планове, с които е преизпълнен умът му и които би превърнал в реалност, само ако хладната сянка на смъртта отстъпи за няколко години. Но нещо подсказваше на хана, че тя няма да отстъпи и няма да му даде отсрочка.

Той не се надигна от креслото. Защо? Това, което искаше да обмисли, можеше да го обмисли и така, без да става. Ако смъртта е близка — а тя беше зад гърба му, той знаеше това, трябваше преди всичко да се реши най-важният от всички въпроси — на кого да остави управлението на държавата, на кого да предаде своя трон.

А дали не трябва да не го завещае никому?

Изглежда, че за пръв път в живота си той не знае как да постъпи. Може би отговорът ще му бъде подсказан от Тангра?

През последните дни преди да заспи, той често се обръщаше за съвет към божеството. Човешкият живот е ограничен, божеството е вечно, то познава миналото и настоящето, известно му е дори и бъдещето. Може би, ако погледне в него, то ще види този, който ще смени хан Кубрат на трона, и през нощта ще му прошепне това име.

С тази надежда лягаше хан Кубрат в постелите си, но нощ след нощ изтичаха, а Тангра мълчеше. Не явяваше лика си пред ювиги-хана и не му изпращаше пророчески сън; затова и владетелят продължаваше да държи в ръцете си юздите на властта, въпреки че тези ръце бяха измъчвани от нетърпими болки във всяка една от ставите си и бяха изгубили своята предишна сила.

Нима Тангра нищо няма да му каже? И ще го остави да умре в неведение?

Смъртта, в края на краищата, си помисли, ювиги-ханът, има едно привлекателно свойство — тя освобождава от всякакви грижи. И от всякакви болки.

Той си представи своята смърт. Ето го мъртъв — и над гроба му е насипан висок курган, където вечно ще почива с цялото великолепие на одеждите си и въоръжението си, под камъка, на който умелият писар ще изсече буквите:

„ТУК ПОЧИВА ПРАХЪТ НА КУБРАТ, ЮВИГИ-ХАНЪТ НА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ.“

И тогава ще настъпи покой. Кой знае, може би покойт след смъртта е висшата награда за труда по време на земния живот? Кой знае, може би едва когато заспи вечния си сън при него ще дойде Тангра и ще му разкаже какво става отвъд, където собственият му взор вече не прониква? Да, може да се надява, че Тангра, за когото при погребалните обреди ще бъдат поднесени богати дарове, няма да изостави хана в милостта си.

Което в никакъв случай не може да се каже за който и да е от другите богове.

О, това беше мъдра мисъл — да помисли за отношенията си с бога след смъртта. Ето, ако приеме новата вяра — която и да е нова вяра, — ще се наложи след смъртта да има работа не с Тангра, на когото никога не е отказвал обилни жертви и винаги е поднасял богати подаръци, не с Тангра, на когото цял живот е доверявал мислите и подчинявал постъпките си. Не, тогава ще се наложи да има работа с бог, който още не знае съкровенията му помисли, не познава нито него, нито неговия народ — открит, доверчив, храбър и незлоблив. Да, ще трябва тогава наново да урежда всички отношения с непознатия бог — бил той Христос или Аллах, и тук е възможна грешка, на каквато един владетел няма право.

Което означава, че неговата нерешителност по въпросите за вярата не е случайна. Правилна е. Трябва търпение и още веднъж търпение.

Той е свикнал да чака, ще съумее да го стори и сега.

Слънцето го затопли, меки вълни преминаха по тялото му, седеше удобно и ставите почти не го боляха. Кубрат притвори очи; отстрани изглеждаше, сякаш спи. Но не спеше. Не го обгърна сън, а по-скоро дрямка. Покрай нея се промъкна и изчезна една мисъл.

За Илбарис, буйтура.

И за Чечке.

Която той обеща на този, как се... Юстиниан. Византийските пратеници, пристъпвайки от крак на крак, тихо намекваха за причината, поради която Юстиниан не бърза да отведе от Фанагория своята годеница. Още по времето, когато самият хан вървеше по мръсните и шумни улици на Константинопол, той се нагледа и наслуша на какво ли не. Склонността на наследника на трона към момчета не го учуди, отдавна съществуваше това пристрастие сред гърците, много преди да станат християни. Още повече, че като познаваш разврата на византийските матрони, можеш напълно да се отвориш от всички жени по света. И все пак имаше нещо кощунствено в това, че именно Чечке, неговата единствена дъщеря, се сдоби с такъв жених. Вижда Тангра, че тази крачка се прави само заради укрепването на съюза с ромеите. Чечке ще получи християнско име, ще е неотлъчно до Юстиниан и няма да забрави, че далече от нея

хиляди българи живеят в мир и покой дотогава, докато могат да разчитат на помощта на империята. Чечке! Това е жертва. Той, бащата, поднася тази жертва в името на общото благо. В името на цели, много по-висши от личното щастие.

Илбарис!

Жена му, Аппак, не скри от него, а и той нямаше нужда някой да му отваря очите за това, което става в собствения му дом; да, той знаеше, че Чечке е влюбена в буйтура Илбарис, със собствените си очи ги видя двамата, когато изпращаше галерата, на която неговият приеман син се отправяше да търси гръцкия огън. Който има очи да види, който има разум, да мисли. Дори само този единствен път беше достатъчен на хан Кубрат да разбере — с превелика радост Чечке би оставила на Илбарис да я догони по време на празника на избора — кушия; до края на дните си Илбарис би обичал жена си, славно би продължил рода Дуло. Щеше да дари той хан Кубрат с внуци, които да приличат на него самия. Всичко това е вярно.

Но не може да стане.

Илбарис! Щедро награда го очаква, ако изпълни поръчаното. Ще влезе в кръга на най-близките кавхани, всяка дъщеря на бек ще бъде щастлива да пристъпи прага на дома му. Нека само да се върне и да отговори на единствения въпрос просто: „Да“. О, тогава ще се успокои в старостта душата на хан Кубрат! Цялото си време ще отдаде тогава той за приготвяне на гръцкия огън, за да се изработят и да се запасят такива количества, каквито да обезопасят столицата на Велика България от каквото и да е посегателство от хазарска страна.

Съвсем сама отнякъде изникна тази дума. Та нима само хазарите заплашваха спокойствието на старостта му? Не, врагове има много и те са навсякъде. Но той трябваше само да произнесе — не, дори не да произнесе, трябваше само да си помисли „враг“ и веднага наред с тази изникваше друга дума: „Юлуш“. Да, той, самозваният хаган на хазарското племе от рода Ашина, чиято несметна воинска сила се събира в последно време на самата граница на българските владения. Млад и честолубив е хаганът, иска да влезе в преданията като завоевател на пространства и народи, като новия „бич божи“, като новия Атила.

Срещу него първият и решителен отпор ще бъде огнената река, която ще донесе буйтур Илбарис. Той, хан Кубрат, вярва, че приемният

му син няма да се върне с празни ръце; още повече — усеща, че го чака успех. В момента, в който осъзна своето предчувствие, усети някакъв вътрешен импулс и веднага повярва — ще се върне Илбарис и ще му донесе възжеланата тайна. И без да се бави заповяда да започнат да се строят обширни работилници покрай морето. Не малко мълви предизвикваха тези работилници, дори безразличният към светските дела философ Йоан Фасиан попита веднъж: за какво, господарю, е всичко това? Случаен ли беше този въпрос? Изострената чувствителност на хан Кубрат му казваше, че никой не бива да узнава истината, най-малко пък гърците, философи или не — все едно. Затова ханът се усмихна със същото безразличие, с което беше зададен въпросът и със също толкова показна пламенност отвърна, че отдавна вече замисля развитието на грънчарството и възнамерява да обедини всички глинени производства под един покрив: тук ще има училище по грънчарство, и самите производства ще са тук. Ще се произвеждат по гръцки образец, разнообразни съдове и амфори, за които според сведения, получени от българските търговци, има все по-нарастващо търсене в Страната на мрака, там, където слънцето не залязва за половин година, а когато се скрие, остава скрито също за толкова време.

Повярва ли Фасиан? СреETCHнаха се с погледи два чифта очи и хан Кубрат улови у гърка една искра, която блесна само за миг и веднага угасна. Така или иначе дългите постройки на брега на морето изникнаха там, където от земните недра избликваха извори с прозрачна вода; освен това наистина започнаха да пристигат най-добрите грънчари от Фанагория, но Йоан Фасиан повече нищо не попита. И само по тази проблеснала искра можеше да се допусне, че по този въпрос гъркът има свое мнение и ханът би дал мило и драго, за да разбере какво е то. Тази искра не му даваше покой. За годините, прекарани в Константинопол, хан Кубрат бе разбрал, че всеки втори грък, озовал се в чужбина, рано или късно ще се превърне в съгледвач на императора. Целият въпрос е в това запазила ли се е тази пропорция, или за изминалите години не всеки втори, а просто всеки грък става съгледвач на Византия. Ако е така — ще се наложи да се употребят много усилия, за да не успее действително никой нито да види, нито да се досети за какво всъщност са приспособени и предназначени тези издигнати от камък постройки на брега на морето.

Но дотогава там — макар и не във всички помещения — усърдно се изработваха годни за обмен и продажба керамични стоки. Докато настъпи моментът да се действа, ловките търговски кервани ще са успели да се сдобият със стоката, ще отнесат украсената печена глина, ще я продадат или разменят за прекрасни кожи, леки като перце, а те на свой ред ще се превърнат в злато. Много богатство вече е складирано в подземните съкровищници на хан Кубрат, много и още повече ще му трябват. Пари, пари... за да не изпитва държавата недостиг от продоволствия и запаси, от стоки, от кораби и оръжие, бе нужно злато, злато и сребро — в монети, в слитъци, в изделия, насипно. Понякога на хана му се струваше, че от дълбините на морето дори вълните плисват в краката му тази дума: „пари“.

Но толкова ли са нужни парите? Някога Кубрат бе разговарял за това с най-мъдрият от аксакалите, който подобно на него самият бе живял много години във Византия. И аксакалът му каза думи, които задълго се съхраниха в паметта на ювиги-хана, тогава едва в началото на своето управление: „Парите са богатството на двора и ювиги-хана; богатството на страната и нейните жители е в градините, в плодородните земи и посеви“. Дълго след това Кубрат мислеше над тези думи, обмисляше ги и се съгласи — всичко е точно така. За държавните дела е нужно и едното, и другото. Трябват пари — безчет, колкото повече, толкова по-добре, но именно затова трябва непрекъснато да се преброяват и отчитат. И са нужни поля, способни да изхранят народа, нужни са уседнали българи, способни да се научат на земеделие, способни не само да произведат необходимото за прехранването на своето семейство, но и да произведат излишък, който може да бъде продаван на други, а от продажбата в хазната да се внася данък или същите тези пари! А парите са нужни, за да се подпомага търговията, за да се издигнат стените на домовете и крепостите — кирмени. Колко общо трябваше, за да се обгърне с надеждна каменна защита Горен Кирмен, за да се направи от него толкова безопасно и удобно място за живот, че да може по свое желание и без страх за живота си да поискат търговците и майсторите да се заселят там заедно със семействата си и с помощниците си. Малцина знаят, че като чу за проходите и подкопаванията, с които сарацините завземат градовете, хан Кубрат нареди при строежа на Горен Кирмен да се направят основите по-дълбоко от обичайното с цели четири метра, да

се скрепят камъните с особено силен разтвор, а самите основи да се направят два пъти по-дебели от обичайното. Сега за стените не са страшни нито подкопаванията, нито обсадните машини. Вече спокойно могат да търгуват пристигащите в Горен Кирмен търговци, привлечени от баснословните печалби от търговията с непознатите за останалия свят северни народи и сега под защитата на тези стени могат да обработват нивите си земеделците и да се грижат за градините си градинарите. Всеки град, всяка крепост са още една опорна точка за ювиги-хана в бъдещата му борба против Юлуш. Да, винаги против Юлуш.

Всеки път хан Кубрат улавяше в мислите си, че очаква първите съобщения за появата на хазарите. А ето че съвсем доскоро той гордо тъпчеше с копитата на коня си земите на хагана. Някои бекове, чиито пасбища са по-близо до българските владения, отколкото до джайляите на хаган Юлуш, предпочетоха да преминат под управлението на българския ювиги-хан. И ето че тук Кубрат допусна грешка и сега си го признава: не остави владенията на бековете за неутрална ивица земя край владенията си, а ги включи в потомствената подялба за своите синове, илханите. Сдържаха се бековете, с нищо не изразиха недоволството си, въпреки че ханът знаеше, че сред тях има недоволни. От това присъединяване самият той нищо не спечели. Такъв бек си остава независим владетел, ако не се надяваше на защита за земите си от тюмените на българите, сам би държал алаи. Сега границите на Велика България и Хазарския хаганат са плътно долепени, а освен това недоволните бекове могат във всяка една минута да преминат обратно към предишния владетел и да нанесат в решаващия момент удар в гърба на българите.

Да, тук сгреши. И още по-лошо: много бекове — измежду похитрите, — се заеха с търговия, караха стадата си във Фанагория и ги продаваха там, вместо да се занимават със земеделие из собствените си владения. Колко ли са сред тях неудачниците, които при удобен случай ще му припомнят миналите обиди? Единственото, което утешава хан Кубрат е една черта на характера, присъща на всеки тюрк, която в още по-голяма степен е изразена у хаган Юлуш: ненавистта към предателите, изменили на рода Ашина. Може би тази страна на хагана ще охлади порива на онези, на които би им се приискало да си спечелят опрощението на Юлуш.

Главата на ювиги-хана клюмва на гърдите му, той диша равно, спи. Това по-рано никога не му се беше случвало; сега сам го забелязва; посред бял ден сънят го надвива и няма нищо по-сладко от тези мигове, освобождаващи от мисли, грижи и болки.

Сънят му продължи само няколко минути. Разбудиха го лъчите на слънцето, скачащи като зайчета по стените. Без да се страхуват от нищо, лъчите полазиха и по спокойното лице на човека в резбованото кресло от сандалово дърво, погъделичкаха го и го накараха отново да се завърне в света на тревогите и грижите. Но тези грижи вече не бяха толкова мрачни. Слънчевият лъч е пратеник на Тангра, знак за неговата милост и подкрепа. Още веднъж той се убеди, че не може да се замени слънцето с образа на нещастния човек, когото разпънали на кръст. Слънцето е благодат, получавана от векове, то е доброто, урожая, пълните хамбари, успеха. Вярата в слънцето, което олицетворява Тангра, е разбираема за всеки човек, който посреща изгрева му, за да се слее отново с природата в единното усилие на непрестанния, но плодотворен труд. Как само не го разбира това преподобният Симеон и не изпуска случай отново и отново да говори с хана за величието на християнството. Вярно е, че той убеди готите да приемат новата вяра. Значи готите са повярвали в разпнатия бог повече, отколкото в старите си богове. Нетърпението на проповедника Симеон е понятно, но неуместно, с нищо още не се е проявил гръцкият бог в българската земя, а както и преди са благодатни годишните времена над българските земи, пасбищата са пълни с трева, реките — с риба, градините — с плодове. С нищо не се е провинил пред българския народ и носещият светлина и даряващ топлина Тангра, за да го сменят с божия син, който се оставил да го заковат с гвоздеи към греди от ливански кедър. Нека потърпи преподобният Симеон, търпението влиза в списъка на християнските добродетели, нека потърпи.

И хан Кубрат се усмихна. Не е работата в търпението — търпението, както и смелостта, не занимават мислите на преподобния Симеон. Работата е в друго — и за това стана дума случайно в разговор с този все равнодушно-насмешлив към делата на вярата философ Йоан Фасиан: оказа се, че протосинкел Симеон може да се върне в пределите на империята само след като убеди българите да приемат новата вяра. Така, така. Хан Кубрат не възразява: неуморният Симеон със своите неистови проповеди за христовата вяра даже с

нещо му се харесва на ювиги-хана: когато човек толкова силно и искрено вярва в нещо, на него можеш да се довериш. В това отношение много по-близкият нему по дух Йоан Фасиан предизвиква някои съмнения; с изкуството на истинския последовател на древните софисти той може с еднаква убедителност да отстоява съвършено противоположни гледни точки — това е опасна черта, която е струвала живота на един от приятелите на Александър Велики. Нещо непонятно, неразгадаемо имаше у този човек, нещо опияняващо, нашепващо за опасност и едновременно притеглящо — чувство, подобно на това, което изпитваш, застанал над бездна. С цялата си душа, необичайно открит и откровен, се стремеше българският владетел към този странен човек. Понякога му се струваше, че в гърдите им бие едно сърце. Но понякога, вдигайки поглед, той виждаше пред себе си напълно чужд човек, умен, който разбира всичко, но съвършено чужд, и съмненията отново го връхлитаха. Сякаш единият от тях беше ловец, а другият — дивеч, и работата се заключаваше само в това, кой кого ще надхитри, излъже и хване в капана. Но кой беше ловецът и кой — дивечът? Хан Кубрат не знаеше отговора на този въпрос...

Слънчевите зайчета полазиха по повърхността на стените. От отворения прозорец долиташе равномерния шум на морето. Какъв прекрасен, слънчев, топъл ден! За такива дни си мечтае човек, доживял до старостта. Струваше му се, че можеше да седи така, без да помръдне, цели часове, без да се нуждае от нищо и никого, без нищо да иска, само да може този спокоен слънчев ден да продължава, да продължава тази тишина, нарушавана единствено от въздишките на прибоя.

Такова щастие на него, хан Кубрат, не му е дадено.

Неотдавна във Фанагория пристигна човек, изпратен от илтабара на аланите. Неспокойни са аланите, и до тях достигнали слуховете за огромната хазарска войска, готова да премине границата. Хан Кубрат го успокои, даде му хиляда воители, за да се влеят те в алая на илхан Кубер; обеща след известно време да изпрати още хиляда. Не са чак толкова много, но посланика на аланския илтабар си замина успокоен. Това също е причина за размисъл и безпокойство — земите на илхан Кубер се намираха най-близо до земите на хазарите, ако нещо се случи, те ще поемат първия удар на хазарската орда. Не хиляда, пет хиляди

воина трябва да изпрати на Кубер, реши хан Кубрат. Заедно с тези, които имат Кубер и аланът, ще станат два тюмена. Не е много, но в опитни ръце не е и малко. Всички решения обаче трябва да се отложат до времето, докато не се завърне Илбарис.

... Той почувства, че някой се появи зад гърба му, но не се обърна — толкова му беше добре. Можеше да е само особено доверен човек, никой друг нямаше да бъде пуснат от стражата на вратите. Такива бяха няколко аксакали и тептангра Ирсан, те можеха да дойдат при ювиги-хана без предупреждение в случай на необходимост; освен тях такава привилегия даде ханът веднъж и на философа Йоан Фасиан. Това беше тъкмо той.

Не само ювиги-ханът го теглеше към този грък: сам византиецът все по-често и по-често мислеше за удивителния варварин, един от най-силните в целия свят, който така немислимо се различаваше от византийските владетели. Самият Йоан Фасиан невинаги разбираше откъде идва това привличане. Може би се основаваше именно на тази разлика между двора на ювиги-хана и добре познатия на философа придворен свят. Хан Кубрат напомняше на стар вълк, чиято походка е натежала, козината му е посребрена от изминалите години; но зъбите на такъв звяр са остри, на малцина ще им мине през ума да се усъмнят в първобитната му мощ, сила, ум и хитрост, с които го е дарил животът — най-добрият учител за тези, които са способни да се научат. Сега, приближавайки се към седналия в не съвсем царствена поза ювиги-хан му се поклони почтително, а след това зае посоченото му място — срещу хана. На възглавниците край стената, хитроумният потомък на Одисей гледаше със симпатия високото чело, големите уши, рошавите вежди, изпод които проникателно и с някаква трогателна беззащитност остро го гледаха вълчите зелени очи.

Ювиги-ханът гледаше гръка очаквателно. Философът гледаше ювиги-хана внимателно. И на двамата им беше добре, искаше им се да продължат тази тишина в напоеното със слънчева светлина пространство на малката стая, тъй като и двамата знаеха, че първите думи ще разрушат илюзията за спокойствие и с първите звуци на речта им в живота отново ще нахлуе безпокойството на заобикалящия ги свят.

Накрая заговори Йоан Фасиан.

— Днес, — каза той, — в кервансарая ще се съберат няколко богослова, принадлежащи към различни религии. Ханът ги познава — възможно е да му се прииска да почете събранието със своето присъствие. Ще се съберат да поспорят за религиозните дела на юдеите и мюсюлманите, християните и персите. Ще има и табгачи, които обикновено запазват тайнствено мълчание — но може би именно днес най-накрая ще се разприказват.

Кубрат слушаше гърка с притворени очи. След думите му кимна, и Фасиан разбра — ювиги-ханът ще дойде. Самият Кубрат знаеше и нещо друго — освен чисто религиозните въпроси, които никога не могат да се разрешат за всеобщо удоволствие и съгласие, точно както маслото никога не се смесва с водата, на богословите им предстои да решат един важен практически въпрос. Той е свързан с решението на ювиги-хана, че от сега нататък всеки чужденец, престъпил законите на Велика България, ще бъде съден от собствения му съд, съгласно законите на неговата религия. Това бе нова насока и не всички аксакали одобряваха решението на ювиги-хана, но той твърдо държеше на своето. Ако се събере съдът на животните, каза той на мъдреците, съгласете се, че не трябва да се съди орела по закона на змията, а лъва — по закона на заека.

Трудно бе да се възрази.

— Кой ще говори от християните?

— Протосинкел Симеон, велики хане.

— А от юдеите?

— Рави Хасдай. А от поклонниците на Аллах — Хабдулла.

— А тептангра Ирсан?

— Изпратих при него слуга да го покани също да дойде. Въпреки това, велики хане, знаеш как се отнася той към чужденците.

Кубрат кимна. Знаеше много добре.

И отново се възцари тишина, в която да ти се прииска да се разтвориш и да се превърнеш в слънчев лъч. Не заспа ли ювиги-ханът? Гъркът гледаше човека, седнал в резбованото кресло срещу него, и мислеше колко неточни и условни са всички тези разделения в живота. Владетел и прост човек, българин и грък, философ и воин. Къде са границите, кой ги вижда, определя, указва? Ето, пред него седи тюрк, син и внук на чергари, човек, който вярва в Тангра, но при това изпитва огромна любов към гръцката, чуждата за него култура, човек,

в чиито ръце се намира съдбата на стотици хиляди души — жени, деца, воители, на цялото българско царство, за чието създаване е отдал целия си живот. Той управлява държава, над която, подобно на съдбовен облак, е надвиснала страшна опасност. И ето, въпреки това, той мисли не само за най-насыщните нужди на днешния ден, но и какъв духовен живот ще остави в наследство на народа си. За какво му е Христос, ако има бог-слънце, за какво му е новопоявилият се Аллах, страшният и мистичен бог на юдеите, религията на табгачите, проповядваща ученията на древните мъдреци Кундзъ и Мандзъ? Но той не желае да остави нищо на благоволенieto на случая, търси, съмнява се, изслушва ту едната, ту другата, ту третата страна, пита, блъска си главата над различните гледни точки, задава въпроси, чиито отговори никой не знае, търси опипом, внимателно, като човек, придвижващ се в тъмнината, търси отговори в книгите, при философите, в самия себе си, в околния свят. Човек, по волята на съдбата издигнат над останалите и в същото време до последния си дъх твърдо стъпил в праха и мръсотията на земните дела.

Никога досега този човек не бе привличал повече Фасиан.

— Искаш да ми кажеш още нещо, Йоане?

Очите на хана са затворени. Но нима на човек са му нужни очи, за да услови скритото? Та нали мисълта прилича на слабия повеи на зефира, а за да се почувства дори и най-лекия полъх, не е нужно зрение.

— Да, велики хане — отвърна философа.

Не му се искаше да говори за това. Не са негови тези работи, не го касаят. Но и да откаже направо на преподобния Симеон нямаше сили. Протосинкелът разбра, че българите не приличат на гърците и привидната им податливост е като податливостта на дамаското острие, което се огъва, но не се чупи и не загубва свойствата си. А затова и задачата за обръщането на поклонниците на Тангра към грьцката православна вяра, задача, която се стори на честолюбивия Симеон по-скоро почетна, отколкото трудна в онзи момент, когато в императорския дворец се нагърби с изпълняването й, с всеки изминал ден ставаше все по-неразрешима и трудна. В разговора си с Фасиан дори я сравни с хоризонта, който се отдалечава от човек в морето толкова, колкото той се приближава към него и който не може да бъде достигнат. Във всеки случай за годините, прекарани във Фанагория,

този хоризонт не се беше приближил и на крачка. И затова Симеон помоли философа, който е допуснат до покоите, а може би и до сърцето и душата на ювиги-хана, да ходатайства пред повелителя на българите да му бъде разрешено да пренесе мисията си към други народи: угрите, например. Симеон бе готов да поведе христорлюбивото си войнство в обход на българските владения. Ако е с него божията милост и императорът сметне угрите за българи, накрая Симеон ще може да се върне с победа в милия на сърцето му Константинопол, където може би вече напълно са забравили за съществуването му и са го зачеркнали от списъка на живите.

— Предай на преподобния Симеон — каза хан Кубрат, — че според мен сега не е време за един беззащитен свещеник да се отправя към земи, където името на Христос не е известно и няма да може да го предпази от опасностите. Може би малко по-късно...

Йоан Фасиан го изслуша, премятайки кехлибарените зърна на броеницата си. Предполагаше, че точно такъв отговор ще му даде ювиги-ханът. Освен това самият той на негово място щеше да отговори така.

Броеницата го успокояваше. В края на краищата всичко в този живот е предопределено — неговият живот, животът на хан Кубрат, съдбата на българите и съдбата на гърците. А ако е така, има ли значение кога точно угрите ще приемат от ръцете на преподобния Симеон истинската вяра, ако така и така им е съдено да го видят.

— Преподобният Симеон още помоли да позволите на учителя Константин да преподава на своите ученици от българските семейства поне само зачатъците на нашата вяра — каза Фасиан.

Ювиги-ханът повдигна учудено вежди.

— Той вече ме помоли за това. Казах му „не“.

Фасиан прехвърляше зърната.

— Твоята дума, велики хане, тук е закон — а си помисли, че за този разговор Симеон не му беше казал, което не беше добре.

Наистина не е добре, думата на хана е непоклатима като скала, това е известно не само на българите, а и на гърците.

Денят догаряше, изчезнаха слънчевите зайчета, задуха хладен вятър. Философът поседя още малко, после се поклони на мъжа в креслото и безшумно излезе. Ханът с нищо не показва, че е буден — отново, за кой ли път, мислеше за Илбарис, приемният си син. Сега

той, а не Христос или Мохамед занимаваха всички мисли на владетеля, всички до една. И за нищо повече не можеше да мисли, докато не се реши: ще се озоват ли в ръцете на българите глинени гърненца с гръцки огън. Тази или онази вяра, спорове, доводи, примери, дори самата истина сега не е така важна. И още — ако дойде Илбарис и му донесе това оръжие — значи милостта на Тангра продължава да е с българския народ и никакъв друг бог не му е нужен.

Оставаше само да чака.

* * *

Не спа добре тази нощ, отначало потъна в дълбок сън, след това се събуди, доловил биенето на сърцето си, опита се да разбере къде се намира и какво става с него, после се успокои. Бе видял нещо в съня си, нещо хубаво, в минутата на пробуждането си дори знаеше точно какво, но когато отвори очи веднага забрави какво му се е присънило. Сънят отлетя от него като птица в небето, като леко облаче. Той се размърда, телохранителят, който лежеше край него като спящо куче, скочи безшумно с ръка на ятагана.

— Тук съм, ювиги-хане...

— Оправи кожата...

Завивката, която покриваше хана, бе от кожата на сиви катерички — топла и лека. Телохранителят — най-младият син на един от кавханите, който притежаваше способността да вижда като барс^[6] в тъмното, намести коженото одеяло. Известно време ханът се вслушваше в морето, което въздишаше някъде долу като огромен спящ звяр. В прозореца грееше звезда, синя и голяма. Кубрат вярваше, че звездите са душите на великите хора; Тангра ги поставя на нощното небе, за да си спомнят хората за тези, които някога са били славни и известни. Съдено ли му е на него самият някога да стане звезда, ще си спомнят ли за него някога?

Сънят започна отново да се спуска като мъгла и да го полюшва в прегръдките си. Няма нищо по-хубаво от това да се гмурнеш в небитието, от което можеш да се върнеш обратно с първите слънчеви лъчи. Това е най-ценният подарък на Тангра, който той поравно дава и на най-първия, и на най-последния. Справедлив е Тангра... той няма

да позволи... няма да позволи да се извърши зло... няма да изостави българите. Илбарис, синът му... той ще се върне... и Чечке...

Защо в тази минута си помисли за Илбарис и за Чечке и мисълта не породила в него никакъв протест? Като заспа с нея, заспа с усмивка...

Когато отново се събуди, бе както винаги, с първите слънчеви лъчи. Стана, наметна си халата. Телохранителят му помогна да се измие. Светилото изгряваше на изток и хан Кубрат го приветства като се обърна с лице към него. Тангра! Ето кой може да помогне във всичко. Който може да помогне и е помагал, без чиято помощ той никога не би достигнал върховете на величието. Изпрати ми добра вест, о, Тангра! Дари ме с щастлив ден! Ти знаеш и най-скритите ми мисли, нямам тайни от теб. Нека се върне буйтур Илбарис, нека ми донесе това, за което го изпратих! Чуваш ли ме, мой Тангра...

Хан Кубрат говореше така, сякаш се намирал заедно с най-близкото си същество на света, с този, който е равен нему по сила, който го разбира.

Чуваш ли ме, мой Тангра!

Слънцето величествено продължаваше пътя си.

В двора залаяха кучета, след това се дочуха гласове, суматоха, някой спореше със стражите. Ювиги-ханът кимна на телохранителя:

— Разбери какво става...

Но младежът не успя да направи и една крачка, когато влезе Савир, най-старшият кавхан. Той дишаше тежко, като човек, изминал дълъг път; в ръката си държеше калъф с печат.

— Твоите утригури, велики хане, едва не ме убиха. А аз ти нося суюнчи — радостна вест...

И той протегна свитъка.

Сърцето на Кубрат трепна. Това е дар от Тангра, няма какво друго да е. Току-що се помоли за мънишко радости — и ето.

Но, може би...

С едно движение счупи печата, извади пергамента, очите му пробягаха по написаното... Да! Не е сгрешил. Не се е излъгал в Тангра и той го дари с радост. Доверен човек му съобщаваше от Константинопол, че Илбарис се е качил на галера, натоварена с византийски оръжия и се е отправил към Фанагория и че още два такива кораба, закупени чрез подставени лица, скоро ще отплават от пристаните на византийската столица.

Хан Кубрат вдигна ръце.

— Савир, за суюнчи те дарявам с десет кобили от моите табуни.
Ще кажеш на управителя.

— Благодаря ти, ювиги-хане...

— Още нещо ли има, Савире?

— Да, хане мой.

— Ако има още суюнчи — говори, имам достатъчно кобили. Ако вестта е лоша, остави я за утре, не помрачавай този ден.

— Не е добра и не е лоша, хане мой.

Савир изглеждаше смутен. Кубрат го погледна. Старшият кавхан е негов връстник, много пъти са се сражавали рамо до рамо. Веднъж ханът изнесе от битка Савир със стрела в рамото, друг път Савир посрещна алански меч, за да предпази Кубрат.

— Говори, Савире.

— Дойдоха сватове, хане мой...

На хан Кубрат му се стори, че не е чул добре.

— Кой е дошъл?

— Сватове. От хазарите.

Изумлението на хана нямаше граници.

— От хаган Юлуш? Но... но кого сватосват? Твоята дъщеря ли?

— Не, хане мой. Твоята.

— Шегуваш ли се?

— Не, хане мой. Не се шегувам. Хаган Юлуш е проводил цяло пратеничество. Моли да му дадеш Чечке за жена. Сватовете стоят на източните порти и чакат кога ще ги приемеш. Донесли са подаръци. Докарали са много добитък. Камили, коне, бикове, овни.

— Гони ги... Чуваши ли?

Но старшият кавхан не се помръдна от мястото си. Хан Кубрат почувства как в гърдите му бавно закипява гневът.

— Върви, Савире...

Савир поклати глава.

— Не бива така, велики хане. Сватове не се гонят. Не бива да ги оскърбяваме.

— Така ли! А те могат да ме оскърбяват?

Савир вдигна глава.

— Те не те оскърбяват, хане мой. Ти имаш дъщеря, това всички го знаят. Докато тя не се омъжи, всеки може да изпрати сватове. Ти можеш да им откажеш, можеш да приемеш даровете им. Но не е по обичаите на българите това, което заповядваш да сторя.

— Значи казваш така, не ме оскърбяват? Тогава кажи ми, какво би си помислил за човек, който два пъти продава една и съща овца? Какво ще си помислиш за човек, който е способен да постъпи така?

Савир не отклони погледа си.

— Примерът не е добър, хане мой. Дъщеря ти, Чечке, не е овца. И още никому не си я продал. Това също е известно на всички.

— Известно е, старши кавхане, че думата на ювиги-хана е подобна на слънцето в небето, тя е една. Дал съм дума на император Ираклий. Това също всички го знаят. И тези, които предполагат, че мога да изменя на думата си, оскърбяват както мен, така и всички българи.

Старшият кавхан знаеше, че повелителят му понякога бива обхванат от неукротим гняв и тогава е опасно да му се противоречи. Ето защо се поколеба за няколко мига. Но след това се реши.

— Прости ми, велики хане... аз говорих с аксакалите. Те също не разбират. Отдавна синът на император Ираклий трябваше да дойде за годеницата си, ти сам постави такова условие. Но той не бърза. Нима това не е оскърбление?

Беше оскърбление. Хан Кубрат го знаеше. Но не искаше да го знаят и другите. Дори и старшият кавхан. Дори и аксакалите... Той затвори очи. Главата му шумеше, сякаш в нея се плискаха вълни. Знаеше, че в такова състояние е способен да убие човек. Дори този човек да е старшият кавхан Савир.

— Противоречиш ли ми, Савире?

— Изслушай ме, хане мой. Ако не си доволен от мен — след това ще си ида. Целият град знае, че сватове чакат пред вратите, половината граждани вече са се събрали там. Ако не пуснем сватове, ще ни охулят и осъдят всички тюркски племена от Великата стена на изток до границата на империята на запад. Туранският обичай...

— Не ми говори за обичая на тураните. Може би те дават една годеница два пъти?

— Не, хане мой. И въпреки това, помисли си. Ти не обичаш хазарския хаган, аз не го обичам повече от теб. Но той ни е близък по кръв. Той също се покланя на Тангра. Нашите езици са сходни, земите ни граничат. Добри или лоши, хазарите си остават наши братя. А ромеите? Чужд ни е езикът им, нравите, религията. Ако се обединим с хазарите, никой няма да е заплаха за нас.

— Искаш... искаш да се обединим с хазарите? Ти, старшият кавхан, искаш хазарите да нахлуят в страната ни, да я превземат без бой, да спят с жените ни и те да им раждат деца? Ако бях безумец, щях да се съглася на това. И тогава след няколко поколения никой няма и да си спомня, че на света е имало българи от рода Дуло.

Савир мълчеше.

— Няма да приема хазарските сватове, Савире. Нареждам ти да им го кажеш. Нека прекарат деня в кервансарая, да си починат и да се прибират обратно. Върви!

— Не мога да направя това, за което говориш, хане мой. Изпрати някой друг. Но ако го сториш и прогониш хазарските пратеници, оскърбяваш не само хазарите, но и българите.

Хан Кубрат отново затвори очи. Гласът му едва се чуваше.

— Здраво ли седи главата ти на раменете, Савире?

— Ние сме твои слуги, велики хане. И нашите глави ти принадлежат. Но и ти принадлежиш на Тангра. Твоят гняв може да се стовари върху моята глава. Но неговият гняв — върху теб и всички българи.

Така...

Ханът отвори очи. Нямаше гняв. Имаше само тежест, нямаше и следа от гняв. Той гледаше старшия кавхан, гледаше упоритата му кръгла глава. Така...

— Не съм доволен от теб, старши кавхан Савире. Ако ти се осмеляваш да не изпълниш разпорежданията ми, как мога да очаквам

подчинение от останалите? Заповядвам ти незабавно да напуснеш града. Всички дворцови дела ще предадеш на кавхан Актай. Ще се отправиш към стана на илхан Кубер, там твоите мъдри съвети ще бъдат по-необходими. До залез-слънце да си тръгнал. Казах.

— Ще замина веднага, хане мой.

Кубрат гледаше широкия гръб на отдалечаващия се Савир и се учудваше сам на себе си. Не разбираше защо не извика стражата, която би завързала непокорния, защо не даде заповед да го хвърлят в подземие. Само затова ли, че обичаше Савир? Само затова ли, че в далечните години една майка ги бе кърмила със своето мляко, Савир и него, хан Кубрат, останал без майка?

Не, не заради това. За пръв път от много години той не знаеше как трябва да постъпи. В думите на Савир имаше истина. Император Ираклий го оскърби, не прати кораб за Чечке; сега му нанася обида и хаган Юлуш, който си въобразява, че хан Кубрат, може да даде в харема му единствената си дъщеря.

Може би наистина най-доброто решение ще е да даде дъщеря си на Илбарис? Къде си, буйтуре?

Той си помисли за Илбарис и се учуди именно как мисли за приемния, а не за родните си синове. И друго си помисли: илханите получиха всичко заради това, че в жилите им тече неговата кръв, кръвта на хана и нищо не трябваше да доказват защото са му родни синове. А какво ще получи от него Чечке? Малко радости я очакват във Византия, където ще ѝ се наложи да дели мъжа си с женствени момчета; нищо по-хубаво не я очаква и ако се нареди сред наложниците и жените на Юлуш. Отново Юлуш, отново този род Ашина, който носи само нещастие. Ето и Савир, който тогава посрещна с гърдите си кривата сабя на врага, изгони го, него, Савир, най-верният от верните. Защо? Прав е старшият кавхан, ако отпратят сватовете, ще го одумват във всички тюркски родове и Тангра няма да одобри такава постъпка. Значи трябва да се приемат сватовете? Да говори с тях!

Проклет Юлуш!

Савир сам си е виновен. Знае, че има минути, когато хан Кубрат не търпи възражение. Ако беше излязъл и се бе върнал по-късно... Но Савир е горд, произхожда от най-старите български семейства, по-скоро ще умре, отколкото да не каже това, което мисли. Ето че си

тръгна обиден. А нали донесе радостна вест, суюнчи, и нима не получи за това достоен подарък. Сега и подаръка няма да вземе...

Кубрат се приближи към прозореца. Савир, яхнал жребеца си, здраво държеше поводите и говореше нещо на по-младия кавхан Актай. Той кимаше, слушаше внимателно, лицето му изразяваше смущение. А лицето на Савир ханът не можеше да види. Все още имаше време да извика, да го спре, да върне мъдрия си съветник. Но хан Кубрат не го стори. Нещо го удържа и едва по-късно разбра какво е то. Той наистина искаше край Кубер да бъде най-опитния и най-храбрия сред храбрите Савир. Кубер е пламенен, може да стори някоя глупост. Никого няма да послуша, но ще се вслуша в думите на Савир, като знае как се отнася към най-старшия кавхан на Велика България хан Кубрат. Няма да се обиди, ще разбере, че ювиги-ханът е мислил за сина си, когато го е изпратил.

На Кубрат му стана малко по-леко на душата. От прозореца видя как като свърши да говори, Савир изправи жребеца на задните му крака и препусна — и ето, че сякаш никога не е бил тук.

„Тангра, запази го за мен. За всички българи...”

Стъпки. Той се обърна. Все още със същото смутено, но и решително изражение го гледаше младшият кавхан Актай. Висок и силен, той гледаше открито, без следа от раболепие. Не така, както слуга гледа господаря си, а както воин — пълководеца. Поклони се и се изправи. Чакаше.

Хан Кубрат се приближи.

— Старши кавхан Савир замина при ордата на илхан Кубер, Актае. С всички дворцови дела ще се заемеш ти...

— И той така ми каза, повелителю.

— Нищо друго ли не ти каза?

— Каза нощем два пъти да проверявам стражата.

— Така. А за сватове на хаган Юлуш?

— Половината град от ранно утро се е струпал на източните порти, хане мой. Старшият кавхан каза, че ти ще наредиш къде да ги пратим...

— Така ли каза? Тогава, кажи ми, Актае... ако ти... ако ти решаваеше дали да ги приемеш или не, какво би сторил?

— Бих ги приел, хане мой. Отначало просто бих ги приел, за да им покажа как ние, българите, зачитаме обичаите на предците. Така

бих ги приел, че да запомнят този прием. След това ще решавам дали да приема сватовството или не. Ако реша да не го приема, ще ги надаря още по-щедро, отколкото би ги дарил хаган Юлуш.

— Обясни, Актае, защо?

— Ще обясня, хане мой. Ако те запазят тези щедри подаръци, ще ти бъдат благодарни. Ако Юлуш им ги отнеме — ще му се сърдят. И едното, и другото ще са в полза на българите.

Млад е и е умен. И гледа право в очите.

— Не се ли боиш от мен, Актае?

— Не, хане мой. Говоря каквото мисля. Така ме е учил баща ми. И тептангра Ирсан. Тептангра каза, че бог вижда явните и тайните причини. Може да излъжеш човек, но Тангра не може и не бива. Защото след това измамата ще падне върху всичките ти близки. Да излъжеш хана си, означава да загубиш честта си, а човек, който е загубил честта си, трябва да бъде убит.

— И ти си съгласен с това, Актае?

— Да, хане мой.

Да, млад е. И смел. Не се бои. А може би това е хубаво? Да се страхуват трябва враговете. Това, което човек няма да направи от страх, ще го направи от любов. Ето и Савир...

— Слушай думата ми, Актай. Ще приемем сватовете. Възлагам това на теб. Да им се предостави целия кервансарай. Да се постави охрана. Кажи на ковчежника да ти даде хиляда дирхеми. След това изпрати слуги да обхождат всички кавхани и аксакали, които се намират във Фанагория и в близките станове, да се събере, както казват арабите, меджлис, табинът. Нека той да даде отговор на сватовете. Нека и те да знаят за това. Ти спомена за подаръците — помисли за тях. Ще ми кажеш довечера.

— Ще изпълня всичко, хане мой.

— Върви. А... и още нещо. Добре говори сега, Актае. Не се стараеше да ми угодиш, да ми стане приятно, каза каквото мислеше. Винаги постъпвай така. Ако не се страхуваме от истината, правдата, никой не може да ни победи. Върви...

[1] Хосров II Победителят (Хосров II Первиз) — персийски цар (590–628) от династията на Сасанидите. — Б.пр. ↑

[2] Хиджаз — планинска област в северозападна Саудитска Арабия, с главен град Мека. Неджед — регион в Централна Саудитска Арабия, където се намира днешната столица Риад. Преди да се роди пророкът Мохамед, Мека е бил център за поклонение на езическите религии, изповядвани от пътуващите през пясъците кервани. Градът бил столица на много богове. — Б.пр. ↑

[3] Кааба (араб. „куб“) — главната светиня на исляма, към нея обръщат лицата си мюсюлманите при молитва. Проста по форма кубична постройка от гранит, висока 14 м и с основи 10 на 15 м, където всяка от езическите религии имала свой идол и му се покланяла. Мохамед изхвърлил оттам всички идоли, като оставил единствено т.нар. Черен камък — според вярващите останка от земния рай, реликва от първия храм, построен от Адам, и даден на Аврам. Камъкът е от три парчета, обковани в сребърна рамка. — Б.пр. ↑

[4] Империя Хан — Династия Западен Хан е основана през 206 година преди новата ера от Лю Бан — един от ръководителите на народното въстание в Китай (209–206 г. пр.н.е.), което сваля от власт династията Цин. Столицата на империята е Чан-ган. Династия Хан завършва през 8 г. н.е. Лю Бан е на власт седем години. Един от двамата императори с низш произход в историята на Китай, който заема поста на преклонна възраст. Засилва диктатурата, като публикува редица постановления за укрепване на властта си. — Б.пр. ↑

[5] Китайската империя е била наричана Тан-ся — „Поднебесна“, или „Всичко, което съществува под небето“. — Б.пр. ↑

[6] Барс — хищно животно от семейство котки с петниста козина. — Б.пр. ↑

След два дена табинът (меджлис) събра множество аксакали, кавхани и тархани. По лицата на някои от тях се четеше недоумение, а върху други бе изписано недоволство. Това бяха тези, на които се бе наложило да напуснат джайляите си. Малко по-далеч от останалите, на почетно място, седеше тептангра Ирсан, а лицето му запазваше непроницаемостта си изражение. Хан Кубрат го гледаше скришом. Вчера му бе дал да прочете записките на учителя Константин и сега му се искаше да узнае мислите на върховния жрец. Записките бяха предназначени за императрица Мартина, на която Константин ден след ден пишеше писма — пишеше, но не изпращаше. В тези бележки имаше няколко места, които се отнасяха до вярата и нравите на българите. Константин харесваше много неща в българите, но имаше и неща, които порицаваше. За просветения грък вярата в Тангра приличаше на детска, но жестока игра, особено що се отнася до кървавите жертвоприношения. Отначало самият хан Кубрат изпита гняв, щом прочете това, което му се стори като кощунство спрямо чуждата вяра. Но след това разбра, че е полезно да погледнеш на нещата, с които си свикнал, през погледа на друг човек. Освен това владетелят беше съгласен с някои забележки. Той знаеше как в древността, ако настанело бедствие, обичаят изисквал един от синовете на илтабара да бъде принесен в жертва на Тангра. Така е било в продължение на много столетия, докато накрая илтабар Атила не заменил човешката жертва с бял кон. Константин бе писал по този повод, че е напълно в човешките възможности да примири отмиращите обичаи с изискванията на новото време. Кубрат бе съгласен — сега никой не би си и помислил да принесе в жертва един илхан. Кожата на белия жертвен кон се обработваше старателно, нарязваше се на ивици и се привързваше към високи пръти в знак на бъдещата победа над врага. В жертва на Тангра принасяха бяла риба, овца или бик.

Божеството приемаше всички тези дарове и не искаше човешки жертви — значи се постъпва правилно.

Но беше обидно да четете за българските обичаи като за дивинрави, присъщи на варварските племена.

По лицето на тептангра не можеше да се разбере какво мисли за прочетеното. А и ювиги-ханът изобщо не може да си спомни кога и къде тептангра се е научил да четете и пише на гръцки. Знаеше, че Ирсан владее старосарматското писмо, ала гръцкото? Той никога не разказваше за себе си, но се знаеше колко съобразителен, умен, потаен и способен да възприема чуждата реч е. Беше изучил прилежно и чуждите вярвания — за да може да ги прокълне и отрече като чужди на духа на българското племе. Записките на учителя Константин, които Кубрат му изпрати, трябваше да покажат на жреца, че владетелят си бе възвърнал доверието в него. Предстояха трудни времена и всички българи трябваше да бъдат единни — ето това означаваше този жест. Разбрал ли го е тептангра и ако го е разбрал, дали правилно го е разтълкувал?

Върховният жрец седеше, сякаш отдръпнал се от всички други, гледаше право пред себе си и очакваше началото на меджлиса. Какво ли не би дал сега ханът, за да прочете мислите на тептангра. Знаеше, че именно жрецът провъзгласява от името на Тангра новия ювиги-хан, знаеше също, че в последно време Ирсан често посещава илханите. Търси му заместник? Или вече е намерил? Може би като седи така, без никого да поглежда, всъщност вече вижда как спускат хан Кубрат в могилата?

Откъде пък се взе сега тази мисъл? Но щом се появи, не изчезна, а точно обратното, припомни му за погребението на хаган Органа. Изминаха много години, но този ден още е пред очите на Кубрат, който тогава беше млад, но сам извърши погребалните обичаи, останали неизменени още от най-древни времена. Заедно с хагана в могилата положиха любимия му кон, най-красивата наложница, оръжие, златни чаши, вино и храна за три дни. За три — защото толкова ще трябва да лежи в могилата до момента, в който не дойдат ангели за него и поведат душата му към рая. А дотогава хаганът не трябва да изпитва никакви лишения, всичко трябва да му е под ръка, всичко, което е използвал по време на земния си живот, защото до пристигането на

ангелите ще яде и ще спи и ще прегръща жена, а може би дори ще язди на кон.

На кон... А той, хан Кубрат, неуморимият ездач, вече забрави кога за последен път бе сядал в седло без чужда помощ. Наязди се, край вече. Старостта е онова време, когато не можеш вече да яздиш. Няма нищо по-лошо от старостта, която лишава мъжа от силата му. Така казват аксакалите, а сред тях мнозина някога са били алипи, неведнъж или дважд са гледали смъртта в очите. Така че дали тептангра Ирсан не постъпва по-мъдро, като мисли за следващия ювиги-хан, без да чака сегашния да бъде напуснат и от сетните си сили?

Но у Кубрат има още сили. Вярно е, че вече не може както преди с един скок да се озове в седлото. Но умът му още е бистър и не е загубил паметта си. Отминаха времената, когато трябваше, застанал начело на тюмена си, здраво стиснал меча си, да се спуска към врага. Сега в тези дела го отменят синовете му, илханите. Всеки от тях може да се прояви, да покаже, че именно той е най-способен да носи товара, стоящ върху плещите на българския ювиги-хан. Не обиди синовете си Кубрат, всеки получи обширна област земя, воини, табуни коне, пасбища.

Нека дочакат смъртта му.

Меджлисът търпеливо чакаше ювиги-ханът да каже първата дума. Тептангра гледаше неподвижно право пред себе си. Кубрат мислеше. Мислеше за това, че край всеки от наследниците му в последно време има хора, които предпочитат именно този, а не някой от другите илхани, да се възкачи на трона на българите.

Край старшия илхан, Бат-Баян, през цялото време е тептангра Ирсан. Разбираемо е — Бат-Баян е първородният, законният наследник, несравним воин. Силата му е в ръцете. Ако той заеме мястото на баща си, Ирсан ще му е вместо глава.

Край Котраг обикалят търговците. Разбираемо е. Котраг управлява Горен Кирмен, през който минава прекият път към Страната на мрака. Който успее да се понрави сега на Котраг, в бъдеще ще бъде щедро възнаграден.

Край Аспарух — най-умният — са гърците и антите. Млад е Аспарух, смел и силен, и се интересува от другите народи, от обичаите на другите страни и разноезичните племена. Сякаш предчувства, че той ще е спасителят на българския народ, че може да му се наложи

много време да прекара на път в търсене на нова родина, а тогава всичко научено ще му бъде в полза. Хан Кубрат невинаги разбира третия си син, но признава сдържаността му, разума и непрекословното му подчинение пред него, без при това да следва сляпо заповедите.

Край Кубер са аланите и планинците — диви хора, които не се боят от нищо на света, но са изменчиви, алчни и неверни. Трудна област му се падна на Кубер — кирмена Тимер Капка — ключ, който не трябва да попада в чужди ръце. Добре е, че сега до него ще бъде и старшият кавхан.

А край Алцек... Край Алцек има евнуси, гръцки монаси и шпиони на императора.

Край Чечке е Аппак, жена му.

А край него самия е пусто. Само Йоан Фасиан, а и той е грък. А нима можеш някога до край да разбереш един грък? Той ту е откровен, ту е мълчалив и потаен. Ту е приятел, ту е враг. Ту те привлича с ума си, ту те отблъсква с цинизма си. Да, край него е само Йоан Фасиан. И Илбарис. Но неговото положение е по-лошо и от на Алцек. Приеман син е, но не е илхан. И земя няма. И жена няма.

Може би Кубрат и към него не постъпи справедливо? Добре, нека се върне с гръцкия огън. Нека само се завърне...

Мълчат аксакалите, не е според обичая който и за каквото и да било да говори на меджлиса в присъствието на ювиги-хана. А той мълчи, само премества поглед от един на друг. И очите му, както винаги, горят с хладен, зелен, вълчи огън.

Сам е човек на този свят, мисли си хан Кубрат. Но ако наистина е така, кой ще си спомня за него след смъртта му? С какво ще го запомнят? Говорил бе някога за това с аксакалите и те казаха, че само делата, само делата човешки могат да оставят спомен във времето. Ето това е.

„Светът нищо не забравя — така рече старшият от аксакалите. — Помни и доброто, и лошото.“ Така било. С какво ще го запомнят след време него самия и синовете му?

Никой не може да знае. Не, не е вярно. Знае Тангра, който не е подвластен на времето. Знае, че след смъртта на хан Кубрат илхан Котраг ще създаде държавата на волжките българи, ще събере несметни богатства като покровителства търговията на византийските,

дамаските и самаркандските прекупвачи с търговците от Страната на мрака, че още дълго ще наричат Котраг „сребърния илхан“. И преди да изчезне, царството на поволжските българи ще просъществува много дълги години, но накрая все пак ще отстъпи под натиска на други племена. И славата на смелия воин Бат-Баян дълго ще звучи, тъй като той ще загине, сражавайки се до последния алип с пълчищата хазари, ще обезкърви победата им и няма да им даде възможност да догонят и унищожат ордата на Аспарух, която той ще поведе на запад, до самия Истър...

Но всичко това ще бъде после, после... и хан Кубрат няма да го узнае; само ние, живеещите след това, ще го разберем и ще го знаем...

Седи хан Кубрат, мълчи. Мълчат и аксакалите и кавханите.

Ханът се отнесе в мислите си.

Преди една седмица пристигна запъхтян вестоносец от Бат-Баян. Най-преданият бек на хаган Юлуш — Джаик-бек, заедно с един тюмен воители е започнал да се придвижва нагоре по Итил към Горен Кирмен. И за това трябва да се говори на меджлиса: да удари ли с всички сила по тюмена на Джаик-бек или да види първо къде наистина отиват — може и наистина към угрите да са се насочили. Във всеки случай трябва да са нащрек. Според шпионските донесения тези хазарски бекове, които са преминали на страната на рода Дуло, напускат станове си. Накъде тръгват — насам, към Фанагория, под защитата на българските оръжия, или ще опитат да измолят прошка от Юлуш?

Ювиги-ханът седи и размишлява.

Никак не е лесно да се разбере това положение: Джаик-бек със съгласието на Юлуш води тюмена си по границата на Велика България, а самият Юлуш изпраща сватове и моли да му дадат Чечке за жена. И не само сватове са дошли, след тях пристигна цял керван с подаръци от Билямджир, хазарската столица: двадесет белоснежни камили, още сто бели ездитни коня, десет тигрови кожи, десет бали табгача коприна, по десет чувала стафиди, халва и сушени плодове. И още — слухът за това веднага се разнесе сред търговците — огромен сребърен поднос с невиджана красота, скитска златна делва и седем тежки златни чаши. Но не бяха само подаръците, имаше и писмо, собственоръчно написано от Юлуш на старосарматски, в което той моли хан Кубрат да забрави напълно враждата, за да се смеси кръвта на рода Ашина с рода Дуло.

Не само за това бе писал Юлуш до хана. Писал бе и как родът Ашина е разперил крила и колко тюмена може да събере под знамената си, и как ако хазарските и българските орди обединят силите си, няма да имат съперник от табгачата империя Тан чак до франкските граници. И общият им прародител Атила бе споменат от хагана в това писмо, написано на копринена самаркандска хартия, но най-вече се говореше за красавицата Чечке, която се явила на Юлуш насън, а след това той загубил покой. И още много неща имаше в писмото, а тюменът на Джаик-бек в това време преход след преход се изкачваше нагоре по Итил...

Хан Кубрат вдигна глава. Меджлисът замря. Само българи имаше днес тук, най-знатните из знатните, верни съветници, старейшини и пазители на традициите. И като се изправи и се обърна към тях, Кубрат проговори:

— Извиках ви на меджлис, аксакали, кавхани и тархани, извиках ви на съвет и бих искал да чуя гласа ви. Аз, избраният от вас ювиги-хан, се обръщам към мъдростта ви. Хаган Юлуш от рода Ашина изпрати сватове и иска ръката на дъщеря ми Чечке. Дойдоха не само сватове, пристигнаха и подаръци от Юлуш, и писмо от него. Чакам вашия съвет. Да пребъде в думите ви мъдростта на Тангра!

И седна.

Изправи се с известна трудност Авитохол — старейшината на аксакалите. Той бе родственик на хана, някога бе помагал на Кубрат и със съвети, и с дела и затова и първата дума се полагаше нему.

— Не е голяма дружбата между нашия род и Ашина — проскърца гласът му. — Но тъй като така и така са дошли посланици — сватове от хазарите, трябва да ги поканим тук, в меджлиса. Така мисля аз.

— Всички ли са на това мнение? — попита хан Кубрат.

Меджлисът зашумя в съгласие.

— Младши кавхане Актай! Разпореди се сватове да дойдат на меджлиса с подаръците.

Актай се поклони, направи няколко крачки към издигнатото място, където седеше ювиги-ханът, приведе се и произнесе така, че да го чуе само господарят му:

— Вече се разпоредих, хане мой. В двореца са и отдавна чакат...

Без да промени изражението си, ханът остро погледна към младия кавхан.

— Нека почакат още мъничко. След това ги въведи.

— Да, хане мой.

И времето отново започна да тече. Аксакалите разговаряха полугласно, кавханите и тарханите си разменяха погледи. Сватовете влязоха след Актай, който посочи мястото на всеки. Всеки един от тях се приближи към владетеля и ниско му се поклони. Ловко се справяха с това посланиците, явно при Юлуш добре се бяха обучили в това изкуство.

— Ето ги и сватовете на хаган Юлуш — обърна се хан Кубрат към съвета. — Сега нека всеки от аксакалите и от старшите кавхани да изкаже мнението си.

Пръв се изправи аксакал Коркут.

— Отдавна вече няма мир между родовете Дуло и Ашина. А в жилите им тече една и съща кръв, и един е Тангра, който кове съдбите им. Няма нищо лошо в това отново да бъдем не врагове, а братя. Така мисля аз.

— Благодаря ти — каза ханът и аксакал Коркут седна.

— Няма нищо лошо — подкрепи го следващият аксакал, чието лице бе разсечено от аварски меч в битка и едното му око беше изтекло. — Няма нищо лошо в това, Коркут е прав. Но при българите девойките не се омъжват, без първо да ги попитат искат или не. Предците ни са завещали кушията. Хазарите знаят за това. Нека Юлуш от рода Ашина дойде на празника на избора и застане на лентата и нека Чечке побегне. Ако я догони — значи дъщерята на ювиги-хана го иска и те двамата ще имат благословията на Тангра. Ако не — значи не.

— И на теб ти благодаря — произнесе Кубрат. Аксакалът седна с достойнство.

Тогава се изправи най-старшият от сватовете. Лицето му бе пребледняло.

— Странно звучи това, което чувам тук, ювиги-хане — каза той, — странно е да чуя, че се предлага на хаган Юлуш да бяга след девойка, сякаш е прост алип.

— Аксакалът ще ти отвърне — каза Кубрат.

И едноокият се изправи отново.

— Когато стрелата лети — започна той, — тя еднакво пробива гърдите и на хагана, и на простия алип. Когато дойде любовта, тя еднакво поражда сърцата. Хаган Юлуш ще бяга не след слугиня, а след дъщерята на ювиги-хана. Такъв е обичаят. Така мисля аз.

И едноокият мъдрец остана изправен още известно време. Кубрат милостиво му кимна.

— Чу ли отговора на аксакала, свате на хаган Юлуш?

Посланикът на хагана седна на мястото си, без да отвърне.

Ставаха от местата си и отново сядаха аксакалите, говориха тарханите, говориха кавханите. Посланиците слушаха, а лицата им оставаха мрачни. Все повече и повече българите се съгласяваха с предложението на едноокия аксакал: нека дойде хаган Юлуш и се опита да догони Чечке на празника на избора. И ако я догони...

Такова нещо посланиците не можеха да си представят. Кой знае, те може би си мислеха как ще предадат тези невъзможни речи на избухливия Юлуш, който от такъв отговор напълно би могъл да излезе от кожата си, а тогава...

Какво може да се случи тогава, сватове просто не искаха да мислят.

Накрая всички се бяха изказали, освен Ирсан. През цялото това време той дори не помръдна. Сега към него бяха обърнати погледите на всички от меджлиса, на хана и на хазарските посланици.

— Кажете ни своята дума, тептангра Ирсане.

Ирсан не се изправи веднага. Той сякаш изплува от някъде много далече. Сякаш се връщаше от небитието. Върна се. Изправи се.

— На небето е Тангра, на земята съм аз. Пророчески сън видях тази нощ. Бяха се преплели две змии, едната сребърна, другата златна. А когато се преплетоха, се превърнаха в могъщ огнедишащ дракон с рубинени очи, а на челото на дракона сияеше слънцето. Този сън означава, че по волята на Тангра ще се слоят родовете Дуло и Ашина и ще представляват небивала мощ, равна на която още не е била по света. Разгадах аз волята на Тангра, на когото този брак ще бъде угоден. Това ви и обявявам, аксакали и кавхани, аз, тептангра Ирсан.

Кръвта започна да се завръща по лицата на сватове. Старшият от тях отново се изправи.

— Може ли да говоря, ювиги-хане?

— Говори.

— Светлината на Тангра еднакво осветява живота на хазарите и на българите. Сега върховният жрец Ирсан говори с езика на Тангра. Мога ли да смятам, че меджлисът и ти, ювиги-хане, сте съгласни с думите на тептангра Ирсан?

Хан Кубрат кимна:

— Разбирам нетърпението ти, посланико на хаган Юлуш. Ти чу всичко, за което говорихме тук. Не скрихме нищо от вас. Аксакалите и кавханите нямат единно мнение. Сред тях днес ги няма и моите синове, илханите, без които нашият меджлис е непълен. Върнете се в кервансарая и чакайте. Ще ви извикам, за да обявя окончателната ни воля.

Все този същия най-старши сред хазарите каза:

— Да чуе Тангра думите на българския ювиги-хан. А аз искам да ти кажа още, ювиги-хане, на теб и на целия меджлис: помислете трижди, преди да вземете решението си. Не отхвърляйте молбата на великия хаган Юлуш. Нека Тангра продължи живота ви...

Хазарите излязоха.

— А сега — каза Кубрат, като се обърна към останалите българи, — казвам на всички: свърши времето на колебанията. Всички кавхани трябва да събират войската си и то незабавно. Ще съобщя на илханите, че ордите им във всяка една минута трябва да са готови за битка по моя заповед. Всеки мъж на възраст между петнадесет и петдесет години трябва да има със себе си кон и оръжие. Всеки тюмен при илханите трябва да има резервни коне. Проверете дали стрелите прилягат към лъковете, проверете тетивата, проверете мечовете, сабите и ятаганите.

— А сватове на Юлуш? — раздаде се нечий глас.

Хан Кубрат се подсмихна зловещо. Ако сватове на хазарския хаган го бяха видели в тази минута, биха предпочели да напуснат Фанагория колкото се може по-бързо.

— Разбрахте ли вие, аксакали и кавхани мои, че цялото това сватовство е само за отвличане на вниманието? В същото време, в което ние с вас говорим с тези лъжци от рода Ашина, Джаик-бек с всеки изминал ден се приближава с тюмените си към Горен Кирмен. Тези сватове ще останат при нас дотогава, докато не се изясни защо Юлуш е изпратил Джаик-бек нагоре по Итил. И ако се окаже, че е

срещу нашите крепости, посланиците ще останат у нас като заложници.

— Законът на Тангра забранява да се обиждат посланиците — твърдо каза тептангра Ирсан.

Хан Кубрат се обърна към него.

— Правилно — отвърна. — Чухте, аксакали, какво каза Тангра чрез устата на своя върховен жрец: не трябва да се обиждат посланиците. Ако се изясни, че тюменът на Джаик-бек отива не към Горни Кирмен и хазарите не замислят нищо против нас, аз богато ще наградя посланиците и ще ги проводя с почести. А ако се окаже, че хазарите са ги изпратили само за да приспят бдителността ни, това ще означава, че те не са посланици, а съгледвачи — и аз ще постъпя с тях както заслужават.

И отново се обърна към меджлиса.

— Аксакали мои и кавхани! Говоря ви аз, избраният от вас ювиги-хан на българите: настъпват времена на изпитания. Пригответе се с всички сили да посрещнете страшната опасност. Вещ сън е видял тептангра, сплели са се две змии, и се е родил дракон. Аз ще ви разтълкувам този сън, аксакали и кавхани, и вие ще разберете, че тептангра не е разбрал истината, въпреки че я е гледал в очите. Да, двете змии — това са еднокръвните родове Дуло и Ашина. Скоро, в много скоро време те ще се сплетат в смъртна схватка и ще породят дракона на войната. И ще потече кръвта на българите и кръвта на хазарите и ще осиротят семействата, и ще се кръстосат сабите и мечовете, а ненаситният дракон ще ни измъчва и измъчва, докато не съберем общо сили и не му отрежем главата — замълча. — Ще ви кажа още нещо, аксакали и кавхани. Помнете: силата ни е в единението. Само така ще победим врага. За това, че ще сме единни, ще принесем свещена клетва. Младшият кавхан Актай да донесе жертвената риба.

Актай донесе рибата — голяма и бяла, на голямо сребърно блюдо. Такава риба се наричаше корбан балик. Хан Кубрат заби острието на кинжала си под перките ѝ, изцеди малко кръв в златна чаша, след това добави няколко капки от палеца си и предаде бокала на най-старшия от аксакалите. Като обходи кавханите и тарханите, чашата заедно с кинжала се върна отново при ювиги-хана. Кубрат собственоръчно я доля догоре с вино, отпи първи глътка и пак я пусна

по кръга. Няколкото капки, които останаха накрая, ги изля върху ритуалното седло, също донесено от Актай. Седлото бе поставено в креслото и ханът седна на него. Клетвата влезе в сила и всеки, който я нарушеше, щеше да се счита за клетвопрестъпник и го чакаше смърт.

— От всеки кавхан, който ръководи тюмен, чакам рапорт на всеки три дена. От тези кавхани, които ще се съберат под знамената на илханите, донесенията трябва да постъпват в следните срокове: от ордата на илхан Бат-Баян — веднъж на седем дни, от ордата на илхан Котраг — веднъж на шест дни, от илхан Аспарух — веднъж на пет дни и от илхан Кубер — на всеки три дни. Помнете заповедта ми — половината воини трябва да бодърствуват, а през следващото денонощие трябва да е будна другата половина. Всички трябва да се отправят към алаите си до падането на нощта. Бъдете готови за всичко — и да ни помогне Тангра. Аз казах...

Меджлисът се разпръсна мълчешком. Всеки минаваше покрай ювиги-хана и му се покланяше, а той отвръщаше с пронизителния поглед на вълчите си, дълбоко хлътнали очи.

* * *

Денят беше тежък и ханът много се умори, но когато, вече късно вечерта, получи чрез доверен човек поредното писмо на Константин до императрица Мартина, ханът заповяда да се запали още една свещ в сребърния свещник и се вгълби в четене. Печалният поет пишеше тези писма всеки ден и никога не ги изпращаше — те се бяха превърнали в своеобразна летопис на неговото пребиваване по далечните северни брегове. Той складираше писмата по реда на написването им в ковчеже, от което не беше сложно да се сдобиеш с ключ, при по-голямо желание.

Четенето отвличаше хана от тягостните мисли, които бяха предостатъчно, разсейваше го и от болките в ставите, които особено вечер се усилваха и ставаха съвсем непоносими. Кубрат никога не се беше замислял дали е хубаво или не да чете писмо, което е адресирано до някой друг, но много по-голям щеше да е грехът да изпусне тази възможност — възможността да разбере какво мисли за събитията в българската държава човек, който гледа всичко случващо се тук с

очите на страничен наблюдател. Това беше причината. Но имаше и още една: Константин владееше перото блестящо, словата му се лееха плавно, нежно и вълнуващо, когато говореше на императрица Мартина за своята любов, а сухо и ясно като описваше събитията от ежедневиия живот, пророчествата му звучаха страшно и глухо. Тонът му бе негодуващ и язвителен, изпълнен със скрити зловни подигравки, когато пишеше за коварството на императора, който с едната ръка помагаше на българите, а с другата изпращаше кервани с оръжия за заклетите им врагове — хазарите. „Трябва да се предполага — пишеше Константин, — че всяко оръдие на смъртта, изпратено и на българите, и на хазарите, ще се откупи с лихви с такива реки от кръв, които, цедейки се капка по капка, ще се превърнат в крайна сметка в звънко злато, което ще зарадва нашия находчив и премъдър владетел за славата на истинската религия, толкова убедително проповядваща милосърдие и братство...“.

На това място хан Кубрат се замисли. Да, няма как да не се съгласиш с Константин. Император Ираклий водеше недостойна двойна (а може би и тройна) игра. Това може до някаква степен да бъде разбрано — всеки се грижи за собствените си интереси на първо място и никак не се тревожи за другите; но нима тази измама не подбужда на свой ред и мамещия да бъде измамен. А ако му хрумне на хан Кубрат да направи точно това и когато веднъж Ираклий се събуди в някое не особено хубаво утро и разбере, че вместо да защитава на север подстъпите към империята, българският владетел се е обединил с Юлуш и се движи към Константинопол? О, гърците биха разтръбили из целия свят за извечното коварство на тюрките, за това, че варварите не спазват договорите и нямат никакво понятие за чест...

Да, именно така би определил император Ираклий напълно разбираемата грижа на ювиги-хана за спокойствието на собствения му народ, спокойствие, което би било за сметка на Византия. За да се случи всичко това е нужно ханът само да приеме подаръците, изпратени от хаган Юлуш, да признае накрая официално присвоената от него титла и да прати Чечке при хазарите.

Но той няма да постъпи така. И не защото ще наруши договора или защото го е грижа за мнението на император Ираклий, въобще не заради това. Заедно със страхливостта за най-лоши сред пороците българите смятат лъжата, измамата и клетвопрестъпничеството. Не

заради Ираклий, а заради доброто си име пред народа е верен хан Кубрат на дадената веднъж дума. Той е подписал договор за дружба с Византия и няма сила, способна да го застави да престъпи клетвата си. Ако император Ираклий постъпи иначе — божият гняв — независимо дали на Тангра или на Христос — ще се стовари върху собствената му глава и върху страната му.

До последния си дъх българинът ще бъде верен на сключения договор и никога няма първи да го наруши. И синовете му — и този от тях, който наследи титлата ювиги-хан на българите, и тези, които така и така ще си останат илхани, ще помнят бащините наставления и ще се смятат за обвързани със свещени връзки към дадената веднъж дума. В далечното бъдеще хан Аспарух, спирайки по бреговете на Истър, ще се позове на договора с Византия и приемникът на император Ираклий няма да може да възрази, тъй като по целия свят е известно, че докато договорът не е отменен или нарушен, той запазва силата си — дори и след много години. Така думата, която някога сдържа хан Кубрат, ще се превърне в безценно съкровище за страната му и в решаващата минута ще спаси не един български живот.

Но всичко това ще се случи след три, след четири десетки години. А за сега на хан Кубрат му ставаше жал за Константин. Все по-често и по-често започваха да се прокрадват нотки на тъга в писмата на Константин, все по-рядко си спомняше той за дворецовите градини, където някога, сред розите, четеше възвишени стихове на прекрасната Мартина и благодарно целуваше протегнатата му в знак на висока милост благоухаеща нежна ръка.

Знаеше ли, досещаше ли се поетът в немилост, че с всеки керван, с всеки кораб император Ираклий изпращаше на хана кратки писъмца, в които никога не забравяше да се осведоми за Константин? „Надявам се — така най-често, без да го е грижа за разнообразието, пишеше Ираклий, — надявам се, че нашият най-добър поет обучава децата на прекрасния език на елините и се е показал достатъчно изкусен наставник, на когото засега не виждам никакъв достоен заместник. И докато не го намерим, не възразяваме благородната дейтелност на Константин по бреговете на Евксинския понт да продължава и занапред до наше особено разпореждане...“.

Дори и без да познава Византия и император Ираклий, човек можеше да предположи, че на Константин ще му се наложи да остане

във Фанагория още дълго. А ако познава Ираклий, щеше да каже уверено, че такова особено разпореждане никога няма да пристигне.

Като остави писмото встрани и легна по гръб в тъмнина, хан Кубрат си помисли, че бившият поет би трябвало да си избере жена сред българските девойки и да заживее реален, а не измислен живот: той, Кубрат, охотно би помогнал на Константин, би му дарил земя и табун с коне, би станал настойник на децата му и с удоволствие би му поверил създаването на училище подобно на тези, в които се обучават най-знатните юноши в Константинопол. А що се отнася до розите — собственият му градинар би помогнал на Константин да отгледа и най-редките видове.

Хан Кубрат лежеше наметнат с кожени завивки, беше му топло и спокойно. Той също помнеше розите в императорската градина. В зората на своите двадесет години той също бродеше сред благоуханните насаждения — вярно, че тогава кръвта му не бе студена и нямаше нужда да се стопля с кожи и одеяла — и константинополските дами от императорското обкръжение охотно посвещаваха красивия чужденец в тайнствата на любовта.

Беше толкова отдавна. Но беше, беше. Лежи ханът със затворени очи, никой не вижда, че по устните му блуждае съвсем младежка усмивка... той отново вървеше по насипаната със златен пясък пътека към зелената куртина^[1], отиваше на среща... Как се казваше тази гъркиня?... Валерия?... Виктория? Имаше рижави коси, прихванати със синя лента, и такива пламенни сини очи...

Горещият поток на кръвта, точно както преди четиридесет години, кара сърцето на хан Кубрат да забиے все по-бързо и по-бързо. И ето, че умореният възрастен мъж заспива, усмихвайки се, млад и щастлив...

* * *

Измина един ден и после още един. Всяко утро ханът се надигаше от постелята с очакването всеки момент някой от стражите да му донесе радостната вест, суюнчи: да каже, че на хоризонта се е появил корабът на Илбарис. Но никой не идваше. Настъпи третият ден, ала едва в средата му се случи очакваното.

— Велики хане! На хоризонта...

Младият воин не можа да продължи. Илбарис! Най-накрая!

От радост хан Кубрат даде на алипа пояса си, украсен със златни пластини, като го свали от кръста си, и се втурна към прозореца. Да, вече не на хоризонта, галерата се виждаше съвсем близо до брега: дългите весла се отпускаха равномерно и бързо я носеха към пристанището.

— Актай! Актай!

През тези дни младшият кавхан бе неотлъчно до него. И сега изникна пред хана сякаш изпод земята.

— Тук съм, хане мой!

— Помогни ми да се облека...

След малко владетелят се погледна в огледалото. Халатът във вишнев цвят със златни бродерии и обшит с кожи го подмладяваше. Поясът, който пристягаше този халат, блестеше на слънцето със скъпоценните си камъни, на краката си ханът носеше удобни, меки и много леки сахтиянови^[2] ботуши; на гърдите му на масивна златна верига висеше изображението на слънцето, знак с размера на длан. Ханът остана доволен от отражението в огледалото. Сега оставаше само да чака.

— Веднага щом корабът хвърли котва, Актае, буйтур Илбарис незабавно да се яви пред мен. Разбра ли, Актае? Незабавно...

Кавханът кимна, обърна се и се спусна надолу по стълбите към пристанището, като по пътя си мислеше, как отдавна не е виждал ювиги-хана толкова оживен, толкова радостен. Навярно, реши Актай, Илбарис е донесъл нещо важно. Интересно какво ли би могло да бъде то...

А Кубрат не можеше да си намери място. Сядаше, ставаше, приближаваше се към прозореца, ослушваше се. Къде е Илбарис, защо не идва? Може би Актай не е разбрал правилно? Беше му казано: „Незабавно“. Значи — веднага, без да отлага, на мига.

— Идват, хане мой — каза телохранителят и застина, очаквайки разпореждания.

— Щом влезе буйтурът, ще застанеш на вратата и няма да пускаш никого.

— Да, хане мой.

Илбарис влезе и се поклони. Ханът направи няколко крачки към него да го посрещне, прегърна го и го притисна към гърдите си.

Отдръпна се, погледна го в лицето — уморено и измъчено, но доволно.

— Той е тук — прошепна Илбарис и посочи към вратата. — Наричат го Симай-ата, дядо е на нашия учител Константин. Знае... знае как се изработва... как се прави...

— Да влезе.

Илбарис излезе и след минута отново се появи, като водеше със себе си стария грък. Беше го облякъл в нови дрехи и ботуши. В ръце старецът държеше дебела тояга.

Сърцето на хан Кубрат трепна, когато разбра, че това е дългоочакваният майстор. В следващия миг се приближи и положи и двете си ръце на раменете му.

— Ето те и тебе, майсторе Симай-ата!

— Ти говориш по гръцки, велики хане! — старецът внимателно докосна с връхчетата на пръстите си златното слънце на гърдите на хан Кубрат. — Аз съм майстор Симоката, името Симай-ата ми даде твоят воин.

— Ние ще те наричаме, майсторе, с това име, което на теб ти харесва най-много.

Като хвана стареца за ръката, ювиги-ханът го поведе към пейката, застлана с тигрова кожа, настани го и седна до него.

— Ето те и теб, ето...

Симоката започна да се тревожи.

— Велики хане... моят внук... Константин...

— Знам, майсторе Симоката. Само да решим къде ще живееш и ще изпратим да извикат твоя внук. Можеш да се гордееш с него, той си заслужи сред нас и любов, и уважение.

— Аз... аз не знам... отдавна вече, откакто той...

— Жив и здрав е. Щеше да останеш поразен, ако можеше да го видиш. Това, че живее тук, му е само от полза. От него би излязъл отличен воин. И ако поиска, ще му дам най-добрите коне и доспехи.

Симоката каза с развълнуван глас:

— Господ да те благослови, велики хане! Ако на внук ми тук му е добре, ще остана край него до смъртта си. Само да го прегърна и нека всевишният да ме прибере! Аз своето съм си го изживял.

Хан Кубрат каза, като се оглеждаше за Илбарис:

— Какви са тези думи, майсторе Симоката? Защо ти е да мислиш за смъртта? Живей, радвай се на живота. Нужен си на Константин,

нужен си на всички нас. Погледни каква красота те заобикаля и не си и помисляй за смъртта. Ще разпоредя да ти дадат най-хубавата стая в двореца. Ще бъдеш мой гост, майсторе, към теб ще се отнасят така, както у нас се отнасят към аксакалите и кавханите. Актай!

— Тук съм, хане мой.

— Това е майстор Симоката, Актае. Той е дядо на нашия учител Константин и мой гост. Ще живее в онази стая, ъгловата, която гледа към морето. Погрижи се там да има всичко необходимо.

— Да, хане мой...

— А след това ще извикаш ли Константин?

— Майсторе Симоката, за твоя внук вече е изпратен слуга. Ти си уморен от пътя, иди си почини. Константин скоро ще е тук.

— Благодаря ти, велики хане. Бог ще ти се отблагодари за добрината...

Едва другите излязоха, и хан Кубрат отново прегърна Илбарис.

— Буйтуре... сине... Ако той... ако този грък наистина...

— Татко, той е изработвал гръцки огън в императорските работилници в продължение на тридесет години. Има златни ръце. Но... трябва да го пазим. Кажй да не пускат никого при него. Ако до императора достигне вестта, че той е при нас, ще го отровят или ще го убият по някакъв друг начин. Помисли за това.

— Не се безпокой, Илбарисе. Само да се залови за работа. Ако преживее при нас дори и само една година, ще се запасим с толкова гръцки огън, че няма да са страшни каквито и да е врагове. И тогава името на българите ще пребъде във вековете...

[1] Куртина — участък от крепостната ограда между два бастиона или две кули. — Б.пр. ↑

[2] Сахтиянови — от мека козя или овча кожа, обработена по специален начин, обикновено ярко оцветена. — Б.пр. ↑

Само в степта Илбарис се чувстваше у дома си. В степта, където голямото кърваво слънце потъваше на запад, когато нагрятата през деня земя започваше да се приготвя за вечерта и отдаваше топлината си на вятъра, който облъхваше лицето. Там конските копита стъпват в дъхавите треви съвсем безшумно, изпод тях изскачат щурчета, сбруята прозвънтява, едва чуто проскърцва седлото, а очите обхождат степния простор от хоризонт до хоризонт и търсят на какво да се спрат и не могат да намерят. Степ и простор. Назад е останала Фанагория, морето, улиците и площадите, тълпите народ, всичко е изчезнало, разтворило се е, размило се е сякаш никога не го е имало, все едно се е привидяло, присънило, премрежило. Някъде отляво се дочува конско цвилене, дълго и тъжно. Цвилят бойните коне и тъгуват по свободата; това означава, че вляво, остават ханските поля. Там, в ръцете на опитните коняри, в железните им, безжалостни ръце, конете от табуните се прощават със свободата си; там, неукротими и диви, те само за няколко дни се подчиняват на волята на човека. Невероятна е тази мисъл, когато гледаш как мощното прекрасно животно се покрива с жълта пяна, дърпа се, изправя се на задните си крака, злобно цвили, бие с копитата си с такава сила, сякаш иска да излети в небето.

Но не излита. Усилията са напразни. Няма сила, способна да превъзмогне и да се противопостави на човешката воля. И след три, четири, пет дни конят се смирява, дава да му се надене юздата, седлото и започва стъпка по стъпка да привиква към човешката ръка, да чувства всяко нейно движение. Обязденият кон не се завръща в полето, започва нелеката си служба, носи на гърба си човека в походи и кървави битки, а понякога и загива заедно с него. Необратими са промените в живота и няма как да се избегнат. Старецът не може да стане юноша, а бойният кон не може да подскача из полята като безгрижно жребче. Но явно остават следи и в паметта на коня, и когато в нея се събуди споменът за нещо забравено, тогава дълго и жално цвилят бойните коне. А конникът разбира животното, което отдавна му

е станало приятел. На него воинът слага храна преди самият той да е ял, обича го като събрат, внимава то винаги да е почистено, бди и се грижи за него. Ще поглади човека коня по извитата шия и ще отминат нататък като едно същество в безбрежното море на степта, да посрещнат съдбата си.

Конят за конника е по-близък от брат. Но и животното, което е било някога диво и свободно, обича човека с предана, чиста любов. Неведнъж на Илбарис му се бе случвало да види как след битка кон, загубил стопанина си, се носи без покой, оглежда всичко наоколо, мята глава, цвили и отново търси. Или как, когато го намери, с часове стои над неподвижното тяло на стопанина си, скланя глава и го докосва с муцуна, отива си и отново се връща, сякаш очаква, че воинът ей сега ще скочи от земята, ще се изправи, ще прегърне конската шия и ще се метне на седлото. Когато най-накрая разбира, че няма да се надигне, няма да стане стопанинът, приятелят му, очите му се пълнят със сълзи... И ако господ бе дарил безмълвното животно с човешки глас в тази минута биха закрепцели в мъката си хиляди коне: „Хора! Опомнете се! Спрете и приберете мечовете, спрете смъртта и убийството, връщайте се по домовете си...“.

Но не им е даден глас на конете, затова те само се лутат в страх и ужас пред кървавите дела на хората, лутат се и цвият сред непонятната им жестокост.

А понякога — доста често, конят споделя участието на стопанина си и умира или от удар на меч, или от заблудена стрела, уцелила сърцето му. И тогава преситените на мърша вълци и лисици разкъсват на парчета конете и хората, а слънцето, дъждът и вятърът довършват останалото, и след година-две вече не може да се разбере кой е яздил и кой е бил язден.

Участието на животните и на човешките синове е една и съща: тлен и прах — така е казано в древните книги и няма как да се възрази на това...

Всичко е подвластно на времето, само то не е подвластно никому. За миг може да измени съдбата на човека, да го възнесе, да го низвергне, да го унищожи, напълно да промени течението на живота му. Ето Илбарис — прекосява степта. А вчера едва беше във Фанагория. И вече вечерният сумрак се спускаше над града, когато за него дойде телохранителят на хан Кубрат. Видът му се стори странен

на Илбарис, но нима трябва да се пита човек какво му се е случило? Ако трябва, той сам ще каже.

И все пак Илбарис почувства смътна тревога. Какво можеше да се е случило? Война? Или, може би, нещо е станало с Чечке?

— Буйтуре, ювиги-ханът иска да те види.

— Сега ли?

— Да.

Думата на хана е заповед. Сутрин, денем, вечер, нощем.

— Идвам...

Тръгнаха заедно. Телохранителят малко по-назад: дали заради почит, дали заради нещо друго...

Стражата ги пусна да минат. Телохранителят се спря пред последната врата.

— Татко, тук съм...

Хан Кубрат се обърна. Дотогава бе стоял до прозореца, гледаше вечерното море; никога не му омръзваше тази гледка. Бе облякъл топъл халат и меки удобни ботуши. Лицето му беше спокойно и съсредоточено, но при вида на Илбарис леко просветна и се отпусна.

— Добре, че дойде, буйтуре. Сядай...

Седнаха на пода, на кожата, които плътно го покриваха.

— Илбарисе... времето не чака. Уморен си, знам. Но имам заръка за теб. Ще тръгнеш рано сутринта. Ще вземеш със себе си надежден човек. Имаш ли такъв?

— Ако разрешиш, ще взема батир Камай. Той беше с мен на кораба.

— Значи, с Камай. Рано сутринта, както казах, преди изгрев-слънце. По-добре ще е никой да не ви види. Ще ти дам писмо. До хана на утригурите — Кубир — трябва да се добереш колкото можеш по-бързо, ще му дадеш писмото, там всичко е написано. Ханът ще ти даде толкова воини, колкото може. Искам две хиляди. Ще ги вземеш и с този алай няма да спираш никъде, ще тръгнеш по десния бряг на Итил към Горен Кирмен...

Той замълча. Илбарис също мълчеше. Въпреки че хан Кубрат му беше приемен баща, той нямаше право да му задава въпроси. В този момент не седеше като син до баща си, а като буйтур, хилядник.

Сред мълчанието им се долавяше шума на морето.

— Илхан Кубер — повтори хан Кубрат — ни извести, че към Горен Кирмен, явно натам по левия бряг, се движи тюмена на Джаик-бек. Най-добре не му се мяркай пред очите. Но и не го изпускай от поглед. Разбра ли?

— Разбрах, хане мой. А ако пътищата ни с Джаик-бек се пресекат?

— Не трябва да се пресичат. Хитрувай, крий се, промъквай се. Но неотлъчно го следи и всяка вечер ми изпращай вестоносец. Даже двама, така ще е по-сигурно. Пристигнеш ли в Горен Кирмен, ще останеш там под заповедите на илхан Котраг. Това е всичко, Илбарисе. Иди се пригответи за път. Да ти помага Тангра...

Това бе вчера. Кажe човек една дума и ето, че се променя посоката на живота. Равно се стели степта под неуморните копита на конете, Илбарис и Камай почти цял ден не бяха слизали от седлата, избягваха многолюдните пътища, държаха се настрана от тях.

Слънцето се изтърколи зад хоризонта и остави в небето кървава следа, степта притихна, готвейки се за сън, дневните ѝ жители заспиваха, отстъпвайки място на нощните ѝ стопани. Накрая дневното светило напълно се скри, предавайки небето на луната и звездите, други звуци изпълниха въздуха, напоен с изстиващата дневна топлина.

Конете все така носеха ездачите си, подчинявайки се на лекото движение на юздите. От време на време Илбарис вдигаше глава, поглеждаше звездите — точно както правеше кормчията Денис, който водеше кораба си в открито море: гледаше дали не са се отклонили от правилния път; човек може да се загуби в степта точно така, както и в морето. И ако трябваше, с леко движение на ръката променяше посоката на конския бяг...

Степта ги обгръщаше с тъмната нощ, нещо мърмореше, говореше, шепнеше. И сякаш до края на пътя нямаше да има нищо друго — само равномерния бяг на конете, само звезди и шепот.

Човешки гласове — отначало отдалеч, след това все по-близо и по-близо — се врязаха в строгия ритъм на нощта като предчувствие за тревога и беда. Илбарис мигновено и безмълвно свърна встрани, в един върбалак, а Камай го последва; там слязоха от конете, за по-сигурно притиснаха с длани муцуните им и замряха.

Нямаше грешка.

Гласовете отначало леко се отдалечиха, а после се приближиха все повече и повече. Нечий глас (на Илбарис му се стори, че вече веднъж го е чувал) произнесе:

— Кълна се в Тангра, трябва да са тук някъде. Да не сме ги изпуснали?

Друг глас каза нещо неразбрано, след това се чуха още гласове. Недалеч от Илбарис и Камай, вглеждайки се в блестящата на лунната светлина степ, стояха няколко конника... Илбарис стисна дръжката на сабята и подскочи — така неочаквано и безутешно извика в далечината ливаден дърдавец.

— Проклетата птица — каза познатия глас и буйтурът разбра на кого принадлежи той — на помощника на палача, убиеца с бръснати вежди, който в ордата на Бат-Баян изпълняваше всяко поръчение на илхана. Гласът проговори:

— Илханът няма да е доволен. Да се върнем малко назад, да намерим следите. Не може да са отишли далеч.

Другият глас пак каза нещо неразбираемо и този път всички се разсмяха.

— Да, наистина — каза помощник-палача. — Наистина, наистина...

Сърцето на Илбарис биеше толкова силно в гърдите му, че конниците спокойно можеха да го чуят, ако се бяха вслушали. То не биеше от страх, защото Илбарис не познаваше страха, а биеше от ярост. Какво значи всичко това? Кой са тези хора и защо с тях е помощникът на палача, който по заповед на който и да е от илханите имаше право да изпрати всеки алип на смърт? Търсеха него и Камай, това бе ясно. Но кой ги е изпратил? И откъде този, който ги е изпратил, знае къде трябва да ги търси — нали хан Кубрат му даде задачата насаме и никой, освен тях двамата, не знаеше за нея.

Камай се вслуша. Всичко бе тихо.

— Кой бяха тези, буйтуре? — попита той. — Стражници на ювиги-хана?

Не бяха стражници на ювиги-хана, Илбарис вече бе разбрал това. Както и бе разбрал, че търсят тях. Само Тангра обаче знаеше защо телохранителите на Бат-Баян ги преследват. Но това, за което се досети Илбарис, въобще не е задължително да го знае и Камай, затова премълча.

След като останаха още малко във върбалака, те внимателно тръгнаха нататък. Сега нощната тъмнина и шумолене не навяваха сънливост, сега отвсякъде и във всеки миг можеше да ги грози беда. Една мисъл не му даваше покой: защо хората на Бат-Баян ги търсеха? Искаха да ги хванат, ясно. Но защо? Да прочетат писмото от ювиги-хана? Кому е нужно това? На Бат-Баян? Няма смисъл. Ако старшият илхан искаше нещо да разбере, достатъчно беше да се обърне към баща си, той не би скрил своите тревоги от илханите. А ако не е Бат-Баян, то кой?

И изведнъж го обляхна хладна догадка: хаган Юлуш. На него и най-вече на него му е нужно да знае съдържанието на писмото, което се намира в пазвата на Илбарис. Да, Юлуш. Значи това са негови хора... негови хора, които денем и нощем се намират в ордата на Бат-Баян и охраняват шатрата му... Много лошо. Много, много лошо. Ако се добере жив обратно, ще каже всичко на хан Кубрат...

Но после, после. Първо трябва да се върне жив.

Някъде наблизо имаше река — за това говореше влажния, пропит с влага вятър. След това блеснаха пламъчетата на огньове. Палеха ги пастирите, за да убият времето нощем, да си сготвят нещо или да опекаат месо. По-рано Илбарис без да се замисли би се отправил натам, би седнал край веселите пламъци, вдъхвайки апетитния аромат... Сега този път е забранен за него. Кой знае къде още ги търсят хора на хан Юлуш? А може би на илхан Бат-Баян? Или даже на тептангра Ирсан?

В душата на буйтура бе неспокойно и объркано. Знаеше, че сред илханите няма съгласие, но това не го засягаше. Всеки от илханите спеше и сънуваше, че именно него провъзгласяват за владетел, че именно той, а не братята му, става ювиги-хан на българите тюрки от рода Дуло. И съдбата на Илбарис, разбира се, зависи от това кой ще стане илхан. Но не в такава степен, както съдбата на наречените му братя. Едно е да си илхан, старши в ордата си, а съвсем друго — да си главен повелител на Велика България. А той, Илбарис? Хан Кубрат го направи буйтур, даде му хиляда войника, заповяда му да се подчинява на илхан Котраг. Ако Котраг стане ювиги-хан, Илбарис може някога да получи и тюмен. А може и да не получи.

Не, за него самия илханите не са надеждна опора. Само в приемния му баща, хан Кубрат, само в него има вяра. А затова и ще

служи само на страната на ювиги-хана, а синовете му нека се разбират помежду си.

Имаше още нещо, за което дори не искаше да си спомня. Думите на хан Кубрат, казани вече на прощаване на прага. Може би не бе разбрал правилно тези слова? Може би ги бе разбрал така, както на него му се искаше, а хан Кубрат бе имал предвид нещо съвсем друго?

Но думите бяха изречени. „Ако се върнеш жив и невредим, буйтуре — така каза хан Кубрат, — ще получиш за всичко сторено такава награда, за каквата даже не си и мечтал...“ А такава награда може да означава само едно — хан Кубрат няма да изпрати Чечке във Византия в обятията на наследника на императорския престол, а ще я остави тук и ще я даде на него.

Но не е възможно дори да мисли сега за това. А защо не попита направо приемния си баща? Не на последно място затова, защото си спомни народната мъдрост, която гласи, че истинският мъж никога не показва нито радостта, нито скръбта си, независимо колко големи са те.

Но Чечке... За нея бе готов и да умре. Но за сега не бива да прави това, трябва да живее и винаги да бъде с ювиги-хана, за да заслужи дъщеря му, за да я получи от ръцете на баща й.

Не, няма право да умира. Спомни си и какво каза веднъж учителят Константин: „Птицата достигаш със стрела, а любовта с преданост. Само такава любов няма да изчезне, ще крепне и няма да те изостави до самата ти смърт“.

Но дори и само за да се убеди в справедливостта на тези думи, той трябваше да живее...

* * *

Огънят на враждата, който се разгоря със съвсем слаб пламък на меджлиса, с всеки изминал ден се раздухваше все по-силно и по-силно. Знатната българска върхушка — кавхани, илхани и аксакали — постепенно се раздели на две групировки, които се противопоставяха една на друга по най-важния въпрос — с кого трябва да обвърже българското племе своето бъдеще и съдбата си: с държавата на хазарите и с хаган Юлуш или с Византия? На всяка страна имаше по

двама от четиримата илхани и по равен брой старейшини и кавхани, и всеки беше уверен в правотата си, привеждаше все нови и нови доводи в полза на своята гледна точка, които говореха, че е най-добре да се постъпи така, а не иначе. Особено се горещяха тези, които бяха на страната на сближаването с хаган Юлуш; увереността им в немалка степен почиваше на това, че тептангра Ирсан определено беше на тяхна страна. Една е вярата, един е Тангра, една е съдбата — ето какво казваха привържениците на сближаването с хазарите и на мнозина тези доводи им се струваха неопровержими. Не по-малко убедителни бяха и думите на привържениците на византийския василевс, съюзът с когото предпазваше българите от застрашаващата ги опасност от претопяване в по-многочисленото хазарско население. Както винаги последната и решаваща дума принадлежеше на ювиги-хана. Но той не я произнасяше. Вместо това изпрати писмо до император Ираклий, в което го молеше колкото може по-скоро да върне във Фанагория илхан Алцек.

Това се разчу.

И двете партии се развълнуваха. Никой не разбираше какво може да означава това. Нима ювиги-ханът е намислил да постави на мястото си най-младия си син? Би било добре, казваха привържениците на сближаването с Византия, би било добре, защото само такъв ювиги-хан, млад и получил гръцко образование, познаващ отблизо империята, само той ще може да поддържа на нужната висота отношенията с Византия.

Няма нищо по-лошо, възразяваха привържениците на хаган Юлуш, няма и не може да има нищо по-лошо за българите, ако техен владетел стане храненик на византийския двор, откъснал се от живота на своя народ, от корените му и от земята му, навярно заразен с чуждата на българския народ християнска вяра. Той никога няма да може да говори наравно с василевса, винаги по навик ще го гледа отдолу нагоре, ще го възприема като свой повелител и господар и всичко накрая ще приключи с това, че Тангра ще се разгневи на българския народ и ще обрече страната на големи бедствия, а в трудни минути такъв владетел няма да съумее да я обедини и защити.

Така говореха едните и другите.

А хан Кубрат мълчеше.

Той мълчеше и слушаше, позволяваше и на едните, и на другите да изказват и най-съкровените си мисли, никого не порицаваше и дори и за най-дръзките изказвания никого не наказваше. Той чакаше. Така орелът, реейки се с големи кръгове във висините, очаква един само нему известен знак, за да свие криле и да се спусне от високо върху плячката.

Една вечер в двореца пристигна тептангра Ирсан. Влезе в стаята, където хан Кубрат, предупреден за пристигането му, вече го очакваше, и се поклони.

— Позволи ми да говоря с теб, Кубрате...

— Ако си дошъл, за да разговаряме, говори.

Тептангра погледна ювиги-хана, сякаш не можеше да се реши; жилите му играеха по мършавото лице.

— Слушам те, пратенико на Тангра...

— Да — каза Ирсан, — слушай ме, тъй като чрез моята уста говори Тангра. Той е на небето, аз съм на земята. И аз ти казвам, че е настанало време за решение. Не ме познаваш от една година, дълго съм ти служил на теб и на целия народ по волята на Тангра с вяра и правда. И нима служих лошо? Укрепна нашия народ, богатствата му се умножиха, увеличиха се табуните и пасбищата му. Как мислиш, това би ли било възможно, ако Тангра не отвърщаше на молитвите ми? Не, не би било възможно. Но сега настъпват други времена.

— Какви времена настъпват, тептангра?

— Такива, които ни призовават към действие. Към вземането на решения, от които зависи нашето бъдеще. На нашия народ, твоя и моя. И бъдещето на илханите и техните деца, на цялата ни страна.

— Какво трябва да направим, тептангра?

— Не ние, велики хане. Ти. Ти знаеш, че се разделихме на две. Аз съм на страната на тези, които ги тегли към родствения нам народ, които искат мир с хаган Юлуш и които не вярват на гърците. Не, не поклащай глава. Ти може би си мислиш, че аз съм сляп, че нищо не виждам и нищо не съм в състояние да разбера? Не е така. Не стигнах веднага до това решение. Много дни и нощи обмислях откъде ни заплашва по-голяма опасност, какъв път трябва да изберем. Неведнъж или дважд се обръщах към Тангра за съвет. Но сега съм уверен, че ако се обединим с хазарите, ще избегнем най-страшната опасност.

— Това ли ти каза Тангра?

— За това се досетих сам. Знам, че имаш свои хора в стана на хаган Юлуш. Освен това знам кои са те. От тях ти на свой ред знаеш колко е велика силата на хазарите, колко тюмена са готови да се разлеят като могъщ поток и да пометат всичко по пътя си. Можем ли да се противопоставим на този поток? Не. Тогава трябва сами да се влеем в него и да обвържем с него съдбата на българите.

— А за такова нещо трябва само да се даде на Юлуш дъщеря ми и половината страна като зестра. Така ли?

— Дори и да е така, хане мой, ще остане другата половина от страната. Хазарите са наши братя по вяра и по кръв. Няма да ни навредят.

— Убеден ли си в това, тептангра Ирсане?

— Убеден съм. Както и в това, че на небето е Тангра, а на земята съм аз.

Хан Кубрат замълча. Ето значи, каква била работата. Оказва се, че всичко вече е решено. Решено без него, без хан Кубрат. Илхан Бат-Баян стои зад гърба на тептангра, както и Кубер. Тях ги заплашва хазарската сила, те биха искали да предпазят ордите си и пасбищата си от бедата, която ги застрашава в лицето на хазарите. Разбираемо е — та нали първият удар от хазарските тюмени ще се наложи да го поемат именно те. Но нима не разбират, че такава цена няма да ги спаси? Че тигъра не можеш го нахрани, ако му хвърляш месо парче по парче? Нима не го разбира това и самият тептангра, но най-вече Бат-Баян — силния и храбривия? А ето, че Аспарух го разбира. И Котраг. От едно семе са илханите, неговата кръв, на хан Кубрат, тече в жилите им, а са толкова различни.

Той се изправи и започна да крачи из стаята, здраво стиснал зъби, за да не закрепси на върховния жрец. „На небето е Тангра, на земята съм аз.“ Така си мисли жрецът. Но за едно нещо е забравил. Че Тангра няма възраст, а неговият жрец има. Старее тептангра, не му е отредено да е вечно млад. А душата му се съсухря по-бързо и от тялото. Той мисли само за своето, да не се наложи да дели властта над хорските души с християните. Не мисли за страната, не мисли за българите.

Тептангра със скрито тържество гледаше хан Кубрат, който сега приличаше на хищник, попаднал в клопка. Понякога звярът прегризва собствената си лапа и се измъква, но по-често ловецът го улавя.

Благодарение на Тангра проклетото византийско учение никога няма да овладее душите на българите. По-добре да преминат под хазарско господство, по-добре да изчезнат от лицето на земята, само да не се откажат от боговете, на които са се покланяли безчислени поколения предци.

Така мислеше тептангра Ирсан. Той пропусна момента, в който хан Кубрат се надвеси над него с цялото си огромно тяло.

— Отдавна исках да ти кажа, върховни жрецо, че допускаш една грешка. „На небето е Тангра — казваш ти — а на земята съм аз.“ Но това не е вярно. На небето е Тангра — така е. Но на земята не си ти, Ирсане, а аз, ювиги-ханът на Велика България. Запомни това. Аз съм главният на земята, на която живеят българите. Разбра ли ме, Ирсане?

Тептангра също се изправи. Той не отстъпваше по ръст на ювиги-хана; сух и мускулист, той изглеждаше не по-малко опасен хищник, особено сега, когато полузатворените му очи блестяха, а гласът му вибрираше от напрежение.

— Зная, ювиги-хане Кубрате, че отдавна с думите и делата си оскърбяваш нашия бог. Ти разреши на християните да отравят въздуха на Фанагория със звука на християнски камбани. Ти насели този град с гърци, които ни смятат за варвари и оскърбяват Тангра със своя храм. Ти се смяташ за всемогъщ, хане Кубрате, и само заради това отхвърляш и отблъскваш протегнатата към нас ръка на родствения ни народ. Опомни се, хане! Всички ние сме само прах и кал пред лицето на вечния Тангра. Пази се, за да не се превърне в един миг в прах всичко, с което така се гордееш. Той може да го стори. Ти не искаш да дадеш дъщеря си на хазарите. А на наследника на християнската империя си готов да я дадеш. За да стои тя заедно с него пред нацапаните върху дъски ликове и да им възнася моливи. И само заради това искаш да обречеш на толкова бедствия хиляди и хиляди българи. Как да разбирам това, кажи?

— Как да разбираш? Просто е да се разбере, тептангра. Но за това трябва и да искаш да разбереш. Ние всички сме синове на Тангра. Да, така е. Но Тангра решава съдбата ни след смъртта, тогава съди земния ни живот и определя дали ще ни даде награда или наказание. А докато сме живи, не трябва да мислим за смъртта. Тя няма да ни подмине, за какво тогава да мислим за нея, докато още сме живи? За друго трябва да се мисли, Ирсане. За това, как да се защити народът

ни. От хазарите, от проклетия род Ашина. Християните, които толкова ненавиждаш, проповядват, че човек трябва да се обича такъв, какъвто е — и добрите, и в не толкова добрите негови прояви. И аз обичам народа си, тептангра. Няма да го дам на рода Ашина, ще се бия с него и ще завещаю това и на синовете си. И теб те призовавам, Ирсане, да ми помагаш. И ако Тангра винаги е справедлив, той ще бъде на наша страна и няма да позволи българското племе да се затрие. А хазарите ще накаже и ще разпръсне по света, без да остави и спомен за тях.

— Беше време — напомни Ирсан, — ти искаше сам да го сториш.

Хан Кубрат се усмихна самодоволно. Така беше. Съвсем млад бе още Юлуш, илхан Бат-Баян едва не го плени тогава, когато разби стана на рода Ашина. Ако навремето го беше пленил, сега нямаше въобще да има нужда от такъв разговор.

— Добре, че ми напомни, тептангра Ирсане. Добре ще е и да напомниш за това на илхан Бат-Баян. Мислиш ли, че хаган Юлуш е забравил, как по чудо му се удаде да избяга тогава с двама слуги? Не, ще си спомня за това до самата си смърт и няма да се успокои, докато по земята стъпва дори и един илхан от рода Дуло. Няма да се успокои, докато не изкорени целия ни род.

— Но нима ти, ювиги-хане, не би постъпил по същия начин с рода Ашина?

— Така бих постъпил. Бих изтребил всички Ашина до крак. И това щеше да е правилно. А сега с подкрепата на хорезмийския шах Ашина са готови да стъпят с ботуша си на гърлото ни. Защо, мислиш, Юлуш се горещи толкова? Джаик-бек го подстрекава да воюва с нас. Половината от всички хазарски кервани принадлежат на Джаик-бек, Фанагория и Горен Кирмен не му дават покой, той сам иска да търгува и с Византия, и с табгачите, и със Страната на мрака. Ненаситно е неговото гърло и докато той е жив, българите няма да имат покой.

— Верни люде разбраха, че Джаик се движи по посока на Горен Кирмен, ювиги-хане.

— А верните ти хора, тептангра, не разбраха ли кой се движи след Джаик-бек по другия бряг? Не узнаха ли?

— Буйтур Илбарис?

Думите се изплъзнаха от устата на върховния жрец. Едва сега той разбра къде е бил изпратен буйтурът. Тревогата сграбчи сърцето

му, ненавистта към хан Кубрат го заслепи. Този човек е поставен на пътя му, за да му отнема всичко, което му е скъпо, всичко, с което би могъл да живее. Илбарис можеше да е негов син, но и той му бе отнет от ювиги-хана: първо го осинови, а сега го е изпратил на сигурна смърт.

— Джаик-бек — каза той с треперещ глас, — има отбран тюмен воини. Колко има Илбарис?

— Има по-малко — каза ханът. — По-малко. Толкова, колкото има Джаик, аз не можах да му дам. Но той има ермак алай и воините от него са от племето на утригурите. Всеки в боя струва за двама.

— Ти си изпратил Илбарис да се сражава с тюмена на Джаик?

— Само в краен случай. Ако Джаик-бек поиска да превземе Горен Кирмен. Тогава на опашката му ще увисне Илбарис.

— Но ермак алай не може да победи тюмен.

— Не може — недоволно каза хан Кубрат. — Но ако Джаик-бек спре под стените на Горен Кирмен, ще се окаже притиснат от две страни. Илхан Котраг също има воини и заедно с тези, които ще доведе Илбарис, те ще станат почти толкова, колкото има Джаик... А освен това...

Но тептангра вече не слушаше ювиги-хана. Не, не го слушаше. Няма да стане това, което си замислил, Кубрате. Тангра няма да го допусне. Няма да допусне заради твоите прищевки да се пролива кръвта на родствения народ. Няма да го допусне Тангра, няма да го допусне и той, Ирсан. Навсякъде има свои очи и уши, навсякъде има свои хора. Още днес ще изпрати вестonosец до Джаик-бек. Не трябва да се стига до битка. Не битка трябва да има, а побратимяване. За това ще му помогнат верни хора, предани на Тангра и на него, на Ирсан. Тези хора помагат справедливостта да възтържествува навсякъде — и в Билимджир, а също и в Горен Кирмен, в Константинопол, в Дамаск. Няма да стане така, както го е намислил ювиги-ханът. Нищо не заплашва рода Дуло. Дуло и Ашина ще поделят степта и вечно ще им помага техният общ бог, Тангра.

Сега, когато взе това решение, трябваше да си тръгне час по-скоро, предстояха му много дела.

— Разбрах думите ти, ювиги-хане.

Най-важното в момента е да приспи подозрителността на Кубрат, най-важно е той нищо да не заподозре.

— Ти ме убеди, хане. Твоето земно могъщество се оказа равно на небесното могъщество на Тангра. И аз се прекланям пред теб.

И върховният жрец наистина се преви в дълбок поклон. Ханът се приближи до него и го прегърна.

— Отдавна трябваше да стане така, Ирсане. Ако небето и земята се обединят, кой може да ги победи? Мислиш ли, че би живял по-добре при хаган Юлуш? Мислиш ли, че той би те оставил да бъдеш върховен жрец? Ти, който толкова години си помагал на мен и на българите?

— В твоите думи чувам мъдростта на небето, ювиги-хане. А сега ми позволи да се оттегля.

— Да си отидеш? Е, не, тептангра. Нали знаеш, че няма да те пусна, докато не изиграем една партия на шахмат? Какво, да не би да забрави?

Той наистина беше забравил. Хан Кубрат отдавна се беше научил на индийската игра и не пропускаше случай да се срещне с достоен съперник на черно-бялата дъска. С годините, когато болката в ставите и другите болестки все повече ограничаваха живота му зад стените на Фанагория и на двореца, тази любов към шахмата се превърна за владетеля в истинска страст, каквато на млади години беше само ловът. Всички, които по някакъв начин бяха имали досег с живота на повелителя на българите, бяха слушали за това, и всеки керван, идващ от запад или от изток, от юг или от север, сред останалите стоки донасяше и изящни фигурки, изработени от ръцете на изкусни майстори от рог или редки видове дърво, бронз, злато и сребро, както и черно-бели дъски, където квадратчетата бяха инкрустирани с най-голямо майсторство. Един кашмирски търговец подари на хан Кубрат старинен трактат, разработващ различни варианти на нападение и защита и ювиги-ханът го бе научил наизуст. За да не може никой и нищо да го отвлича от съзерцанието и размисъла по време на игра, той нареди да се построи в двореца отделна стая в отдалечения му край, стая, в която никой, включително и старшият кавхан, нямаше право да влиза, когато ювиги-ханът седеше там зад масичката — подарък от търговското общество на самаркандските търговци, дивно произведение на изкуството, изрязана от цял дънер от тропическо черно дърво.

Тук, в тази стая, хан Кубрат покани върховния жрец. Този праг бяха пристъпвали и кавхани, и илхани, и тархани, и въобще всички,

които разбираха тази прекрасна игра, измислена несъмнено от боговете; освен това се носеха слухове, че веднъж, чул за успехите на някакъв водоносец, неизвестно откъде научил се да играе шахмат, ханът го поканил в двореца, играл с него и загубил, след което го наградил с четири златни дирхема и му заповядал никога повече да не се появява във Фанагория под страх от немилостта на владетеля... но по-вероятно е това да са само слухове. А по принцип залогът в играта бе един златен дирхем или каквато и да е друга златна монета с подобна стойност, която загубилият даваше на победителя. Най-често тези монети прибираще ювиги-ханът като от тази печалба получаваше не по-малко удовлетворение, отколкото при събирането на данъци от цял керван със стоки — такава е човешката природа.

Как е играл хан Кубрат? Уви, историята не е съхранила сведения за това. Трябва да се предполага, че начина на игра винаги отговаря на природата на човека, който играе. Затова може да се приеме, че ювиги-ханът е играел напористо и смело, а понякога дори безразсъдно. С всеки ход, който правел, като се започне от най-първия, преследвал една цел — да създаде такива условия на дъската, че противникът да не може и да помисли за нападение, заемайки мислите си със защитата, а той, хан Кубрат, в това време с мощни удари ту от едната, ту неочаквано от другата страна, да разклаща, атакува и разбива защитата му, докато не постигне главната си цел — да плени вражеския цар, който вече няма къде да се скрие от непрестанното настъпление. Ханът се славеше с непредсказуеми, невероятни ходове, които не можеха да разгадаят даже и очевидно силни играчи: така например се случваше понякога да пожертва много силна фигура, но горко на този, който приеме такава жертва. Това негово натрапено преимущество не се оказваше особено сполучливо, изведнъж започваше да му тежи, връзваше ръцете и краката му, той неочаквано изгубваше пространство за придвижване, искаше да се откаже от скъпо струващия му подарък, но вече беше късно: фигурите на ювиги-хана, по-малобройни, но по-маневрени, се устремяваха към образувалите се пролуки и нанасяха решаващия удар в точното място.

Когато сядаше зад масата тептангра Ирсан знаеше всичко това, знаеше също, че противникът му не само е страшен в нападението, но е и особено силен и в защита, използвайки всички средства, за да отбие възникващата опасност. Знаеше също, че ювиги-ханът не обича

да губи и след загуба дълго време ходи в лошо настроение. Знаеше и се приготвяше за игра. Настани се на масата срещу хана, който нареждаше в два реда фигурите си, като царят и царицата бяха от злато и сребро, седна и се приготви за първия ход на владетеля.

Кубрат започна играта, както винаги, заемайки центъра на полето. Жрецът не се опита да му пречи, а обмисляше защитата си. Укрепи страничните полета, разгърна фигурите си така, че във всяка една точка да може да си помогне. Местейки пешките ювиги-ханът започна да се връзва в прикритието на вражеския повелител, но тептангра спря движението на пехотата и тя се спря в бастيونите на черните войски. Свещенослужителят играеше съвсем различно от ювиги-хана. Хитър беше той и играта му също бе хитра и коварна, тъй като не предприемаше никакви активни действия и сякаш позволяваше на противника да прави всичко, което пожелае, ходовете му не бяха много разбираеми, а понякога изглеждаха и откровено неразумни. Но често се случваше ход след ход противникът на върховния жрец, оставен да прави каквото си иска, изведнъж да започне да се задушава в тънката, но здрава мрежа, която си бе изплел с помощта на Ирсан; случвало се беше при дъска, отрупана с фигури, внезапно противникът да забележи, че с всеки ход, независимо какъв, само влошава положението си — така, както човек, попаднал в тресавище, колкото повече се опитва да се измъкне от клопката, толкова по-надълбоко затъва.

Такава мрежа бе изплел тептангра и за хан Кубрат. Ход след ход потъваха редиците на белите, докато накрая войската им не забуксува на едно място. Неподвижно замряха страшните кули^[1], без да имат простор за действие, тъпчеха на едно място слоновете^[2], натъкнали се на конете, препречили пътя им, а те, на свой ред, не можеха да се измъкнат иззад веригата от пешки. И тогава тептангра започна да стяга изплетената мрежа и да задушава, да лишава от въздух бялото войнство. Ювиги-ханът за дълго се замисли.

Ирсан се облегна на стола с висока облегалка. Нека мисли ханът, играта му е загубена. И така ще бъде винаги, когато грубата сила противопостави оръжието си на гъвкавия ум. Нека мисли ювиги-ханът, всичко е безполезно. Главната му фигура е обкръжена и неминуемо ще загине. И тогава ще настъпи бавен, но непредотвратим разгром. Ще излязат от засада черните кули, ще разкъсат прикритието, ще овладеят

крепостите на белите и ще издигнат над предалите се цитадели знамето с лика на Тангра.

Тептангра бе уверен в себе си.

Времето минаваше, а хан Кубрат все още не правеше ответния ход. Жрецът виждаше, как се наливат с кръв лицето и ушите му, как изпъкват скулите му. Сега вече нищо не може да му помогне. Той загуби.

Тептангра бе доволен от себе си. Той седеше и чакаше.

Наложи му се да чака още дълго.

Внезапно хан Кубрат вдигна глава от дъската. Той явно разбра, че няма спасение и искаше да се предаде. Премести поглед от дъската към жреца, после отново погледна към дъската.

— Ти загуби, тептангра Ирсане — каза той. — Предай се.

Ирсан с труд сдържа усмивката си. Познат му е този прием, породен от отчаянието. Той разчита на това, че ще изплаши противника, като всели в него неувереност и ще даде на загубилия някакъв шанс да избегне поражението. Но с него няма да стане така. Затова каза на свой ред:

— Струва ми се, велики хане, че загуби ти. Ако ми предадеш войската си, ще ти покажа къде се крие гибелта ти.

— А ако аз ти покажа, че ти самият си загинал, тептангра?

— Не може да бъде, велики хане, нямаш нито един ход, при който да не загиват твои фигури.

— Ти, божи служителю, съдиш за битката като човек, който се намира в разгара на боя. А аз съдя за нея като пълководец. Ние с теб се отнасяме по различен начин към играта: ти мислиш за фигурите, аз — за победата.

— Побеждава този, ювиги-хане, който има повече фигури. Или не е така?

— Побеждава този, тептангра, който намери изход дори там, където го няма. Предаваш ли се?

На лицето на тептангра пропълзля крива усмивка:

— Ако ми заповядаш, велики хане, ще се подчиня. Но играта е моя.

Ханът изглежда великия жрец продължително и той започна да се чувства неловко под този поглед. Какво означава той? Какво знае и

какво не знае ювиги-ханът, за какво се досеща и какво само подозира? И защо го гледа така? Защо?

— Правя хода си — каза Кубрат и придвижи една фигура по дъската.

Тептангра бе принуден да се върне към играта. Дори и без да гледа полето, той знаеше какъв ще е ходът: хан Кубрат ще придвижи към левия фланг пешката, която веднага ще загине, но ще освободи поле за коня, който ще освободи път на кулата. Но тептангра има в резерва такъв ход, който ще разбие всички надежди на ювиги-хана. Няма спасение.

И Ирсан хвърли поглед към дъската. Гледа — и нищо не разбира. Какво е това? Изглежда хан Кубрат съвсем е паднал духом. Вместо да направи ход с пешката и въпреки загубите да спаси главната си фигура, обречена на гибел, той направи ход в центъра. Но какъв ход, о, Тангра! Това е ход на отчаяние, той доникъде не води, тъй като ханът просто е взел и е поставил централния си конник под ударите на две пешки. Може би ювиги-ханът, като всеки герой, предпочита да не се предава, а да загине в битка?

Тептангра великодушно каза:

— Няма да се възползвам от недоглеждането ти, велики хане. Разрешавам ти да си върнеш хода обратно.

— Няма да го взема обратно — чу в отговор. — Играй, Ирсане.

Е, какво пък — хан Кубрат е истински воин, а истинският воин се сражава, дори когато е повален на земята. Сражава се, докато ръката му може да държи оръжието. И това е правилно. Тогава нека загине!

На Ирсан му дожалява за Кубрат. Той гледа дъската, където неприятелският конник е обречен. Трябва да го вземе с ето тази пешка. Или с тази? По принцип е все едно. Все едно е с коя ще го помете. Но трябва да го стори, защото иначе безумният конник ще поразии беззащитния слон, който си отдъхва зад прикритието на пехотата.

След кратък размисъл тептангра взима конника и на негово място поставя левият пехотинец.

— Така — казва хан Кубрат и поставя под ударите още един конник, последния. Значи, верен на себе си, ювиги-ханът е решил да загине, но с чест.

И тептангра поразява безумния конник със същата пешка. Но какво е това? Той изведнъж забелязва, че на дъската всичко се е

разбъркало. Преместилият се пехотинец открива дупка в отбраната и е отрязал възможността на кулата да дойде на помощ на шаха, в който се е прицелил един от слоновете на ювиги-хана. Върховният жрец разбра всичко това прекалено късно. Един ход, втори, трети... Как всичко на дъската се промени! Тептангра има два излишни конника, но те само се мотаят в краката на слоновете. Кулите са разделени, линията на отбрана е пробита...

Още един ход, още един...

Хан Кубрат изправя гръб, поема дълбоко въздух. Казва на тептангра:

— Шахмат, Ирсане — това е работата на пълководеца. Ти гледаш в краката си, а аз гледам в небето. Дъската, тептангра, е бойното поле. И тази битка ти я загуби.

Тептангра мълчи. Той би могъл да възрази: „Аз загубих битката на дъската с квадратчетата, но ще видим кой ще спечели битката в живота.“

Така би могъл да каже на хан Кубрат. Но не го казва. Изважда от кожената си кесия златен дирхем и го поставя на масата.

— Ти победи, велики хане — казва той. Но владетелят прави отпращащ жест.

— Остави — казва той. — Мисля, че ти, тептангра, получи добър урок. Няма да е честно освен това да ти взема и дирхема.

— Тогава ще вървя — казва тептангра и става. Става и ювиги-ханът. Лицето му е спокойно. Той е доволен от победата, доволен е от урока, който даде на служителя на Тангра. Това беше първият урок. Сега жрецът ще получи още един.

— Не бързай — казва повелителят и плясва два пъти с ръце. И изведнъж безшумно в стаята за игра се появява телохранителят, готов да изпълни всяка заповед на ювиги-хана.

— Тептангра Ирсан — казва ханът, — ще ни погостува известно време в двореца. Отведи го там, където за него е приготвена стая.

— Разбрах, велики хане — казва телохранителят и вече протяга ръка към тептангра, но той го поглежда така, че младежът се обърква и отстъпва. Велик е ювиги-ханът, но върховният жрец общува направо с Тангра и се носят слухове, че може със силата на молитвата и заклинанията да превърне човек в животно. А какво ще стане, ако

запомни обидата и наистина го превърне в куче? Или в свиня, която се рови сред отпадъците?

Като се старае да не показва смущението си, той пита господаря си:

— Ще заповядаш ли да извикам стражата, велики хане?

Хан Кубрат небрежно кимва. Да. Стражата.

И сега вече телохранителят плясва с ръце. Двамата стражника от утригурите по-скоро ще се съгласят да се превърнат в дъждовни червеи, отколкото да не се подчинят на заповедта. Те застават вляво и вдясно от върховния жрец. Тептангра ги гледа с презрение. А на хан Кубрат казва:

— Ти знаеш, че жрецът е неприкосновен. Яростта на божеството ще се стовари върху главата ти, знай това.

Хан Кубрат кимва равнодушно:

— Тя вече се стовари. Аз разбрах, върховни жрецо, че си подстрекавал илханите към неподчинение. Обещавал си им помощ срещу мен. Сега ти самият се нуждаеш от помощ. Аз няма да ти причиня вреда. Но ще прекараш няколко дни в тъмницата. Искам да видя кой пръв ще ти се притече на помощ, само това. Отведете го.

— Да вървим, тептангра — вежливо, но решително казва един от стражниците. Но Ирсан не се помръдва от мястото си.

— Скъпо ще си платиш, ювиги-хане, за това, че обиждаш наместника на Тангра.

Изведнъж очите на хан Кубрат се превърнаха в тесни цепки.

— Наместника на бога? На нашия Тангра наместник на земята се явявам аз, ювиги-ханът на Велика България. А ти, Ирсане, си само червей за божеството. Запомни го. Аз мога да те смачкам всеки един миг.

— Добре — казва му Ирсан, — давай. Само че помни: и ти за Тангра не си нищо повече от червей. И той може да те размаже с такава лекота, както и ти мен. А може би... а може би вече го прави.

Нещо в тържествуващия глас на върховния жрец накара хан Кубрат да застане нащрек.

— Какво искаш да кажеш, Ирсане?

— Ще ти кажа — казва Ирсан. — Ще ти кажа, защото скоро ще дойде при теб вестител с тази вест. Утре, навярно, ще ти донесе тъжната новина.

— Каква, Ирсане?

— Такава, велики хане, че тюменът на Джаик-бек от всички страни е обкръжил Горни Кирмен. Ще го превземе, ще плени дъщеря ти, Чечке, и тя ще бъде изпратена в Биямджир при Юлуш.

До болка се вглежда хан Кубрат в неподвижното лице на жреца и излиза извън себе си от ярост:

— Ирсане, ти лъжеш... Това... това не е възможно. Джаик-бек още пътува с тюмените си към Горен Кирмен. Той... аз... няма да позволя. Той няма да успее...

Тептангра говори почти монотонно, със сух, безизразен глас:

— Ненапразно те молах, велики хане, да не отклоняваш подаръците на хаган Юлуш. Този тюмен, с който Джаик-бек отива към Горни Кирмен, е вече вторият тюмен. А първият беше изпратен порано и скришом.

Хан Кубрат почувства как отново кръвта нахлува в главата му. Затуптя и заби в слепоочията му, тежест притисна тила му.

— Откъде... откъде знаеш всичко това, Ирсане?

— Тези вести ми ги донесе вятърът, велики хане. Той лети по земята, лети над морето и над степта. Него не можеш да го хванеш и да го затвориш в тъмница. Тангра ми го изпраща, на мен, неговия червей.

Хан Кубрат понечи да каже нещо, но вместо това положи ръка на тила си. На стражниците, които неотлъчно го следяха с поглед, той даде знак: „Отведете го“. И затвори очи.

Когато отново ги отвори, в стаичката за игра на шахмат вече нямаше никой...

* * *

Болката, както и преди, прииждаше на приливи и отливи, но хан Кубрат махна с ръка. Болката! Какво значение има тя в сравнение с това, което му каза тептангра. Значи хаган Юлуш, това кутре от рода Ашина, го е въртяло, него, хан Кубрат, на малкия си пръст. Излъга го със сватове, с подаръците, с писмото си. Отвлече вниманието му, по един или друг начин, но го отвлече. Хазарските пратеници-сватове и до сега са във Фанагория, носят им най-доброто месо, кумис, плодове и зеленчуци. Изглежда скоро ще познаят и по-лоши дни. Само да

пристигне вестоносецът, за който говореше тептангра. Ако въобще дойде.

Изведнъж внезапна надежда се ражда в гърдите му: тептангра е измислил всичко това. Джаик-бек все още е на път за Горен Кирмен. А ако е така, Илбарис ще успее...

Няма да успее. Нещо в думите на свещенослужителя подсказа на хан Кубрат, че върховният жрец му е казал истината. О, мило и драго — най-добрия си табун кобили! — би дал ювиги-ханът, за да узнае, кой вятър е донесъл тази вест на Ирсан. Той е готов да се закълне, че вятърът е духал откъм хаган Юлуш...

Ако това, което каза, е истина. То означава, че Илбарис ще закъснее и на илхан Котраг ще му се наложи да отбранява Горни Кирмен само с този алай, който има под ръка. Той е примерно половин тюмен. Това е ермак алай, но изпитан в битки, закален в боеве. Само че трябва да се предположи, че Юлуш също не е изпратил с Джаик новобранци. А и самият Джаик е опитен, умее да обсажда и превзема крепости. И ако превземе Горен Кирмен ще стане много лошо.

Колко, колко време може да отбранява стените на Горен Кирмен илхан Котраг? Ще успее ли да дочака пристигането на Илбарис?

На това отговор няма.

Нещо не беше направено правилно. Но какво? Не трябваше да пуска Аппак и Чечке в Горен Кирмен. Но защо? Ако не трябва — значи признава, че не е уверен в безопасността на държавата си? А ако е уверен, жена му и дъщеря му могат да ходят където си поискат. И все пак нещо не е правилно. Преди една седмица Аппак се върна, а Чечке остана. Хареса ѝ да гостува на брат си и остана. Дали не заради това, че докато е далеч от Фанагория, тя можеше да забрави, че е отредена от баща си за жена на наследника на византийския престол Юстиниан? И дали не за това, че знаеше: хан Кубрат заповяда на Илбарис да се числи под управлението на Котраг и че щом се върне, рано или късно той ще дойде в Горен Кирмен, където никой и нищо няма да им попречи да се срещат?

А сега какво? Само чудо може да спаси Горен Кирмен. Само чудо може да спаси и самата Чечке, която, все едно овца на заколение, ще поведат към Биямджир към този изрод от рода Ашина.

— Извикай при мен младши кавхан Актай...

Телохранителят безшумно като сянка напусна стаята и скоро се върна и спря на вратата.

— Младши кавхан Актай, велики хане.

— Нека влезе.

Актай изглеждаше разтревожен.

— Слушам те, хане мой...

— Ето какво, Актае... Сватовете на хаган Юлуш охраняват ли се надеждно?

— Ако трябва, мога да удвоя стражата.

— Да, удвои я. Дори и един да се отдалечи от кервансарая, стражите ще отговарят с главите си. Впрочем, един трябва да бъде изпратен обратно.

— Обратно ли, хане мой?

— Да, в Билямджир. Ще изпратя по него писмо до хаган Юлуш.

Утре.

— Твоята воля е свещена, хане мой. Утре сутринта...

— Иди и провери стражата, Актае.

— Да, хане мой.

И отново хан Кубрат е сам, телохранителят не се брои, той вече свикна с този мълчалив юноша, безшумен като змия и бърз като пантера. Да, трябва да изпрати писмо на Юлуш. В него ще пише така:

„Аз, хан Кубрат, повелител на Велика България, ти пиша на теб, Юлуш, наричащ себе си хаган на хазарите, това писмо по съвета на Тангра. Тангра ми се яви в свещен сън и ми разкри твоите замисли. Ти си намислил да нарушиш вечните наши граници и да нападнеш джайляите, които са изконно притежание на рода Дуло от векове. Ако не искаш да се пролее кръвта на рода Ашина, откажи се от намеренията си. Твоите посланици — сватовете ще отпратя обратно своевременно, подаръците също, тъй като добре ти е известно, че съм дал дума на императора на ромеите! Както птицата без криле не е птица, така и тюркът, нарушил думата си, не е тюрк. Така казах аз, ювиги-ханът на Велика България Кубрат, в годината на снежния барс^[3]...“.

Той постоя, помисли не изпуска ли нещо. Не, като че ли не е изпуснал. Тогава развърза пояса на топлия си халат и отиде да спи.

* * *

Спа неспокойно, събуждаше се, ставаше, пи настойка от треви и плодове с мед, отново заспиваше. На сутринта изпи чаша катък^[4], извика писар и му продиктува писмото. Да, всичко е правилно. Положи пръстена с печат върху восъка на писмото. Седна и зачака младшия кавхан.

Но вместо Актай в стаята влезе Аппак, жена му. Въпреки ранния час, тя беше нагласена, грижливо облечена — в алена византийска рокля от брокат, обута с красиви червени ботушки, а на главата си носеше шапка, обтъкана с хермелин и с голям изумруд в средата.

— Ти ли си?

— Присъни ми се лош сън, хане мой...

— Действителността, Аппак, може да е по-лоша и от най-лошите сънища.

— Не ме плаши. В последно време място не мога да си намеря. Знаеш ли нещо? Не мълчи, кажи ми всичко...

— Ще ти кажа. Твоят сън не те е излъгал. Има лоши вести от илхан Котраг...

— Чечке се е разболяла? — изведнъж руменината от страните на Аппак отстъпи място на бледността. — Не мълчи, бащице, кажи ми...

— Джаик-бек с тюмените си е обсадил Горни Кирмен. Може би в тази минута, когато ние с теб говорим, той вече се готви за щурм. Ако Горни Кирмен падне, Котраг ще бъде убит, а дъщеря ни ще бъде отведена от Джаик-бек в харема на Юлуш.

Аппак без сили се отпусна в краката на хан Кубрат.

— Тангра ще ни помогне — прошепна тя.

— Бих предпочел да ни помогне брат ти, ханът на утригурите.

Аппак вдигна глава:

— Той ще ни помогне. Изпрати при него вестоносец, бащице.

— Изпратих при него Илбарис. Помолих да му се даде в помощ на Котраг и Чечке най-добрия утригурски ермак алай. Но това може да се окаже малко. Трябва ми на помощ на Горни Кирмен да се спуснат

утригурите с цялата си войска. Само ти, Аппак, можеш да убедиш брат си.

— Ще отида при него. Още сега.

— Добре, Аппак. Вземи моят отряд, стотникът Бикташ ще я предвожда. Това е всичко.

— Още една дума, хане мой. Кажи... обеща ли нещо на Илбарис?

— Да, Аппак. Но не това, за което си мислиш. Обещах му, че когато се върне ще го направя младши кавхан в двореца.

Аппак печално се усмихна.

— Той няма да остане в двореца, ако Чечке отплава във Византия. Тук всичко ще му напомня за дъщеря ни.

— Ако не иска да е младши кавхан в двореца, ще му дам титлата на кавхан и ще го изпратя в ордата на Котраг. Върви, Аппак.

Тя вече си беше тръгнала, но се върна и като го погледна право в очите, попита:

— Кубрате... — отдавна не го бе наричала така, още от младите им години, когато любовта им беше толкова гореща... — Кубрате мой. Знам, чувствам, че хаган Юлуш иска да се бие с теб. Кажи, аз от нищо няма да се изплаша, но кажи: ще успееш ли да защитиш нашите кирмени, джайляи, Фанагория, ако дойде злата беда? Кажи ми, Кубрате, съпруже мой...

И, като я погледна право в очите, хан Кубрат каза:

— Да, ще мога.

* * *

И отново остана сам хан Кубрат, повелителят на огромната страна, на табуните и пасбищата ѝ, на кирмените и воините ѝ. Закрачи из стаята — пет стъпки натам, пет обратно. Вървеше, мислеше и разговаряше сам със себе си. Мислеше за Аппак, която в това време преминаваше през градските врати, за Чечке, която бе далеч оттук, в Горни Кирмен с илхан Котраг, за Илбарис, който в тази минута бе незнайно къде. Приблужи се към вратата и я отвори широко. На стража днес стоеше непознат алип, висок, строен, синеок. Първо него видя.

— Откъде се взе тук?

— Младши кавхан Актай ме постави тук, велики хане.

— А до сега къде си служил?

— Във външната стража, хане мой.

— От българите ли си?

— Баща ми е българин. Майка ми е от поляните.

— Добре. Подай ми кожуха.

— Да, хане мой — и воинът бързо донесе лекия кожух от кожа на мускусен плъх.

— Съпровождай ме до долу. В тъмницата.

— Да, хане мой.

На няколко крачки преди входа на подземието ювиги-ханът рязко се обърна и тръгна към работилниците, които се намираха наблизо. Тези работилници, предназначени за изработването на гръцкия огън, се охраняваха по-строго дори отколкото тъмницата, въпреки че под ръководството на Симоката там работеха не роби, а свободни майстори, които там и живееха. Първата работа на хан Кубрат бе да види стария грък. Помощникът на Симоката, българин, обрасъл с гъста смолисточерна брада, стигаща чак до очите, кимна към най-далечния ъгъл:

— Там е Симай-ата, велики хане. Виждаш ли вратата? Там е, в своята стаичка. Никого не пуска при себе си, сам забърква смесите, а ние след това ги варим.

Симоката наистина се намирал зад вратата, но тя бе заключена. Ханът похлопа с юмрук по нея:

— Симай-ата! Отвори.

Нещо зашумоля зад вратата, нещо се преместваше, а може би нещо се скриваше.

— Казах да не ми пречат. Кой е там?

— Хан Кубрат.

Зад вратата настана тревожна тишина, след това тя се пооткрехна.

— Ти ли си, велики хане?

— Аз съм, Симай-ата.

— Тогава влизай. Но само ти. На никой не се доверявам.

— На мен можеш да се довериш — каза ханът и пристъпи в стаичката, където нагъсто бяха разположени всевъзможни хаванчета,

стъргала, гърненца, пълни с някакъв прах, а самият въздух бе пропит с нещо кисело. Симоката внимателно пусна резетата.

— Който сам се пази и Бог го пази — каза той. Беше си сложил кожена престилка, а косите му, редки и посребрени, бяха прихванати с кожена лента. Симоката изглеждаше добре, из стаичката си се движеше бързо и леко, сякаш си бе възвърнал младостта. Тук той бе най-главният, подчиняваха му се и занаятчиите, и грънচারите, и воините от охраната, а самият той не се подчиняваше никому. Живееше в дома на внук си Константин и сякаш напълно бе забравил и за Константинопол, и за Ираклий, и за нещастията си. Освен самия той, никой друг, под страх от смъртно наказание, нямаше право да напуска работилниците, където денем и нощем кипеше напрегната работа. Съставът на сместа, от който се получаваше гръцкия огън, се определяше от Симоката, а на друго място варяха сместа, на трето я разсипваха по тесногърлести гърненца, които след това се охлаждаха в мек, ситен пясък.

Докато се бе разхождал из работилниците, ханът вече бе виждал тези гърненца, които след това се покриваха отгоре със специална съставка и се слагаха на съхранение в склад, от който ключ имаха само Симоката и Кубрат.

— Как върви работата, Симай-ата?

— Работим, велики хане, работим. Около сто гърненца вече са готови.

— Това е добре, Симай-ата. Но ни трябва повече. Много повече. Казвай от какво имаш нужда. Добре ли се хранят работниците?

— Добре се хранят, велики хане. Но казват, че им трябва жени.

— Нищо, ще потърпят. Щом направят петстотин гърненца, ще получат жени. Друго какво?

— Дървените въглища, които ми доставят, не са много чисти.

— Ще кажа на въглищарите, Симай-ата. Още какво?

— Нищо друго. От всичко съм доволен.

— Кажи ми... гърненцата, които правите... могат ли да се използват на галерите?

— Могат. Ако ги оборудват с каменомети. Ти имаш ли?

— Имам. Но не са много.

— Заповядай да направят точно такива. Сложи по четири на всяка галера.

— Няма да стане с по четири, Симай-ата.

— Тогава по два. Василевсът, велики хане, има хиляди галери и всяка има каменомети с гръцки огън.

— Ще дойде време и ние ще имаме всичко това — каза хан Кубрат.

Думите на Симоката го улучиха в най-болното място. Имаше малко галери и го знаеше. И галери малко, и каменомети малко. Галерите ги строяха гърци, за работата си вземаха само злато, на друго не бяха съгласни. Затова и хан Кубрат, след като се сбогува със Симоката, отиде право при майсторите дърводелци.

— Доволен съм от работата ти, майсторе — каза той на прощаване на стария грък. — Доволен съм. Може би искаш да ти добавя и към заплатата?

— Нищо не ми трябва — каза старецът. — Благодаря ти.

Гърците, които строяха галерите обаче разсъждаваха по друг начин.

— Да се поставят каменомети? — попита най-старшият сред тях. — Може, велики хане. Но ще струва още по-скъпо. Десет златни дирхеми отгоре, велики хане.

Алчността на гърка му бе неприятна, но хан Кубрат кротко кимна, той не се пазареше. Трябваша му галери с каменомети, от които да полетят гърненцата с огнената смес. Всичко останало имаше далеч по-малко значение.

— Колко галери вече са завършени?

— Тази е дванадесетата, велики хане. Не ни стигат хора. Ако имаше повече пари...

— Ще имате пари. Наемете още хора, ще дойдеш в двореца и ще ми кажеш какво ти трябва. Ковчежникът ще ти отпусне пари. Трябват ми три пъти повече галери, отколкото имаме сега.

Гъркът се подсмихна.

— Дано да ти стигне златото, велики хане. А галери ние ще ти построим.

И подръпна рижите си мустаци. Хан Кубрат се вгледа в него. Наричаха го Дах, сред корабостроителите той бе най-главният.

— Знам, че имаш жена и деца, майсторе Дах. Не мислиш ли да се върнеш във Византия?

— Докато има работа, велики хане, никой няма да се помръдне оттук.

— Работа има, ще стигне чак до смъртта, Дах. Пожелавам ви късмет. И побързайте. Скъпо ни е времето...

[1] Кула — топ — Б.пр. ↑

[2] Слон — офицер, в някои шахове вместо офицери има фигури на слонове. — Б.пр. ↑

[3] Годината на снежния барс — по християнски, в шестстотин четиридесет и втора. — Б.пр. ↑

[4] Катък — напитка от неразредено мляко. — Б.пр. ↑

Бавно течеше времето за тептангра Ирсан — толкова бавно, колкото бързо отлиташе то за хан Кубрат. Естествено, това е разбираемо — грижите не оставяха ювиги-хана, а когато човек е потънал в грижи, времето не просто тече, то препуска, лети. Тептангра за никъде не бърза, седи в подземието, само слаб слънчев лъч достига през решетките до него. Носят му храна и кумис. Нарът в ъгъла е покрит с мечи кожи. Бавно се влачи времето, бавно отекуват горе стъпките на караулбашията. Примигва тъничкият слънчев лъч, когато стражникът преминава пред решетката на прозореца.

Можеше да се предположи, че тептангра е изпаднал в отчаяние, че в тревогата си не знае какво да прави и какво да предприеме. Но не беше така. Ювиги-ханът може да е велик, но и върховният жрец е не по-малко велик, все едно къде се намира — в подземието или в храма. Посред нощ той извика при себе си началника на караула, заплаши го с божия гняв и му заповяда, не го помоли, а именно му заповяда, да извика в тъмницата кавхан Саксин. Караулбашията не можеше посред нощ да попита хан Кубрат какво да прави с нареждането на тептангра, ала не смееше и да не се подчини на божия наместник на земята. Когато кавхан Саксин дойде, двамата с тептангра дълго разговаряха. След като свършиха, кавханът изчезна, разтвори се в нощната мъгла — Тангра помогна и на него, и на караулбашията, защото никой нищо не бе видял, нито чул. Но съмненията терзаеха началника на стражата. Гневът на божеството е страшен, но не по-малко страшен е гневът на ювиги-хана. Когато смяната му дойде, воинът се яви пред владетеля и му разказа всичко.

Ирсан знаеше, че ще стане точно така. Но това вече не беше от значение. Нечуваното оскърбление, което хан Кубрат нанесе на Тангра, не можеше и нямаше да остане неотмъстено. Огромна е властта на ювиги-хана, но и жрецът не е сам в опитите си да предотврати войната с хазарите, много от кавханите го поддържат. Кавхан Саксин ще предупреди всички останали. Илхан Бат-Баян също няма да остане

равнодушен. Оскърблението, нанесено на него, на Ирсан, засяга всички, които не са съгласни безмълвно да се подчиняват на владетеля. Ако кавханите не искат също да се озоват в тъмницата, трябва да действат. Защиатавайки тептангра, те ще защитят и себе си.

Караулбашията стоеше пред хан Кубрат и чакаше. Бе извършил престъпление, беше готов да си понесе наказанието. Но наказание не последва.

— Смени охраната — разпореди се ханът. — Следете за всеки, който се приближи и на крачка до тъмницата, и ако видите някого, незабавно го доведете при мен.

— Да, велики хане — каза караулбашията. — Муха няма да прехвъркне.

Така и не прехвъркна. На следващия ден до решетката на прозореца бе хванат човек с чуждестранен вид, дълги коси и черна дълга брада. Сграбчен внезапно от силните ръце на стражниците, той от страх изгуби дар слово и само силно захълца. Продължи да хълца дори когато застана пред ювиги-хана.

— Дайте му вино — нареди владетелят.

Телохранителят подаде на чернобрадия чаша, пълна с хиоско. Чужденецът я взе и започна жадно да гълта. Виното се стичаше по брадата и дрехите му. Накрая престана да хълца.

— Кой си ти? — попита Кубрат.

В тъмните очи на чернобрадия, приличащи на маслини пропълзя страх.

— К-к-к-карат ми е името, велики хане. От Самарканд. Син на известния търговец Бакир. Карат се казвам.

— Развържете му ръцете.

Телохранителят срязва ремъците с острия си кинжал. Човекът, който се нарече Карат, започна да разтрива посинелите си китки.

— Карат, казваш? А? Да не би да ме лъжеш?

Като произнасяше тези думи, ханът сякаш случайно направи едно движение, от което червеният му ботуш леко се подаде изпод дългия халат от пухкави хермелинови кожи. Това беше малка хитрост. Ако този човек е изпратен от стана на хаган Юлуш, той ще се хвърли в краката на Кубрат, както е научен да прави при хазарите. Ако е от друг край, където няма такъв обичай, ще остане прав.

Не му се наложи да чака дълго. Мъжът, който се представяше за самаркандския търговец Карат, се хвърли на пода и запълзя към краката на хан Кубрат, опитвайки се да целуне ботуша му. Ханът гнусливо отдръпна крак.

— Вдигнете го.

Железните ръце на телохранителя изправиха търговеца на крака.

— От хаган Юлуш ли си изпратен?

От страх на Карат му се разтрепериха коленете. Ако телохранителят не го подкрепяше, щеше да се свлече пода.

— Говори. Само истината може да те спаси.

По лицето на Карат се стичаше пот. Той прохриптя с глас, пълен със страх и отчаяние:

— Кълна се... кълна се, о, най-добър сред хановете, велики повелителю на моретата, степите и реките, аз съм само търговец на щитове. Доставям най-добрите щитове на твоите воители. Този път донесох и копия; заповядай да ги донесат, ще останеш доволен. А оттук купувам кожи, рибен клей и други неща...

— Искаш да кажеш, че си се промъкнал при тептангра Ирсан, за да му продадеш щит? Или може би копие?

Погледът на човека, нарекъл се Карат, се замята по стаята, сякаш търсеше изход, през който да се превърне в мишка и да се измъкне на свобода. Но изход нямаше.

— Аз... — пелтечейки започна той, — аз, благородни хане, дойдох при достопочтения Ирсан... защото... защото... той ми дължи пари... и ето, че отидох в дома му, а него го нямаше, и започнах да го търся, защото искам да се прибирам, а не можах да намеря върховния жрец у дома, а той взе от мене тези кафтани, а пари не ми даде...

— Кафтани ли?

— Дрехи, о, най-силен сред силните, с невиждана красота, толкова великолепно, че дори ти, най-могъщ сред могъщите, няма да се посрамиш, ако ги облечеш. Ако искаш, мога да ти ги опиша, тъй като такава материя, изтъкана със златни и сребърни нишки, се прави само в моя роден Самарканд. По яката тези одежди са украсени със скъпоценни тюркоази, предпазващи от злите духове, и със смарагди, камъните на преизподнята, и с други...

— Ти говориш за одеждите в множествено число...

— Наистина е така, о, най-прозорливи. Тъй като три такива кафтана донесох аз и предадох лично на тептангра Ирсан, който ми нареди да дойда след няколко дена, но когато дойдох, за свой ужас разбрах, че великият довереник на бога седи в тъмницата и днес сутринта неговата свещена глава може да бъде отделена от шията му.

— От кого си узнал това?

— От кавхан Саксин. Един от тези три кафтана е предназначен за него.

— Така ли било...

Хан Кубрат обърна гръб на търговеца. Трескаво размишляваше. Тук имаше някаква тайна. Дрехи, украсени със златни нишки и скъпоценни камъни. За какво са? Те са нужни само тогава, когато провъзгласяват нов владетел. Така, така. Не е ли малко поизбързал тептангра? Кой трябва да се издокара с тези дрехи? Тептангра, кавхан Саксин, а третият? Третият трябва да е този, който ще издигнат на трона, неговият наследник. Илхан Бат-Баян?

— За кого е третият кафтан? — рязко се обърна Кубрат към търговеца, който все още бе в ръцете на телохранителя. Търговецът позеленя от страх и малко му остана да падне на земята.

— Убий ме, велики хане... но този кафтан... тази дреха е предназначена за ювиги-хана. Значи, за теб.

— За мен? Или за някой друг? Отговаряй! Може би за друг... за друг ювиги-хан?

Зъбите на Карат тракаха неудържимо.

— За ювиги-хана, о, най-прозорливи... така каза тептангра. Аз... аз съм най-нищожния от смъртните, не го попитах... не попитах. Аз съм просто един търговец, мисля само как да продам и да купя... и ти, величайши, за когото не съществуват тайни, ще се съ согласиш, че у всеки търговец умът върви след стоките. Ако знаех...

— Пусни го — каза ханът на телохранителя и той отслаби хватката си, при което търговецът се свлече на пода като вързоп с дрипи. — И извикай Карабаш.

При произнасянето на това име дори телохранителят, който не знаеше що е страх, усети по гърба му да пролазват студени тръпки. Карабаш беше главният палач, човекът, чието име означаваше смърт.

Владетелят отново се приближи до прозореца, търговецът пропълзя след него по пода, опитвайки се да достигне ханския ботуш и

тихичко скимтеше.

— Знам, — каза Кубрат, — че тептангра ти е доверил някаква тайна. Говори, докато не е късно.

— Прав си, прав си, о, най-велики сред великите. Но той взе от мен свещена клетва и ако я наруша, каза тептангра, боговете ще изстребят цялото ми потомство до седмо коляно и няма да остане никой, който да продължи моят род и моите дела. Ако той ме освободи от клетвата...

Търговецът не се доизказа. Влезе палачът, съпровождан от телохранителя. Облечен бе целият в черно, от което лицето му, толкова бледо, сякаш без капчица кръв, изглеждаше дори зеленикаво. Брадата му растеше на остри бодлички, особено гъсти покрай очите, които бяха черни като входа към ада. Жилестите му и необикновено дълги ръце неподвижно висяха покрай тялото, но пръстите мърдаха, сякаш живееха свой отделен живот. Когато влезе, палачът склони глава, но не произнесе нито една дума. Зад гърба му като призраци на смъртта чернееха двамата му помощника.

— Той е твой — каза ханът на палача, който, без да промени изражението си, впи оценяващ поглед в Карат и помръдна с рамо. Двамата помощници извлякоха изгубилия съзнание търговец от стаята. Палачът очакваше по-нататъшни разпореждания. Хан Кубрат знаеше защо. Той можеше да каже: „Днес“, можеше да каже и „Утре“. Всичко зависеше от сведенията, които искаше да получи. Но нима вече не узна всичко? Има случаи, когато е по-добре да не научаваш всичко докрай. Когато всичко ти е известно, не можеш да погледнеш на случващото се в перспектива, което невинаги е по-добрият вариант. Той не се съмняваше, че попадайки в ръцете на главния палач и помощниците му, Карат ще забрави и страшната клетва, и децата си, и целия си род. И не само това, освен, че ще каже всичко, което знае, ще признае и всичко, което Карабаш поиска да чуе от него... ще разкаже за тептангра, за кавхан Саксин, за своите и за чуждите тайни... за всичко. Нека се помъчи още малко, във всеки случай заслужава смърт. От истинността на думите му зависи само това, от каква смърт ще умре — бърза, от кривия меч на Карабаш, или конете ще го влекат по земята, докато душата му не отлети от изтерзаното му тяло.

И Кубрат забрави за търговеца. В края на краищата, какво представлява този Карат — жалка тресчица в могъщото течение на

живота? Не е там работата. Работата е в тептангра. Неукротим е Ирсан, защитен е от хорските присъди с принадлежността си към висшите сили, дори меджлисът не може да се разпорежда с живота му, толкова висок е авторитетът на главния жрец. И така е правилно, иначе никой няма да почита и самия Тангра. Единствено слънчевото божество може да го извика при себе си. Друг е въпросът по какъв начин...

Карабаш не бе помръднал от мястото си и восъчното му лице не изразяваше нито недоволство, нито нетърпение. Хан Кубрат се обърна към него и срещна бездънната бездна на черните му зеници, от които надничаше небитието.

— Ще те извикам...

Карабаш спокойно посрещна погледа на ювиги-хана, сякаш разговаряше с най-простия от смъртните. След като изслуша заповедта, отново склони жилестата си шия и излезе. Кубрат дълго гледа след него. Някаква мисъл се мярна в главата му... мярна се и изчезна. Той отново я извика. Така. Огледа я от различни страни. Може да стане. Запомни я, трябваше да я обмисли внимателно.

Тази мисъл имаше пряко отношение към съдбата на тептангра.

Той започваше да става опасен. Дълго време можеше да не обръща внимание на това. Докато върховният жрец не се опълчи явно срещу него. Докато поддържаше в името на Тангра всичко, което и самият хан смяташе за необходимо. Дори пчелата не закача човека, докато той не ѝ досади — едва тогава показва жилото си. Тептангра сега му пречи и трябва да изчезне...

Известно време ханът обмисляше идеята. Представи си, че тептангра Ирсан се е присъединил към боговете. От тази мисъл почувства облекчение. Тя му бе приятна, а следователно и правилна. Няма ли да се разсърди Тангра? Би било много лошо. Но той може да бъде умиловителен с богати дарове и жертви...

Оставаше само да се доизмислят подробностите. Тептангра трябва да се пусне на свобода. Освен това, трябва да бъде успокоен. Не бива да се подхранват слуховете. Нужно е да се издигне авторитетът на върховния жрец, да му се даде награда. Може би трябва да му се възложи някакво почетно поръчение? Такова, че заедно с почестите да носи в себе си и известна опасност? В такъв случай каквото и

нещастие да се случи с тептангра по пътя, никой по никакъв начин няма да го свърже с хан Кубрат.

Например може конят да го повлече. Или нечия стрела... нечия. Или внезапна болест... на път често се случват неочаквани произшествия.

На път! Значи трябва да е по време на някакво пътуване. Но не пътуване в изгнание, а някакво почетно пътуване. Почетно... например, посланичество. Точно така. Ще изпрати Ирсан с почетно поръчение. А къде? Разбира се! Ще го изпрати при хаган Юлуш. При хазарите. Тептангра много иска българите от рода Дуло да се разтворят сред народа на Ашина. Той иска да се сроди с тези Ашина, които навремето изстребваше в името на Тангра. Славни времена бяха тогава. За малко не доведоха работата до край. Не изкорениха целия род Ашина, изпуснаха Юлуш. Някога градинарят казваше, че ако от бурена се остави дори и едно стръкче, колкото и голяма да е градината, тя скоро пак цялата ще обрасне в плевел. Буренът трябва да се изтръгва из корен и с Ашина трябваше да се постъпи по същия начин. А сега е късно. Но нищо. Нека Ирсан потегли към хаган Юлуш. Пътят не е кратък и не е безопасен. Разбира се, той ще даде охрана на жреца. Сто алипа, отбрана стотна. Може би дори две стотни. Да, две стотни. Две... За да не каже никой, че ювиги-ханът не се е погрижил достатъчно за безопасността на върховния свещенослужител. При това за един кратък миг, не повече, пред погледа на Кубрат се мярна и изчезна лицето на Карабаш. Да, помисли си той. Може би. Може би...

До края на деня владетелят на българите бе в много добро настроение. Бе напълно доволен от себе си.

* * *

И на следващото утро се събуди в същото добро настроение. Отправи молитва към отново раждащия се ден, изпи чашка катък. И извика караулбашията.

Началникът на стражата се яви веднага. Той очакваше всичко. Но не и това, което всъщност се случи.

— Доведи ми тептангра Ирсан.

— Да извикам ли също и Карабаш?

Ханът се начумери:

— Нима съм казал нещо за Карабаш?

Караулбашията се прегъна в поклон:

— Прости ми, велики хане. Аз си помислих...

— Нашият велик тептангра е свободен. Ще побеседвам с него.

Наистина неведоми са пътищата, по които текат мислите на владетеля. След половин час Ирсан, гадаейки за собствената си съдба, вече влизаше при ювиги-хана. През изтеклите дни той бе отслабнал, но пак изглеждаше горд и независим както преди и както подобава на върховния пастир на българите.

Хан Кубрат, седнал на трона, мълчаливо посочи мястото с възглавниците вляво от него, там, където обичайно седеше върховният жрец. По вида на повелителя изобщо не можеше да се разбере, че ще говори с човек, току-що пуснат от подземията, където е можел да остане за дълго.

Тептангра седна, без да губи достойнството си. Може би долу, зад решетките, се е съмнявал в съдбата си, но сега, без самият да може да каже защо, всичките му страхове изчезнаха. Тоест, разбира се, знаеше защо. Всичко е работа на Тангра. Неговият бог е вразумил ювиги-хана и той е разбрал колко неразумна е неговата постъпка. Да, така е.

Хан Кубрат гледаше право пред себе си, но понякога поглеждаше и встрани към жреца и погледът му беше изпитателен и замислен. Накрая каза:

— Размислих, тептангра, и разбрах, че без твоята помощ няма да се справя. Не съм съгласен с много от това, което каза. Но в едно си прав: ако може да се мине без кръвопролития, трябва да се стори всичко възможно, за да се избегнат. И затова... — той направи пауза, — затова те изпращам като посланик при хаган Юлуш в Билямджир.

От зоркия поглед на ювиги-хана не убегна учуденото изражение, изписало се на лицето на върховния жрец. Тептангра конвулсивно преглътна гъстата слюнка, изпълнила устата му, от което костеливата му адамова ябълка подскочи нагоре и надолу. Без да го остави да се опомни, Кубрат продължи:

— Ти каза още, че е хубаво да възстановим нарушеното единство на двата близки по кръв и религия народи. Добре. Заръчвам ти да отидеш при Юлуш и да разбереш как той гледа на всичко това.

Съгласен ли е, и ако е съгласен, при какви условия и какви права ще пожелае да признае на всеки от народите. И още: възможно е Юлуш да не даде веднага отговор или да започне да печели време, възможно е да поиска да останеш по-дълго. Така или иначе, чрез свои хора или по друг начин, ти си длъжен точно да разузнаеш плановете на Юлуш, а така също и колко тюмени вече са въоръжени за война с нас. Запомни, че идеята за помирение беше твоя, ти отговаряш за нея, така и кажи на Юлуш. Ако хаганът пита за мен, направи се, че не искаш да говориш, после с неохота признай, че съм остарял и не се грижа за никакви дела. Разбери какви са плановете на Юлуш, неговото настроение, всичко разбери. Давам ти един ден да се приготвиш, две стотни алипи за охрана и писмо, което ще занесеш от мен за Юлуш. А сега върви.

Но тептангра не се помръдна от мястото си. Може би не бе чул последните думи на ювиги-хана, думи, които му позволяваха безпрепятствено да напусне двореца? Може би. Тептангра не очакваше именно такъв разговор и трескаво се опитваше да разбере какво значи всичко това и какво се крие зад думите на хана. За миг той тържествуващо си помисли, че Тангра в края на краищата е вразумил владетеля. Но веднага отхвърли тази мисъл: прекалено добре познаваше кръвната ненавист на Кубрат към целия род Ашина, за да повярва в думите му. Тогава защо иска да преговаря? За да спечели време? Изведнъж в главата му дойде много по-проста мисъл: ако той, тептангра Ирсан, се озове при хазарите по времето, когато Юлуш пожелае да нападне българите, той самият ще се окаже заложник при хагана, заложник, който винаги става първата жертва при неблагоприятни обстоятелства. Ако към това прибавим и факта, че Юлуш, както трябва да се предположи, никога не е забравял, че навремето именно тептангра Ирсан рамо до рамо с хана бе един от тези, които преследваха и с всички сили изстребваха рода Ашина, няма никакви съмнения, че първият удар ще падне върху главата на жреца.

— Не чувам думите ти, тептангра Ирсане — сякаш през плътни завеси достигнало него гласът на владетеля.

Върховният жрец прочисти гърлото си.

— Прости ми, велики хане. От неочакваното развитие на нещата действително онемях. Но... но не съмнявай... аз ще изпълня... ще направя всичко за славата на Велика България. Няма да пожалья нито време, нито пари, нито дори живота си, ако се наложи.

Хан Кубрат отново го погледна втренчено.

— Надявам се — дружелюбно произнесе той, — надявам се, тептангра, че няма да ти се наложи да прибегваш до тази крайна мярка...

Тептангра Ирсан си тръгна. Гърбът му бе изправен, но главата си вече не държеше толкова високо, както когато излезе от тъмницата. Кубрат остана да седи в креслото си.

След това плесна с ръце. На телохранителя, който, както винаги, се появи съвсем безшумно, кратко заповяда:

— Извикай Карабаш.

— Добре, велики хане.

Така... Карабаш. Седеше на трона и мислеше за този човек. Осъзна, че не знае нищо за него. Дори не знае на колко години е. Струваше му се, че палачът е тук от край време. И винаги е бил такъв: мрачен, неразговорлив, суров и неприветлив. От къде се взе поначало? Ханът напрегна паметта си и си спомни, че много отдавна, когато самият той бе още млад, а чичо му хаган Органа бе жив, Карабаш служеше при него като телохранител, спеше край постелята му. Веднъж след особено труден преход Карабаш не успя да се събуди навреме и за малко да стане непоправимото: заговорници едва не убиха хаган Органа, а телохранителят понесе удар с меч. Като велика милост провинилият се телохранител измоли от хагана разрешение да убие заговорниците със собствените си ръце, като първо ги разпита. И той така ги разпита, че те всичко си признаха. След това ги обезглави с един замах, сякаш това е правил цял живот. Така Карабаш стана старши палач, а за неговата безпощадност се носеха легенди и с името му плашеха децата. Той не се боеше от нищо на света, и от хан Кубрат не се страхуваше, само скланяше глава, когато го викаха, а след това смело гледаше владетеля право в очите и никога не извъръщаше поглед. Затова и бе безрезервно предан на хана и само при една негова дума би отрязал главата на собствения си син, ако имаше такъв.

Но син той нямаше. И семейство нямаше.

* * *

По хлада, който полази по гърба му, Кубрат почувства, че Карабаш е влязъл. И наистина, той стоеше на вратата и чакаше разпорежданията на господаря си.

— Приближи се.

Черните ириси на Карабаш, непроницаеми като живота след смъртта, втренчено гледаха ювиги-хана.

— Утре — започна владетелят и изведнъж за миг му се прииска да спре и да не каже това, което бе намислил, но в следващата минута гласът му, едва-едва потрепващ, продължи: — Утре сутринта тептангра Ирсан с две стотни алипи ще се отправи към Билямджир. Ще бъда много огорчен, ако с него се случи нещо непоправимо по пътя натам. Разбра ли ме?

Черните ириси за миг се свиха и отново станаха такива, каквито бяха обикновено. Карабаш кимна кратко и тръгна към изхода. Като го загледа в гръб, хан Кубрат отбеляза, че палачът лекичко накуцва с левия крак и изпита удоволствие от това, което го удиви. Все пак и Карабаш е подвластен на годините. Да осъзнаеш това беше приятно.

Сутринта започна добре, реши важен въпрос, настроението му беше добро. Целият ден беше пред него, можеха да се направят още толкова много неща. След като се облече с помощта на телохранителя си Кубрат реши да прекара остатъка от ранните часове в дворцовото училище. Той и по-рано обичаше да посещава занятията и го правеше не по-рядко от веднъж на десет дни. Още не бяха изминали десет дни от предишното му посещение, но това не пречеше. Обучението е важно дело и владетелят, който добре го разбираше, бе определил за учителя Константин момчета преди всичко от най-знатните семейства. А за да разберат родителите какво значение придава самият ювиги-хан на тези занятия, той неведнъж или два пъти проверяваше как се учат децата, запомняше всяко едно от тях и поощряваше най-способните. Раздаваше орехи и сладки, обичаше да разпитва кой е и откъде е — всеки трябваше да знае кои са предците му до седмо поколение, за да не изчезне паметта за миналото сред народа.

Децата бяха различни като всички деца. Едни алчно поглъщаха знанията за четмо и писмо — старосарматско и гръцко. Други не издържаха, отиваха да прекарат цялото лято в степта заедно с родителите си и там, заети с вечните грижи на степниците покрай грижите за табуните, забравяха наченките на грамотност и повече не се

връщаха към нея. Тези деца хан Кубрат не укоряваше: някой трябваше да се занимава и със стопанството, но грамотността не е пречка, човек когато е грамотен бързо усвоява и нова материя, и нов занаят, и поръчение изпълнява с по-голямо разбиране и разум. Ако не беше така, ромеите нямаше да хвърлят толкова средства, за да постигнат мъдростта на науките.

Той самият имаше петима сина и една дъщеря, обичаше децата, те го радваха. Ето и сега, когато влезе в училището, с удоволствие гледаше струпалите се около него момченца, погалваше ги по главите, раздаваше им сладки и орехи. Само едно стоеше встрани, гледаше изпод вежди и така и не се приближи. Хан Кубрат го повика.

— Ела, ела тук.

Момчето тръгна към него, но така, сякаш всяка стъпка му струваше огромни усилия. Напомняше му на някого, но на кого?

— Чий син си ти?

Все така поглеждайки изпод смръщените си вежди, момчето неохотно отвърна:

— Син на Савир съм аз, ювиги-хане.

— А майка имаш ли?

— Имам.

— А как се казва?

— Артебике...

— А учителят харесва ли ти?

Момчето кимна:

— Харесва ми...

Константин се приближи и отбеляза:

— Отскоро е при нас. Способен е... бързо ще настигне най-добрите.

Ханът каза:

— Ето ти орехи, раздели ги на всички по равно, никой да не се обиди. Умееш ли да делиш?

Момчето кимна.

— Колко сте тук в класа?

Детето помисли малко.

— Десет — отвърна.

— Ако ти дам петдесет ореха, по колко ще получи всеки?

— По пет...

Много добре за първа година обучение. Синът на Савир ще израсне грамотен — кой знае, може би ще стане посланик, верен помощник на този от илханите, който го замени на престола.

Трябваше само да помисли за това и ето че настроението му се влоши. Но така и така е тук...

И отиде при горните класове. Тук вече се занимаваха юноши, на много от тях започваха да им никнат мустаци. Те също бяха десетима и вече можеха — кой по-добре, кой не толкова — да говорят и пишат по гръцки. Не, все пак да се създаде постоянно обучение за българските деца е съвсем правилна стъпка. Правилно е. И той бе уверен, че без учителя Константин нямаше да има такива успехи.

След като излезе от класа на двора, той запитва учителя:

— Всичко ли е наред при теб? Може би имаш нужда от нещо?

Константин — висок и строен — поклати глава.

— Благодаря ти, велики хане. От нищо нямам нужда.

— А как е дядо ти?

— От сутрин до вечер е в работилницата си. Харесва му тук. Добре е, че дойде. Едва сега разбрах колко ми е било мъчно за него. Още веднъж ти благодаря...

Кубрат се прокашля:

— Не ми благодари, учителю. Той ми е нужен не по-малко, отколкото на теб.

— Ще направи всичко, което може, велики хане, не се съмнявай.

— Аз и не се съмнявам, учителю. И от теб съм доволен. Но кажи... не тъгуваш ли по Византия?

Константин веднага отвърна:

— Не.

Ханът го погледна съчувствено. Добър внук има Симай-ата, умен и мъжествен. Това, което му казва, е лъжа, разбира се. Учителят Константин е влюбен в императрица Мартина, но, като истински мъж, не позволява страстта да го завладее. Това е достойно.

— Добре. Радвам се, че тук ти харесва. А сега кажи, трудно ли им е на децата да учат граматика и смятане?

— Ако към децата се подходи с ласка и с любов — отвърна Константин и красивото му лице се оживи, — ако се запаси човек с търпение, то всеки от тях, велики хане, ще усети влечение към ученето. Децата много приличат на глината: размекни я както трябва и

й придай нужната форма, а след това я изпечи с огъня на чистото знание и ще получиш чудо. Умът на човек се поддава на тренировка така, както и тялото. Ако не учиш детето как е правилно да бораи с лъка и стрелата, нима когато порасне ще може да порази целта? С ума се случва същото.

— Ако е така — каза хан Кубрат, — откъде се взимат глупците?

— Това никой, освен бога, велики хане, не знае. Тъй като само той дарява с ум едни и с глупост други. Но, според мен, невежият ум не се отличава много от обикновената глупост.

На това ювиги-ханът нищо не отвърна. Но си помисли, че и умът невинаги носи щастие. Може би е ценен с това, че помага с по-голямо достойнство да се понесат изпитанията?

Кубрат вървеше към морето, учителят вървеше до него. Ханът поглеждаше изкосо Константин, но не казваше нищо. Константин му харесваше, беше му полезен, нищо не искаше за себе си, учеше българските деца, пишеше на Мартина писма, които тя никога нямаше да прочете, стихове, за които също никой нямаше да узнае. Не само умът и глупостта разпределя бог, но и със съдбата на всеки смъртен също се разпорежда. Въпросът е само кой е този бог — разпнатият божи син Исус или все пак Тангра? Изглежда, че е Тангра. Гледа от висотата на небето, изпраща долу топлината и слънчевата светлина, дава живот на всички твари и определя съдбата им.

Кубрат попита:

— Значи и съдбата на човека я определя бог, така ли, учителю?

— Мисля, че е така, велики хане: съдбата, с която се разпорежда бог, прилича на кана, която един ще строши на парчета, а друг ще напълни с масло или вино. Бог дава съдбата, а с нея човека сам се разпорежда. Трудно да се каже кое е по-важно...

— Значи според теб излиза, че много зависи и от самия човек?

— Да, така мисля, велики хане.

— А не мислиш ли, че всичко е предопределено от небето от по-рано?

— Ако беше така, велики хане, човек отдавна да бе изчезнал. Ако всичко е предварително решено и не е в силите на човек нищо да измени, какъв смисъл има въобще да се прави нещо? За да станеш ювиги-хан на Велика България, нима не ти се наложи да воюваш и строиш, да сключваш съюзи ту с едни, ту с други племена, да стягаш

кертвани и да приемаш посланици? Ако не бе правил всичко това и то често с опасност за живота си, къде би бил сега? И какъв би станал?

— И все пак, ако Тангра не беше на моя страна, той нямаше да ми дари победа. Съгласи се.

— Ако Тангра е така всемогъщ, велики хане, нищо не би му пречило да ти дари победите, но без да иска от теб такива жертви. Нима загуби малко хора, докато постигнеш разцвета на държавата? Нима не каза веднъж сам, за битките с аварите и хазарите, че често изходът от боя е висял на косъм? Значи можеше да се случи и да бъдеш победен.

— Вярно е. Можеше. Но не се случи. А защо? Защото Тангра не го поиска.

— Трудно ми е да споря с теб, велики хане. Всеки има своя вяра. Ако тя помага на човек да бъде по-щастлив — значи му подхожда.

— А ти... а ти, учителю Константин? Ти вярваш ли в нещо?

Те вървяха край морето, което безшумно пропълзваше с вълничките си до самите им крака. Константин дълго мълча, след това каза:

— Аз вярвам, велики хане в човека. В човека, надарен с доброта и светъл разум, който му е дар от бога.

— Исус Христос?

— Просто бог, велики хане.

— За такава вяра, учителю, ако бе останал в Константинопол, нямаше дълго да си запазиш главата.

— Боя се, велики хане, че биха ми я отнели даже още по-скоро, заради други грехове.

— Заради любовта ли, учителю?

— Любовта също бива умна и глупава. А една глупост не се различава чак толкова много от друга...

И отново замълчаха. Но и просто да се върви така покрай морето беше приятно. Хан Кубрат съвсем забрави за недъзите си редом с този млад грък, който по волята на императора бе захвърлен толкова далече от дома и от тази, която обича. Какво му даваше сили да живее далеч от всичко, което му е скъпо? Мъдростта? Любовта? Силата на волята?

Когато попита за това Константин, той отвърна:

— Човек трябва да твори добро там, където се озове. Във Византия. Във Велика България. Навсякъде. Трябва да правиш това,

което е по силите ти, и тогава бог ти дава мъжеството да издържиш.

И отново попита хан Кубрат:

— Когато говориш за бога, кой бог имаш предвид, учителю Константине?

И чу отговор, който, кой знае защо, очакваше.

— Понякога и аз самият си задавам този въпрос, велики хане. Задавам си го и не намирам отговор...

* * *

Цял ден слънцето палеше земята и нажежаваше въздуха и едва със спускането на вечерта настъпи малко прохлада. Хан Кубрат седеше в креслото до прозореца и гледаше озареното море, в което току-що бе потънало слънцето, гледаше, докато и последните лъчи не изчезнаха. Дишаше се вече по-леко, но той продължаваше да чувства в гърдите си една тежест, която го давеше, пречеше му да вдишва леко и свободно. Какво беше това — болест? Или просто старост?

А може би старостта е и най-страшната болест, за която няма лек?

Въздухът стана още по-прохладен, тъмнината се спускаше над земята и на небето светнаха първите звезди. Още един ден потъна в небитието.

Още един.

От сутринта незнайно защо си спомни за кавхан Савир. Кавханът трябва да се е обидил, въпреки че тогава не го показва. Сред кавханите нямаше човек, който да му е по-близък от Савир и сега той му беше нужен тук. Може би му бе толкова тежко на сърцето и заради обидата, която нанесе на верния си съветник?

През деня изпрати вестоносец до ордата на илхан Кубер. Кавхан Савир незабавно да се върне във Фанагория.

Така трябваше и беше правилно.

Каквото и да стане, войната с Юлуш не може да се избегне. Ако се размине днес, ще дойде утре. Ако я отложиш за месец, два, няма да я избегнеш, няма да се скриеш. И това означава, че трябва да се готви за нея: днес, утре, всеки ден.

Фанагория трябва да стане непристъпна.

Тя и сега е непристъпна. Градът е опасан с каменна стена, по ъглите се издигат кули. Стената е масивна, двойна, в пролуката в средата са насипани морски камъчета, примесени с пръст и утъпкани, а отгоре са положени каменни блокове. Толкова е широка, че по нея може да се мине с каруца. А ако отгоре се поставят каменомети, способни да замерят противника с гърнета гръцки огън. Тогава никой враг няма да е страшен за Фанагория, колкото и да е силен и многочислен. Вражеската войска ще се натъкне на непристъпната стена, ще загуби хората си и ще се върне обратно. Фанагория ще издържи на каквато и да е обсада: вътре в града има извори, а запасите от храна ще стигнат за една, че и за две години: има брашно, зърно, масло, солена риба.

И все пак по-добре ще е гарнизоните да се командват от такъв опитен воин, какъвто е старши кавхан Савир. И още — заради обидата, която му беше нанесена, той ще получи табун белоснежни кобили. Така е правилно, да. И Тангра ще е доволен.

Савир му е нужен тук, Савир просто му е нужен.

Ако беше наблизно, навреме щеше да му даде мъдър съвет. Това Кубрат знае добре. Например, щеше да го удържи, когато изпрати Карабаш след тептангра. Какво ли щеше да го посъветва? Навярно би казал да оставят тептангра на мира и да не го закачат, да не му обръщат никакво внимание. Навярно отначало Кубрат щеше да се разсърди: как да остави на мира човек, който настройва илханите срещу него, който спи и сънува как хазарите влизат в българските земи? Но, после, след като се поуспокои, щеше да се съгласи със Савир.

Вече е късно да се говори и дори мисли за това. Дори и хан Кубрат да иска да отмени заповедта си, нито един пратеник няма да стигне навреме и няма да може да върне обратно Карабаш с хората му. А това означаваше, че тептангра е обречен: може да се смята, че е мъртъв. Палачът е надежден като дамаска стомана и досега не е имало случай да не изпълни онова, що му е заръчано.

Хан Кубрат затвори очи. Той не искаше да види как ще се случи всичко. Тептангра Ирсан е мъртъв — дори и в тази минута все още да е жив. Правилна заповед ли даде на Карабаш? И сам си отговаря — не, не е правилна. Не беше нужно да постъпва така. Още и още трябваше да говори с тептангра, за да може той да помага на страната в тези

трудни времена. Живият тептангра можеше да помогне. От мъртвия няма никаква полза.

Само случайността може да го спаси. Тангра може да го спаси.

Колко грижи, тревоги, мисли!...

Истината ли каза преди време върховният жрец за втория тюмен, който се крие в горите недалеч от Горен Кирмен? Къде се намира сега Джаик-бек? И къде е буйтурът със своя ермак алай — ако въобще утригурският хан Кубир му е дал войски? А къде е Аппак? Стигнала ли е вече до Кубир, поговорила ли е с него? И какво ѝ е отвърнал той?

Много въпроси, малко отговори. А и пратеници няма: от Котраг няма, и от буйтура и от Аппак също няма. Чечке е в Горен Кирмен, това също е поредната грешка, не трябваше в такова време да я пуска извън Фанагория. Но толкова трудно беше да не отстъпи пред любимата си дъщеря!

Ханът се надигна тежко от креслото, бавно се качи по витата стълба на кулата, от която се виждаше далече наоколо — и морето, и града, и степта. Степта и морето сега са скрити в тъмното, но градът се е ширнал като на длан: дворецът му, гръцката църква, цитаделата... Църквата изглеждаше особено величествена и хан Кубрат си помисли, че в това се изразява любовта на ромеите към техния непонятен бог. Тази любов имаше зримо възплъщение, тя беше видима, напомняше на християните за вярата им и за бога им. И той разсъди, че навярно това е правилно — такова напомняне не позволява да се сещаш за бога само от време на време, както мислеха българите за Тангра — само по време на жертвоприношение. Християните се призоваваха един друг да мислят за бога винаги и навсякъде, във всяка една минута да усещат присъствието му. Може би Йоан Фасиан бе прав, когато веднъж каза, че религиите приличат на хората и като тях преминават през раждане, разцвет, заник и гибел. Но ако е така, може би вярата в Тангра също умира и на българите е нужна друга религия?

Кубрат не смяташе така. Или напротив? Нали изпрати палача Карабаш след тептангра Ирсан. Какво го подтикна да направи тази крачка? Защо Тангра не му даде знак, не го спря? Може би вече е загубил силата си? Ако Карабаш, когато се върне, му доложи за смъртта на Ирсан, това ще означава, че той, хан Кубрат, със собствените си ръце е подкопал корените на тази вяра, която стопляше стотици и стотици години сърцата и душите на предците му. Може би

точно така, както днес угасващото слънце се скри в морето, така вече от живота на неговия народ си е отишла вярата в Тангра и нова вяра, подобно на изгряващо слънце, трябва да се възвиси над българите, за да осветява пътя им в бъдеще?

Животът се приближава към своя край, но там няма покой. Има още повече грижи, още повече тревоги, но не са вече годините му същите и силата му не е същата.

Застанал над спящия град, хан Кубрат се вглеждаше в тъмнината и се опитваше да види в нея бъдещето...

* * *

Някой го дръпна за ръкава на халата и той се събуди. Гореше свещ, над него се бе склонило лицето на телохранителя.

— Велики хане... събуди се. Спешен пратеник.

— Нека влезе...

Пратеникът бе целия покрит с прах, очите му бяха хлътнали.

— Говори!

— От буйтур Илбарис, велики хане.

— Жив ли е?

— Жив е и те приветства, да живееш хиляда години.

Посланието бе запечатано с личната тамга на Илбарис. То гласеше:

„Хане мой и татко мой! Хан Кубир ми даде войска. Следвам Джаик-бек, който се движи нагоре по левия бряг на Итил. Водя своя ермак алай по десния бряг. Ако ти, татко, заповядаш на моя брат Кубер да придвижи тюмена си нагоре по Итил, това, струва ми се, би било разумно. Воините на Джаик са не повече от тюмен. В случай на битка, ако го ударим от различни страни, ще отнемем от Юлуш най-добрия му тюмен. Чакам твоите заповеди.

Твой верен син Илбарис“

Сънят избяга от хана.

Денят започна с добра вест, това е знак за милостта на Тангра. Ето и отговор на един от въпросите, които не му даваха покой. Значи все пак хан Кубир е дал на Илбарис ермак алай. Като воини утригурите струваха за двама, ермак алай от утригури е страшна сила. И по отношение на Кубер добър съвет дава приемният му син. Незабавно ще бъде изпратен вестоносец при илхана, нека с тюмените си последва Джаик-бек. Неуютно ще се чувства бека с такъв съпровод. Ще трябва да решава какво да прави — да се откаже от обсадата на Горен Кирмен или, обратно, да се опита да го превземе в движение.

Трудно е да се каже какво решение ще вземе опитният в бойните дела бек. Разбира се, хора на Юлуш има навсякъде — има и във Фанагория, има и в Горен Кирмен и Джаик много добре знае, че в този град се намира дъщерята на българския ювиги-хан. Да разори града и да отведе със себе си Чечке в хазарската столица — заради това може да рискува. Хаган Юлуш е уверен, че ако получи за жена или за наложница дъщерята на хан Кубрат, ще получи власт и над самия него. Така си мисли.

Но греша.

Нищо няма да получи. Да се надяваме, че и Чечке няма да попадне в ръцете на наглия Джаик. Но ако той, хан Кубрат, е разгневил с нещо Тангра и това се случи, по-добре да пожертва дъщеря си, отколкото да даде на Юлуш българските земи. Най-важното е хазаринът да не го изненада неподготвен. Още не се знае кой какво го очаква, всичко ще реши битката и тя ще е кървава и страшна.

Едва ханът изпрати вестоносеца към илхан Кубер, когато в двореца пристигна Йоан Фасиан, философа. Дойде, за да покани хана на празненство — най-горният клас на учителя Константин завършваше училище на следващия ден; именно на това тържество канеха ювиги-хана.

Ще дойде, разбира се, че ще дойде. Добре е, че на света го има Тангра, добре е, че го има и този странен бог, когото наричат с човешко име и на когото гърците се подчиняват: този бог ги призовава да правят добро и благодарение на това учителят Константин се труди от все сърце далеч от родината си, като обучава българските деца на езика и грамотността на ромеите. Разбира се, че ще дойде.

Велико нещо е грамотността. В друго време ханът би се зарадвал още повече на такова събитие, ако не беше бедата, надвиснала над държавата на българите, държава, която той самият създаде и отгледа грижливо и с много обич. Само да не бе заплахата от хазарско нашествие. Сърцето му се утешаваше с това, че с всяка година ще стават все повече и повече българите, които владеят писмената и устна ромейска реч. Но сега на него, хана, са му нужни повече воители, алипи, отколкото ритори и граматисти. Трябват му мъже, способни да държат оръжие. Целият народ от децата до старците ще трябва да се вдигне. Не може да се пренебрегне нищо, което ще му окаже подкрепа в това дело. Ако Тангра спаси върховния си жрец Ирсан, той и него ще застави да му помага, да повдига воинския дух на хората, които ще се изправят пред хазарските мечове. И аксакалите ще трябва да призове, за да знае народът — не е сам ханът и не само с властта си, но и с авторитета на старейшините е подкрепен в решението си да се противопостави на рода Ашина.

От аксакалите най-стари бяха двама: Алтай и Култай. Славни воители бяха на времето. Тогава, когато още заедно с чичото на Кубрат, Органа, те се сражаваха рамо до рамо. Вярно е, че още тогава си съперничеха, защото принадлежаха към най-знатните семейства и никак не им се искаше да си отстъпват един на друг. Можеше да стане голяма беда, но хаган Органа ги помири с властта си, застави ги да се оженят всеки за сестрата на другия и предишната вражда се бе преродила в старчески спрехави кавги.

Сега тези двама знатни стареца седяха пред ювиги-хана.

— Да ти прати Тангра, ювиги-хане, дълъг живот и щастие — каза Алтай.

— Да те дари Тангра с несекваща мъжка сила — каза Култай.

И двамата, без да се поглеждат, се поклониха.

Хан Кубрат също им се поклати. Цялата власт е в ръцете на ювиги-хана, но по значимост думата на аксакалите стоеше непосредствено след неговата.

— Ти ни извика, ювиги-хане. Значи ли това, че нещо се е случило?

— Означава ли, че се нуждаеш от нас?

— Да, нужда се. Вие сте старейшините на племето, вие сте кавханите на моя чичо хаган Органа. Нужен ми е вашият съвет.

— Съвет? — едновременно казаха аксакалите. — Добре, питай, ще ти дадем съвет.

— Трябва да зная какво мислите вие, аксакали, за това, което се случва. Това, което аз знам, говори само за едно — Юлуш от рода Ашина готви нападение над нашите земи. Какво ще ме посъветвате: да подготвя тюмените за война или да потърся възможности да я избегна? Говорете.

— Хазарите разбират само от един език и това е езикът на силата — като изправи превития си гръб, каза Алтай. — Ако твоите сведения са верни — готви тюмените.

— Благодаря ти, аксакале Алтай. А ти, Култай, какво мислиш?

Преди да отвърне, Култай погледна своя отдавнашен приятел-неприятел Алтай. На съсухреното му лице се появи крива усмивка. Какви ги плещи този Алтай? Съвсем си е загубил ума? Да воюват? Сякаш не помни какво е войната. Сякаш не знае, че хазарите сега са едва ли не два пъти повече от българите, а следователно и тюмените им са два пъти повече. Как може да се воюва при това положение?

И той каза:

— С хазарите трябва да се търси мир, ювиги-хане. Дори и да ги победим, ще загубим толкова хора, че тази победа няма нищо да ни даде. Хазарите са ни роднини по кръв. А нима наоколо има малко други врагове?

Аксакал Алтай повдигна рунтавите си вежди:

— В името на Тангра не слушай този страхливец, ювиги-хане. Аз съм участвал в безброй битки с хазарите и винаги сме ги колили като пилци. Не сме ги броили, а сме ги колили и изстребвали. Затова и досега се страхуват от нас. Докато се страхуват трижди ще си помислят, преди да ни нападнат. Почувстват ли, че сме слаби — непременно ще нападнат.

— Не слушай Алтай, хане мой — каза Култай. — Той и като млад, не беше особено умен. Ти знаеш колко сме ние и колко са хазарите. Те са два пъти повече. Затова и трябва трижди да се премисли, преди да се хвърлим в битка. Та нали и ти самият мислиш така? Защото, както чух, тептангра Ирсан е изпратен от теб като посланик при хазарите. Ако не е за да води преговори с тях, за какво друго?

— За това, за да разбере какво всъщност е намислил Юлуш. Какво и кога.

— А дотогава трябва да приготвяме тюмените — непоколебимо държеше на своето аксакал Алтай. И като се обърна към родственика си, каза:

— Ако Юлуш реши, че сме слаби, непременно ще ни нападне. Но не направо Фанагория, а ще опита силата си на някое друго място. Мисля, че ще поиска да нападне Горен Кирмен. А нима можем да дадем крепостта на Юлуш? Даже на такъв страхливец като теб, Култай, няма да му мине това през главата.

— Аз ли съм страхливец? — проскърца Култай и се надигна с усилие. — Аз ли, който... който...

Тук той така се закашля, че се отпусна без сили на възглавниците.

Хан Кубрат почака, докато старикът се изкашля, след това произнесе:

— Аксакали мои! Благодаря ви за съвета, който ми дадохте. Приемам го. Приемам съвета ти, мой храбри Алтае, и ще приготвя българските тюмени. Но и твоят съвет, мой мъдри и предпазливи Култае, също приемам — докато има възможност, всячески ще отлагам и отбягвам войната. А сега ви моля, без да се карате, обиколете останалите аксакали и им съобщете за това, което ние тримата тук току-що решихме...

И той се поклони на двамата мъдrecи. Старците, поуталожили страстите си, с достойнство се изправиха и се поклониха. Всеки от тях бе уверен, че именно неговият съвет се бе оказал най-добрият, най-важният и най-мъдрият.

Като се подкрепяха един друг и се опираха на бастуните си, те си отидоха. А хан Кубрат си помисли, че са прави прадедите, които са казали, че младостта е измъчвана от незнание, а старостта — от безсилие. След това преминавайки към делата от текущия ден, си помисли, че трябва да изпрати един спешен пратеник до илхан Аспарух и един до илхан Бат-Баян, за да започнат да се придвижват с тюмените си към река Манич, накъдето и той самият щеше да се отправи след седмица. Гърците решават съдбата на сражението зад стените на градовете си, а степните народи се бият в просторното, чисто поле, където всичко се решава от умението и храбростта на

воините. Степта ще реши кой от тюркските родове — Дуло или Ашина, — ще властва над нея и занаят.

Като взе това решение, той извика младшия кавхан Актай.

— Веднага изпрати вестносци до илханите Аспарух и Бат-Баян...

Седналият встрани летописец записа:

„В годината на Риса по тюркски, великият хан на българите Кубрат заповяда...”

— След като пратиш вестителите, кажи на военачалниците — всички коне от ханските поля да се дадат на воините. Всеки десетник отговаря с главата си за реда в десетката му, а стотникът за стотната. Хилядният отговаря и за едните, и за другите. Това е всичко, върви...

Актай се обърна и тръгна. На вратата се сблъска с телохранителя, чието лице бе странно. Той влезе, приближи се към хана и каза незначително защо шепнешком:

— Велики хане! Там е този... Карабаш...

През главата на хана като птица прелетя една мисъл: „Всичко свърши“. Но той я прогони. Нека Карабаш да влезе и да разкаже.

Палачът пристъпи в залата. По лицето му не бе изписано нищо добро. Много пъти го бе изпращал хан Кубрат с най-различни поръчки, винаги когато Карабаш се завръщаше, влизаше при ювиги-хана, гледаше с непроницаемите си черни ириси право в очите на владетеля, мълчаливо кимаше и си тръгваше, получавайки наградата си.

Сега той не гледаше Кубрат в очите. Такова нещо не се бе случвало.

— Говори, Карабаше...

Но Карабаш, страшният Карабаш, с чието име българските жени отдавна плашеха децата си, не вдигна поглед. Стоеше, отпуснал глава, беззвучно мърдаше устни, след което процеди една дума: „Илханът“. От това ханът разбра, че за първи път Карабаш не е изпълнил заповедта и че са му попречили хората на илхана.

— Кой от илханите?

Преди още мъчително изкривените, едва мърдащи устни на отвикналият от човешка реч главен палач да кажат нещо, хан Кубрат

разбра произнесеното име „Бат-Баян“.

— Бат-Баян ли?

Карабаш кимна.

Тогава Тангра е извършил чудо. Не е пожелал върховният му жрец да застане пред него: известил е по някакъв начин илхан Бат-Баян и той е дошъл да го посрещне. Тук Карабаш не е могъл нищо да направи, в своята орда всеки от илханите има власт, равна на бащината му. Въпреки това ювиги-ханът се намръщи и каза:

— Ти се осмеляваш да се явиш пред погледа ми? Върви си! — и добави към отдалечаващия се гръб: — Забрави за всичко... чуваш ли?...

Палачът отдавна вече си бе отишъл, а хан Кубрат все не можеше да реши чии молитви е чул Тангра — неговите или на самия тептангра Ирсан? Така и не разбра...

— Актай!

— Да, хане мой.

— Сватовете на хаган Юлуш всички ли са под стража?

— Всички до един, хане мой. Освен този, най-старшия, който ти заповяда да изпратя...

— Добре. Тогава нека ми доведат търговеца Ямат-бек.

Актай си позволи един въпрос:

— Сега ли, хане мой? Виж, навън е вече нощ.

— Сега, Актае...

И наистина, стремителната южна нощ вече се спускаше над града. Слугите запалиха светилниците, от морето долиташе хладен вятър.

— Ямат-бек, хане мой.

— Добре. Нека всички си вървят.

Ямат-бек, порядъчно отслабнал, откакто бе пленен от Илбарис, стоеше, без да вдигне глава, превит в поклон едва ли не до пода. Щом Кубрат се приближи, той се свлече на колене и обхвана с ръце червените кожени ботуши на ювиги-хана.

— Велики хане...

Кубрат се намръщи, не му харесваше хазарския обичай да се целуват краката.

— Чуй ме, Ямат. Ти прекара няколко дена тук и сигурно добре си размислил. Виновен си пред мен.

Ямат-бек направи нов опит да падне пред червените ботуши, но ханът го спря.

— Прощавам ти, Ямат. Връщам ти стоките — тези, разбира се, които не са се изгубили по време на пътя, връщам ти и кораба. Бог вижда, че аз не искам да се карам с народа на хазарите, не искам да съм злопамятен. Мога да отнема живота ти точно така, както и всичките ти стоки, но ти давам и едното, и другото. Остави делата си да ги води твой доверен управител, а ти заедно с няколко човека яхвайте конете и към Билямджир. Със себе си ще отнесеш моето послание до хаган Юлуш. Ето го. Кажи му, че както преди не съм желал разпри с народи, над които се простира ръката на Тангра, така и сега не ги желая. Ако Юлуш не наруши нашите граници, между хазарите и българите ще има вечен мир. Ако ги наруши, ще се бием до последния алип. Това е всичко. Актай ще ти даде каквото ти е необходимо, спътниците си ще избереш сам. Аз казах!

Ямат-бек притисна калъфа, в който лежеше посланието, запечатано с ханския печат и от което се разнасяше благоухание, и се поклони до земята.

— Няма да забравя подаръка, който ми направи днес, велики хане. Отмъстителният тържествува веднъж, великодушният много пъти. Даже мишката може да послужи на лъва, ако той попадне в капан, а аз не съм мишка. Прощавай и да бъде Тангра благосклонен към теб.

Телохранителят, с бляскащи очи, го изпрати до изхода от двореца и го предаде в ръцете на младши кавхан Актай. След това се върна при ювиги-хана и зае мястото си — до него...

Ден след ден Джаик-бек, изпратен от хаган Юлуш към Горен Кирмен, напредваше нагоре по течението по левия бряг на Итил, а по десния бряг като неотлъчна сянка го следваше Илбарис със своя ермак алай, съставен само от избрани воители — утригури. И двамата бързаха, и двамата правеха стремително дълги преходи. Но ако Джаик-бек се движеше явно, без да се крие, то Илбарис правеше точно обратното и се стараше всячески да прикрие движението си, за да не разбере Джаик, че всъщност има превес в съотношението на силите. Разбира се, един ермак алай не може да се придвижва така, че въобще да не бъде забелязан от зорките очи на хазарските съгледвачи, но те само мърваха отряда и не можеха да кажат кой се движи и къде. Джаик не премина на десния бряг, за да изясни в битка с кого си има работа и Илбарис разбра, че на хазарина му е скъп всеки ден. А че имаше съгледвачи имаше. Виждаха българите как малки отряди от по една-две десетки от време на време се хвърляха във водите на Итил и плуваха, хванати за опашките на конете, докато течението бавно ги отнасяше към дълбокото. Бърза Джаик-бек към Горен Кирмен, времето го притиска, но защо? Може би иска да нападне неочаквано? Или отива някому на помощ? Така или иначе, той няма да се откаже от опитите да разбере що за войска и в какъв състав е тръгнала натам, накъдето и той самият върви.

Илбарис заповяда да се удвоят часовете. Целият свой ермак алай раздели на четири отряда и заповяда на всеки отряд да се разположи на отделен лагер и на всяка десетка воители да се пали не по един огън, както е обичайно, а по три. През нощта хората не се виждат, но огньовете лесно се броят — нека ги брои зоркото око на бека, още повече, че българите бяха заловили хазарите, които се бяха прехвърлили на десния бряг и те вече лежаха в земята край Итил. Дали е успял докрай да измами бека Илбарис не знаеше.

Спряха да нощуват, накладоха огньовете и се спуснаха към реката. Хазарите също тръгнаха към водата — техните огньовете блещукаха из

цялото пространство на низината по левия бряг. Тъмнината се спускаше и бе трудно да се определи броя на хазарите и да се види какво правят в лагера. Трудно, но не и невъзможно. Трябваше да притежаваш свръхчовешко зрение, но в рода на утригурите от незапомнени времена се раждаха жени, чийто поглед не знаеше преграда. Никой не знаеше как се получава това; никой не можеше да каже защо редкия дар на небесните сили се падаше именно на жените, но така или иначе, бе отреден на тях. И ето че сега утригурите бяха взели със себе си няколко такива далекогледни свои съплеменници.

— Камай при мен! — заповяда Илбарис. Изпратеният алип скочи от мястото си и се заклатушка на кривите си къси крака. Знаеше, че заповедите на буйтура трябва да се изпълняват на мига. Надарените със странната дарба жени се намираха при Камай и когато той се яви пред Илбарис бе довел със себе си две от тях. И двете бяха високи, русокоси, а погледът на светлите им очи изглеждаше напрегнат.

— Какво виждате? — попита буйтурът.

Жените се вгледаха, лицата им се изопнаха. След това засенчиха очи с длан. Накрая едната каза, запъвайки се:

— Виждам воини... много... край реката и навътре в степта. По-нататък има шатра, до нея двама мъже. Всички им се кланят, а те на никого не се кланят. По-нататък са все огньове и огньове. После е гората. А по-нататък не виждам.

Илбарис виждаше само пламъците. Не виждаше нито гората, нито шатрата, нито хората. Освободи жените.

На сутринта, още на изгрев-слънце Илбарис слезе до реката и седна на самия край на стръмния бряг. Миришеше на влага и билки. Сякаш под краката му няколко алипа къпеха конете; на отсрещния бряг същото правеха и хазарите. Гласовете им се чуваха добре в утринната тишина. Внезапно един от тях се наведе, взе лъка си от земята, постави стрела, рязко, отривисто натегна тетивата от оплетени волски жили и пусна стрелата към българите. Тя падна във водата на десетина метра от брега. И в същия миг от българска страна във въздуха полетяха десетки стрели, които също не достигнаха отсрещния бряг.

Повече не стреляха. Затова пък хазарите, долепили длани като фунии до устите си, взеха да крещят през реката, като се опитваха да се присмеят на противниците си. Българите заблеяха като кози, имайки

предвид козите бради на хазарите, на което пък те им отвърнаха с вълчи вой.

Но и с това не се приключи: измислиха друго нещо. Отначало един хазарски воин изправи коня си на задни крака и го накара да се върти така на едно място. Българите не се впечатлиха — съвсем лесно повториха простичкия номер. Тогава хазаринът скочи от коня, взе домрата^[1] си и удари по струните: конят веднага започна да хвърля къчове и да подскача, мятайки глава, сякаш го хапеха конски мухи. Българите бяха удивени и не го скриха. Добре. И те имаха какво да покажат: един от алипите, млад и пъргав, се метна на седлото, шибна бързия си жребец с камшика и докато животното препускаше, се промуши под корема му. След това се изправи отгоре на седлото с двата си крака, скочи на земята и спря коня. При това изпълнение хазарите се замислиха. Посъветваха се, отново накараха коня да се изправи на задни крака и да пристъпва на едно място — вече под звуците на домрата. Но този номер бе очевидно слаб.

Илбарис отгоре извика на воините си да прекратят играта.

Той гледаше своите алипи и хазарите, а си спомняше за мергена Ташбулат. Да, ако той бе тук, щеше да удиви всички — неговият лък, свистящите му стрели нямаше да паднат във водата, щяха да прелетят до брега и биха намерили целта си. Къде ли е той сега? Бе славен воин, а стана зет на княза на угрите и прие законите им. Суров народ са угрите. Живеят в съседство с българите, граничат с хазарите, антите и други племена, но на никого не плащат данък и не дават никой да властва над тях. Какво пък, провървя му на Ташбулат. В интерес на истината и на угрите също.

Илбарис погледна небето — там кръжеше сокол лешояд. Това е хищна, смела птица, с остър клон и железни нокти. Ето кой вижда и знае колко хазарски воина са се събрали на брега. И шатрата също вижда, и хората в нея. Може би дори може да каже дали сред тях не е и самият Джаик-бек. А може би той отдавна е пристигнал в Горни Кирмен, взел със себе си един ермак алай, а измаменият Илбарис съпровожда хазарските стотни, докато в това време в града вече се води битка? Или, още по-лошо, отдавна е превзел града и Чечке е в ръцете му? Може би Джаик като сокола, всичко е разгледал, пресметнал и планирал и сега презрително се смее над излъгания буйтур?

От тези мисли му се прииска да скочи, да вдигна на крак десетките и стотните, да се хвърли в битка и да сече, да сече...

Сдържа се с голямо усилие. Не бива така. Трябва да вярва в себе си. Не може Джаик-бек толкова бързо и лесно да превземе кирмена, който се отбранява от илхан Котраг. Това първо. И после: ако Джаик бе превзел вече града, обезателно щеше да се върне тук, и да изложи на показ пленените българи, а може би и тук да ги екзекутира.

Но не се виждаха никакви пленници. И сред хазарите не се забелязваше никакво вълнение, никакво движение, освен обичайното суетене на войската, разполагаща се за нощувка.

Всичко е наред, уверява сам себе си Илбарис, всичко е наред.

Всичко е наред.

Утре всичко ще се изясни. По неговите сметки, до Горен Кирмен остава само още един дълъг преход. Един дълъг или два кратки. Утре трябва нещо да се случи, той го чувстваше. Ако на отсрещния бряг има само ермак алай от хазари, остатък от тюмена, който водеше със себе си Джаик-бек, то хазарите няма да пресекат реката, ще останат на своя бряг. Ако тук се намира целият тюмен, то несъмнено ще организират преплуването на Итил и ще се постараят да обкръжат и унищожат цялата българска войска.

Всичко ще се реши утре...

Той едва се успокои, когато отсреща започна някакво суетене. Десетина хазари се метнаха на конете и се понесоха нанякъде, но скоро се завърнаха. Илбарис попита Камай:

— Какво мислиш, батире?

— Трябва пак да извикаме жените. Нека погледнат. Според мен тези хазари посрещнаха някого.

Жените виждаха еднакво добре през деня и в сумрака, имаше и една, която виждаше в тъмното. Точно тя каза на Илбарис:

— Препускат, буйтуре много конници. А сред тях има пешаци, облечени по нашенски. И ръцете им са вързани зад гърба. Седмина са...

— Какво още? — нетърпеливо запита Илбарис.

— Още — има една каруца. В нея — жена. Богато облечена.

— Може би е жената на Джаик-бек? — произнесе Камай.

— Не мога да разгледам, седи с обърната настрани глава. Когато минава край огньовете, на шията ѝ проблясва огърлица. Тя прилича...

буйтуре... тя прилича... но това не може да бъде, буйтуре...

— Какво мърмориш там? На кого може да прилича жената на Джаик-бек?

— Буйтуре... тя прилича на Чечке...

— На Чечке?!

— Да, буйтуре. Сега колата спря и я виждам. Може и да не е Чечке, буйтуре... но толкова прилича...

Илбарис и Камай се спогледаха. Не, това е някаква измама. В никакъв случай не може да бъде вярно. Откъде ще се вземе тук Чечке, тя би се появила само в един случай — ако кирменът е паднал и не е останал нито един жив български воин. А ако се е случило точно това и тези седмината са последните оцелели?

И това не му се вярваше. Когато има сражение и убити, мъртвите се предават на земята, но ранените не се изоставят. А тогава къде са те?

Не е ясно.

— Погледни, кой е сега край колата?

Жената се вгледа в тъмнината.

— Сега към колата се приближиха знатните воители, буйтуре. Облечени са в доспехи. А жената, която се намира в колата, е наметната с византийски шал с пискюли.

Главата на Илбарис се замая. Изведнъж, незнайно откъде, се появи жена в кола, приличаща на Чечке, и някакви пленени българи, нито ранени, нито убити. А къде е илхан Котраг? Ако беше жив, не би дал сестра си на хазарите, ако е мъртъв, хазарите нямаше да оставят тялото му, щяха да го донесат със себе си, все пак е син на ювиги-хана и могат да получат откуп. О, Тангра, помогни ми да разгадая тази загадка, помогни да разбере какво означава всичко това.

Камай прошепна зад гърба му:

— Буйтуре, тук има някаква измама, някаква хитрост. Хазарите не може да са превзели кирмена. Ако го бяха сторили, не седмина, а седемстотин българи биха довели със себе си. Хазарите не убиват българските алипи, знаят цената им, просто ги карат да се бият на тяхна страна и толкова. Джаик-бек може да е подъл, но не е глупав.

Камай сякаш бе прочел мислите му. Има някаква уловка, нещо такова...

— А, ето го и Джаик-бек — каза жената виждаща в тъмното. — Виждам го. Язди на дорест жребец...

В този момент изглежда хазарите хвърлиха още дърва в огъня и сега вече и Камай и Илбарис и всички, които стояха до тях го видяха — знаменития Джаик-бек, дясната ръка на хаган Юлуш. Той наистина яздеше прекрасен дорест жребец, обкръжен от телохранителите си. Когато конят спря, телохранителите се спуснаха към него и внимателно му помогнаха да слезе на земята. Един от тях каза нещо на ухото на бека, той хвърли поглед към българския бряг и се обърна. След това без да бърза се отправи към шатрата през гъстия върбалак, като се открояваше на светлината на огньовете. Скоро до ръба на водата се приближи човек, също осветяван откъм гърба си от пламъците, който явно служеше като глашатай, ако се съди по силата на гласа му, и извика, ясно изговаряйки думите, които прелетяха през реката:

— Джаик-бек, могъщият повелител на хазарската войска, се обръща към буйтур Илбарис. Дясната ръка на великия хаган Юлуш те кани с цялата си войска да преминеш на служба при него. За това ще те направи кавхан и ще ти даде дъщеря си, прекрасната Айгюл, за жена. Той чака твоя отгово-о-о-р...

Глашатаят стоеше, леко наклонил глава, за да чуе по-добре отговора на Илбарис, след това се вгледа в мълчащия български бряг и отново се вслуша. Към Илбарис се приближи глашатаят му и го погледна въпросително.

— Какво да отвърна, буйтуре?

Скулите по лицето на Илбарис изпъкнаха, когато стисна челюсти. Помълча малко, след това отсече:

— Няма да има отговор.

Очевидно и хазарския глашатай го разбра. Изпълнявайки обаче нарежданията, които му бяха дадени той започна да повтаря дума по дума словото си, само че по-бавно.

— Буйтуре, нареди да отвърна — каза българският глашатай.

— Добре — отговори Илбарис. — Отвърни му с една дума: „Не“.

Когато чу отговора, човекът на отсрещния бряг нерешително запристъпя и бавно се отправи към шатрата на Джаик-бек. Остана там известно време, после отново се върна на брега, сякаш се надяваше на нещо. Приблизиха се няколко хазари, попитаха го нещо, след това

опънаха лъковете. Стрелите отново попаднаха във водата, но този път до брега им оставаше съвсем малко.

Българите не им останаха длъжни, нечия стрела прелетя реката, закачи един хазарин и воините бързо отстъпиха към сушата. Глашатаят стоя още дълго време, изглежда бе получил заповед от Джаик-бек да не се връща без отговор. Но накрая и той си отиде.

Огньовете на хазарския бряг не угасваха. Значи, мислеше Илбарис хазарите няма да напускат това място. А докато са тук и ние не можем да си тръгнем. „Аз, аз не мога да си тръгна, докато не разбера коя е тази девойка, която толкова прилича на Чечке — тя самата или някоя друга. Неслучайно Джаик-бек ми я показва, някой навярно му е разказал, какво означава тя за мен. Но дори и да не бях влюбен, пак не бих оставил дъщерята на ювиги-хана в ръцете на врага. Значи Джаик-бек правилно си е направил сметката“.

Но за какво им е на хазарите тази девойка? Разбираемо би било, ако се опитваха да превземат града и крепостта. Ако искаха да пленят българи, за да ги включат после във войската си или да ги продадат в робство, също може да се разбере. Но за какво им е Чечке? Хаган Юлуш вече има жена и то не само една, а цял харем. Нима иска дъщерята на хан Кубрат да стане една от безчислените робини, предназначени да услаждат похотта му? Ако си мисли така, не познава Чечке, тя по-скоро би умряла, отколкото да се съгласи.

Но Юлуш може да не знае за това...

Да, навярно е така. Хаган Юлуш си мисли, че ако дъщерята на хан Кубрат попадне в мрежите му, и самият хан няма да му се изплъзне от ръчичките. Ще даде първо дъщеря си, после земите си, а накрая властта си. Да, така си мисли хаганът. Но Илбарис е сигурен, че ювиги-ханът въобще не разсъждава по този начин. За мрежите на хазарина той е прекалено голяма и силна риба, която ще ги разкъса и Юлуш ще остане без никакъв улов. И самият той, Илбарис, приемният син на хан Кубрат, също няма да стои и да гледа отстрани. Трябва да направи всичко възможно в мрежите на Юлуш да не остане нищо и когато хазаринът ги изтегли, да се окажат празни. Сега в тях се мята Чечке — освен ако не е някаква уловка. Значи трябва да ги освободи. Тях и Чечке, ако наистина е тя. А ако не е тя и Джаик-бек го води за носа... Трябва всичко да разбере и щом се убеди в измамата, същата тази нощ, без да гаси огньовете, тайно да поеме към Горен Кирмен.

Но като начало трябва сам във всичко да се убеди...

— Буйтуре..., буйтуре...

Илбарис така бе потънал в мислите си, че дори не бе чул приближаването на Камай.

— Да вървим, буйтуре, трябва да хапнем...

Край огъня на тревата вече бяха приготвени късове варено месо. Илбарис можеше да вземе който си пожелае, но взе най-малкото парче. Друг път би взел и по-голямо, но сега не му беше до ядене. Трябваше да обмисли как да действа, как е най-правилно да постъпи. Безчислените огънове на другата страна му напомняха, че силите на двата бряга не са равни; дори като се има предвид заповедта му на всяка десетка да се пали не по един, а по три, българските огънове пак са по-малко.

Той, Илбарис, тук е най-главен. Ако каже, всички тези хора, сега седнали около пламъците, без да промълвят и дума и без колебание ще се метната на конете и ще отидат на смърт, като му поверяват единствения си живот. Ето защо той е длъжен да вземе единствено правилно решение.

А за да го вземе, трябва да знае всичко възможно най-точно. Да знае какво става в лагера на хазарите.

Можеше да изпрати там няколко алипа — най-храбрите и ловките, но чуждите очи не са като своите. Ненапразно казват, че по-добре веднъж да видиш, отколкото сто пъти да чуеш. Не, няма да стане така. Трябва да види всичко със собствените си очи.

И ще го види.

Ще види девойката, която толкова прилича на Чечке, че дори жената с най-силно зрение я взе за дъщерята на хан Кубрат. Ще види пленените българи. Ще види хазарския лагер — наистина ли там всичко е толкова тихо и безметежно, колкото изглежда, или под прикритието на спокойствието стотните на Джаик-бек се готвят да нападнат спящите българи и да ги изстребят до крак.

Той трябва да види всичко сам.

От другата страна се дочуха звуците на песен. Пееха хазарите, но думите не се разбираха, само звукът достигаше до тук, протяжен и тъжен. И българите запяха песен — за дома, който алипът е напуснал, за децата, които са останали далеч, за неведомата съдба, която очаква воина в степта.

Той трябва всичко да премисли.

Камай се върна край огъня, след като провери часовете и хвърли седлото си на земята. Легна и се изтегна. Лежеше до Илбарис, дишаше равно — може би спеше, а може би, както и буйтурът, гледаше небето и звездите. И край Камай — кой по-близо, кой по-далеч, спяха воините, дълбоко, но с тревожен и в същото време лек сън, а юздите бяха привързани към краката им. Ако прозвучи команда или протръби бойният рог, спящите ще се събудят и след миг вече ще са на седлата, готови да се хвърлят в битката по първата дума на своя десетник. О, тогава е много трудно да удържиш конника, който сякаш се срастваше с коня! Неслучайно го сравняваха с волната птица в небесата. Но всичко това е после, а сега има само тишина, догарящи огънове и протяжна песен, долитаща от отсрещния бряг.

И конят на Илбарис е привързан с юздата си към крака му. Внимателно пристъпва в кръг, пощипва трева, спира и се заслушва. Приближава се до стопанина си, стои и чака човешката ръка да докосне гривата, да го потупа по челото, да го почеше зад ушите. Като верен приятел той чувства, че господарят му е неспокоен и също се тревожи. Какво знае и какво чувства? А може би предсеща бедата?

Но никой не знае дали го очаква успех или беда. Никой, освен Тангра. А Тангра мълчи. И така е по-добре. Защото дори и на другия бряг Илбарис да го очаква неминуема гибел, той все пак ще отиде там през нощта. Ако Чечке е там, или ще я освободи, или ще загине. Ако я няма, ще вземе друго решение, още не знае какво. Ще го вземе там, на хазарския бряг.

— Камае, спиш ли?

— Не, буйтуре.

— Батире, намислих нещо...

— Знам, буйтуре. Искаш да стигнеш до хазарите.

— Защо реши така, Камае?

— И аз самият бих постъпил тъй, не мога да разбера защо са се разположили на лагер, защо спят, защо не ни устройват тулган?

Обкръжаване и изстребване — ето това е тулганът, древен военен прием. И българите го използваха, и хазарите, особено, когато имаха числено превъзходство. Опитният Камай бе разбрал всичко. А за дъщерята на ювиги-хана не споменавахе. И това също е правилно —

не е работа на батира да разсъждава за децата на ювиги-хана, той не им се подчинява, подчинява се само на своя командир.

— Ще тръгна сам, Камае. Ще останеш да ме заместваш. Ако не се върна до зори, вдигай ермак алая и скришом тръгни към Горен Кирмен.

— Но... а какво ще стане, ако там има хазари? Ако Джаик-бек е превзел крепостта?

— Не, Камае, не ми изглежда вероятно. Ти си опитен воин. Помисли — има само няколко пленени, ранени няма, мъртъвци не оплакват. Всичко е тихо. Не е превзет кирмена.

— А тази девойка в каруцата? Чечке ли е?

— Нищо не разбирам, Камае. Трябва да е някаква измама. А може би Джаик-бек с измама е пленил ханската дъщеря? Може би е подкупил някого и я е откраднал. Не знам.

— Вземи със себе си поне три алипа.

— Не, ще отида сам. Така е по-сигурно. Още веднъж ти казвам — ако не се върна, тръгвайте. Не приемайте битка, хазарите ще ни смажат. Когато видиш илхан Котраг, всичко му разкажи и му дай моя кон и моята сабя. Това е.

— Ще те чакаме до утрото, буйтуре.

— Да, чакайте до сутринта. Нека стражата е по-близо до брега. Всеки, който преплува реката, го хванете и ти сам го разпитай. Това е.

— Тангра да ти помага, буйтуре.

Илбарис свали от себе си колчана със стрелите, остави настрани щита и горната си дреха. Дамаската си сабя даде на Камай. След това и двамата се спуснаха към брега. Тук Илбарис вече свали всичко от себе си. Остави си само широкия пояс, в който бе затъкнал три кинжала. Внимателно сгъна дрехите си и ги скри в насмолена торба от бича кожа, която завърза с ремък. Срязва две тръстики, продуха ги, вгледа се в тъмнината, в мястото, което си бе набелязал — където върбалакът бе особено гъст. Безшумно се потопи във водата и изчезна.

Камай остана на брега, но повече нищо не видя и не чу; постоя малко и се върна обратно при алипите: сега за тях той е най-главният и отговаря за всички.

Илбарис, без и най-малкия шум, преплува реката.

Едва нозете му докоснаха дъното отсреща и той лапна тръстиковото стъбло и започна да се движи под вода, като се

ослушваше и за най-малкото движение наоколо и се опитваше да не вдига никакъв шум. Легнал сред върбалака, чу как постовите вървят покрай самата вода; те минаха толкова близо, че можеше да се долови миризмата на немито тяло. „Явно отдавна са в поход“ — помисли си Илбарис, докато чакаше войните да се отдалечат. Тогава се промъкна на пясъка и се облече.

Сега право към него крачеше друг постови. В реката плесна риба и хазаринът, без да се замисли, пусна натам една стрела. Трябва да е много внимателен, помисли си Илбарис и се притисна към пясъка до самата вода, като се сля със ствола на повалено дърво. И този постови мина на три стъпки от него и го облъкна с кисела миризма. Нещо си говореше сам на себе си. От време на време внезапно спираше и се вглеждаше към противоположния бряг, сякаш очакваше от там да се зададе беда.

След това тъмата го погълна.

Илбарис притичваше от храст към храст като безплътна сянка и напредваше към шатрата. После се просна на земята и замря. Остана да лежи така, вслушвайки се в звуците: кучешки лай, чужд говор, биенето на собственото му сърце. Войните вече заспиха край огньовете, само край шатрата бодърстваха стражи. Българинът се скри зад хълмче, гъсто обрасло с диви череши. Оттук се виждаше голямата шатра и две други, по-малки. И там имаше стражи, и там пламтеше огън, дочуваха се гласове и смях, ухаеше на печено месо. Нощта бе топла, мирна, хората изглеждаха не на мястото си сред това спокойствие. Откъм реката появяваше вятър. Огньовете постепенно гаснеха, но в тях хвърляха съчки и тогава огненият език се издигаше нависоко, осветяваше всичко наоколо и позволяваше на Илбарис да разгледа това, което го интересуваше; очите му постепенно свикнаха със светлината и сега можеше да действа с по-малък риск. До слуха му достигаха отделни думи от разговора на дозорните, които бяха решили да си похапнат.

— Да хапнем малко казълък^[2] — каза единият.

Вторият отвърна нещо.

— Виж го ти, какво му се приискало — засмя се първият. — Хич не си глупав. И аз не бих се отказал от кумис. Само че от къде да го вземем? Вторият каза отчетливо:

— Има ето там, в каруцата, дето спят българите... Видях десетина гърнета. Ти иди, аз ще пазя тук.

— Виж го ти. Това, глупако, е кумисът на Джаик-бек. Ако те хванат телохранителите, ще ти откъснат...

— Казълъкът е мой, кумисът — твой. А като не искаш, няма — той отхапа парче от изсушеното на слънце месо и замляска.

Докато те се препираха, Илбарис се прокрадна зад гърбовете им до самата стена на шатрата. Стражите продължаваха да се пазарят.

— Тангра ще те накаже за алчността ти. Като те гледам, ще излапаш цялото парче, а нали и двамата пазим тук.

— Отиди до каруцата и не се бой. Вземи едно гърненце, а аз ще пазя. Проклетата шатра никъде няма да се дене. Там са девойката и евнухът. Ще ли ти се да си на негово място сега?

— На евнуха — не. Но иначе...

Двамата се разхилиха. После единият каза:

— Слушай! Да отидем заедно. Ти ще гледаш никой да не ме види, а ако има нещо — свирни. Затова пък аз ще взема две гърненца. Хайде бързичко!

— Да вървим...

Илбарис си отдъхна. Тангра чу молитвите му и отведе стражниците. Сега има няколко минути на разположение.

И като извади кинжала си, направи дълъг разрез в плата на шатрата, при което веднага чу отвътре тънък мъжки глас:

— Лягай да спиш, дъще, късно е вече.

И изведнъж се разнесе гласът на девойката, от който сърцето на Илбарис спря да бие:

— Да поседим още малко, аба^[3]... Не ми се спи...

Гласът беше на Чечке. Младият мъж още веднъж прокара кинжала си по копринената стена на шатрата и надникна вътре. Целият под бе застлан с килими, а по тях небрежно бяха разхвърляни възглавници. В центъра седеше евнухът, жълт и жилест; от време на време клюмваше нос, но веднага се събуждаше и с рязко движение изправяше глава, съвсем като кокошка. А до него... до него седеше Чечке.

От свещите, поставени близо до входа, по стената играеха дълги криви сенки. Евнухът мъжествено се бореше със съня, но главата му все повече клюмаше на гърдите. Той седеше с гръб към Илбарис и през

цялото време потрепваше с рамене, все едно усещаше устремения към него поглед. Илбарис стисна дръжката на кинжала. Трябва да реши: един удар — и Чечке е свободна. А после да става каквото ще става.

И българинът отметна коприненото парче. В този миг Чечке вдигна очи и срещна впития в нея поглед.

И не сдържа вика си.

Евнухът се събуди на мига.

— Какво има? Защо викаш?

Той подозрително се огледа: подпухналото му лице издаваше тревога. Чечке притича към изхода:

— Там... току-що, аба, някой погледна...

Евнухът недоволно промърмори:

— Казвам ти, че трябва да си лягаш. Навярно е надникнал някой стражник. Хайде да ти оправя постелята и да те съблека. Знам, че при вас, българите, не е прието. Но ти свиквай, дъще. Ще живееш в харема на хаган Юлуш — зло няма да видиш. В розова вода ще се къпеш, с благовония ще се мажеш. Ох, колко ще е хубаво...

Като приказваше така, той бръчкаше нос, душеше и недоверчиво се оглеждаше наоколо. Чечке пристъпи към него:

— Аба, страх ме е. Не заспивай, аба. По-добре... по-добре ми разкажи за хаган Юлуш.

Евнухът престана да се озърта и доволно заразказва:

— Е-е, нямаш търпение, нали? Хаган Юлуш, о, хаган Юлуш! Велик е нашият хаган Юлуш. Има голям харем, дъще, но такава красавица като тебе, да ти кажа честно, там няма. Ще бъдеш на първо място при него.

— Аба... а защо не ме пуснеш? Хайде да избягаме заедно. Баща ми, хан Кубрат, ще ти даде много злато, коне ще ти даде, каквото поискаш. А?

— А, не. За какво ми е злато, дъще? И дом не ми трябва. И кон. Нищо не ми трябва.

— А свобода? А свобода, аба? Ще станеш свободен, ще се върнеш у дома.

— У дома? А къде е домът ми, дъще? Нямам дом аз. Откакто се помня, живея в харема. А свободата... какво е свободата? Един ти я дава, друг я взима. На такъв като мен свобода не му трябва. Така, навярно, е решил Тангра. Е, хайде да спим. Вече съвсем бях заспал, а

ти ме събуди и разтревожи. Свобода... Няма за мен в този свят свобода. Ще ти помогна да се съблечеш...

— Още мъничко, аба. Нека ти изпея песен.

— Е, добре, пей. От песента вреда няма. Не ми се сърди и не плачи повече, по-добре пей. Песента, казват при нас в харема, лекува душата, както виното лекува тялото. Само че една уговорка: изпееш ли песента, лягаме да спим.

— Добре, аба...

И тя запя:

*Итил — река, Итил — река,
Широка си, дълбока си,
И, както лебедите, плуват
В небето нейде облаци...*

Отворът на шатрата се отметна и стражникът промуши вътре глава:

— Пееш ли? — попита. — Пей, пей, докато още си тук. Скоро ще те заведем в Билямджир и там хаган Юлуш ще те превърне от лебед в гъска...

Евнухът задуши въздуха.

— Ха, от теб лъха на кумис — каза той. — Откъде си взел кумис? Ей сега ще кажа на Джаик-бек.

— Кумисът падна от небето — каза постовият. — Тангра ни го изпрати за вярната служба. Искаш ли да си го поделим?

— Върви, върви...

— Нищо няма да кажеш на Джаик-бек за кумиса. А ние нищо няма да кажем за това, как се занимаваш тук с този лебед...

Евнухът го замери с възглавница:

— Ах, ти...

Но стражникът силно хлъцна и се скри. Та нали го очакваше още едно гърненце с кумис. Евнухът се почеса по гърба и се изправи:

— Хайде. Да вървим да спи...

Не можа да каже нищо повече. Тънка като косъм примка стегна гърлото му. Той размаха ръце във въздуха, падна, захриптя. Чечке не успя да вдигне глава, а всичко бе свършило. Илбарис хвърли върху

евнуха няколко кожи и парцали. След миг двамата с Чечке бяха се измъкнали от шатрата. По-късно момичето не можеше да си спомни как се озоваха до водата. Илбарис я прегърна и ѝ прошепна:

— Плувай през реката. Там са нашите.

— А ти...

— По-бързо. Ще задържа хазарите.

— Илбарисе...

Илбарис побутна девойката към реката и направи няколко крачки към дозорния, за да му отвлече вниманието. Дори запя мотив от песента, която пееха хазарите. Стражникът положи ръка на тетивата, спря и се вгледа.

— Хей! Ти кой си?

Илбарис измърмори нещо, без да се помръдне от мястото си, след това седна. Стражникът се обърка и направи крачка напред:

— Ела тук...

Илбарис каза:

— Чакай, какво си се развикал? Не виждаш ли, че ме прерязва корема... Сега ще стана.

Нещо в гласа му не се хареса на алипа.

— Кой си ти — запита той, докато се приближаваше, — от коя десетка? Какво мълчиш? Как те викат?

Илбарис се занимаваше с панталона си и си криеше лицето.

— Името ми ли?... Какво ти трябва?... Ей сега ще ти кажа как се казвам... сега...

Постовият го чакаше на около десетина крачки и не оставаше нищо друго, освен да рискува. Изправяйки се Илбарис метна кинжала си и часовият падна, а от гърдите му, точно до шията, стърчеше дръжката на кинжала. Илбарис подхвана още топлото тяло под мишниците и го завлече във върбалака. И вече нагазил във водата се огледа — Чечке я нямаше. Не се притесняваше вече за нея — девойката плуваше като риба. Камай ще я посрещне на брега и всичко ще разбере: още в зори ермак алаят ще се отправи към Горен Кирмен.

Той се измъкна от върбалака съвсем навреме: още един стражник вървеше покрай брега. Без да каже и дума, Илбарис му обърна гръб, готов във всеки един момент да метне ножа си. Но алипът се поспря само за миг, а след това продължи нататък.

Илбарис си пое въздух. Всичко, което се случваше с него, виждаше сякаш отстрани, все едно се случваше с някой друг. Той разбираше, че рано или късно, по-скоро рано, бягството на Чечке ще бъде разкрито и за него е най-добре точно сега да напусне хазарския лагер. Но оставаха още българи — тези, които според стражниците, охраняващи шатрата, спяха в каруцата.

И той тръгна натам.

Край каруцата нямаше никаква стража. Това можеше да означава само, че българите не са взети в плен, те просто бяха длъжни да съпровождат дъщерята на ювиги-хана като нейна лична охрана. А това потвърждаваше, че хазарите не са превзели кирмена. Получили са Чечке по някакъв мирен начин. Може би я бяха откраднали, отвели с измама, но може и да се е съгласила да тръгне доброволно с Джаикбек, без да има представа каква опасност я грози. Така или иначе кирменът е цял и Котраг е жив, а битка с хазарите още е нямало, тя тепърва предстои.

Че ще има битка, в това никой не се съмняваше.

Българите седяха край огъня до каруцата, подремваха, само двама спяха, положили седла под главите си. Дано да не вдигнат тревога от изненада. А може би е по-добре да ги остави, да не ги закача? Не, веднага, щом се разбере за бягството на Чечке, ще обвинят тях, а тогава лошо им се пише.

И като седна до най-крайния от българите, Илбарис каза тихо, но отчетливо:

— Тихо, сроднико. Аз съм буйтур Илбарис, приемния син на хан Кубрат. Чечке избяга, Тангра ѝ помогна. А аз дойдох за вас. Двама по двама се спускайте към реката и плувайте към отсрещния бряг, там ще ви посрещнат.

Българите, без да могат да повярват, замряха и се опитаха да разгледат говорещия. Губеше се ценно време, а те така и не проронваха дума. Накрая един от тях, привеждайки се, се взря в момъка.

— Наистина е Илбарис — с удивление произнесе той, още не вярвайки на очите си. — Откъде?

— По-бързо, сродници. През реката. Ако не намерите нашите, тръгвайте през горите към Горен Кирмен, оттук не е далеч. Хайде по-бързо...

Събудиха заспалите и ето вече двама се разтвориха в тъмнината, последваха ги още двама. Илбарис с останалите трима седеше до огъня. Караулните край шатрите от време на време поглеждаха към тях. После няколко хазарски воина, търкайки очи, тръгнаха към реката — смяната на стражата. Повече не биваше да се бавят.

— Бягайте — прошепна Илбарис. — Към реката, бързо...

И в този миг се разнесе кратък възглас. Илбарис се обърна. До каруцата стоеше един от воините, размахваше ръце, показвайки към върбалака. Мигом десетина воина, вдигнати на крака от рязка команда, се хвърлиха натам.

Българите също се носеха към водата, събличайки се, докато тичаха. Някой от хазарите пусна стрела и тя прониза един от тичащите; той падна на колене, притисна ръце към гърдите си и се свлече на пясъка. Още един от бегълците се строполи. Останалите се гмурнаха и дълго плуваха под водата, докато хазарите пращаха след тях стрела след стрела. Няколко хазарски воина настигнаха Илбарис, отрязаха му пътя към реката, един се обърна и поиска нещо да каже, но като вида отблизо лицето на Илбарис, се спря; веждите му се вдигнаха нагоре от учудване. След това отвори уста, за да извика, но Илбарис го удари ниско с кинжала си и воинът падна, хванал се за корема.

Някой скочи на гърба на Илбарис, той изгуби равновесие и падна. Една ръка го хвана за гърлото, той слепешката замахна с кинжала и улучи. Скочи, хвърли се напред, до водата оставаха не повече от пет крачки, когато се спъна в издаден корен и се строполи.

И повече не можа да стане. Огромна тежест се стовари върху му, притисна го към земята, смачка го, нечий ръце го държаха, някой връзваше краката му със сурови ремъци, някой затъкна устата му с миризлив парцал. След това тежестта изчезна. Вдигнаха го, ръцете и краката му бяха овързани. Горяха факли. По лицето му течеше кръв, той едва разлепи очи. Пред него стоеше Джаик-бек.

— Кой си ти? — попита бека.

Илбарис не отвърна.

— Куче българско — отвърна един от воините. — Уби караулния, също и десетника Бектаз. Рани неколцина...

— Отведете го в шатрата ми.

Воините наоколо недоволно зашумяха.

— Двамина уби... дай ни го, господарю, ние ще го накараме да си плати.

Джаик-бек не каза повече ни дума, обърна се и тръгна към шатрата си. Метнаха едно въже на врата на Илбарис и го повлякоха след него...

* * *

— Къде е ханската дъщеря? Къде е Чечке?

Гласовете долитаха до него като в сън. Всичко се въртеше, краката му се подкосяваха и ако нечи ръце не го държаха, Илбарис би се свлякъл направо в краката на Джаик-бек.

— Къде си дянал дъщерята на хан Кубрат?

Той опита да размърда езика си. Устните му бяха разбити и целите в кръв, главата му се струваше огромна и в нея нещо непрестанно избухваше. Какво бе това? Той се хвърли към Джаик-бек в желанието си всичко да се свърши по-бързо, но някой го удари по тила и светът около него изчезна. А после отново се появи. И от него се долиташе все същият въпрос:

— Къде е ханската дъщеря? Къде я дяна?

Илбарис с усилие разлепи клепахи и видя все същия Джаик-бек. Той седеше на сгъваемо походно кресло, изрядно облечен, измит и спокоен. Държеше се високомерно. Дрехата му бе от скъпи кожи, на нозете си носеше меки червени сахтиянови ботуши. До него седеше още някой. Илбарис премести погледа си върху него — и не можеше да повярва. Ямат-бек, онзи от кораба! Не можеше да повярва, но се наложи — да, този Ямат-бек, най-богатият търговец в Билямджир, той и никой друг. По невъзмутимото му лице нищо не можеше да се прочете. Като улови погледа на Илбарис, той каза:

— Какво, позна ли ме? — и тъй като воинът мълчеше, добави с лека насмешка: — Светът е малък, буйтуре Илбарисе, а степта още повече. Ето, че се срещнахме.

Джаик-бек попита, вдигайки вежди:

— Стар познайник ли ти е, Ямат-бек? Разкажи, разкажи...

— Приемният син на хан Кубрат — каза търговецът. — А след връщането си от Константинопол е назначен за дясна ръка на илхан

Котраг, ако правилно са ме осведомили. Или са ме излъгали? Говори, буйтуре, не мълчи.

Илбарис само скръцна със зъби. „Прощавай, Чечке. Теб от плен освободих, а сам се погубих. Не ме забравяй и не плачи, така е решил Тангра.“

— Значи се нарича Илбарис... — лявата вежда на Джаик-бек скочи високо нагоре, дясната не помръдна. — И какво, вече се е прославил във Фанагория? От какво семейство е, Ямат-бек? Знаеш ли?

— Син е на кавхан Саклаб. Мисля, че ако не бе попаднал в ръцете ни, в края на краищата и сам би станал кавхан. Той надви хан Чалбай. Славен воин, истински орел, не е някоя страхлива сврака. Тези, които са го уловили, ще наградя с по пет златни дирхеми. А виж, тези, които изпуснаха другата птичка, трябва да им се прекършат гръбнаците.

Илбарис мълчеше. Чечке е спасена, това е най-важното. Нека да правят с него каквото поискат. Камай навярно всичко е разбрал и е повел ермак алая към илхана, сега силите на Котраг ще се удвоят. А той ще успее достойно да посрещне смъртта.

Джаик-бек се прозя и се протегна.

— Птичката няма да ни избяга — уверено каза той. — Къде ще се дене. В краен случай отново ще долети там, откъдето я получихме. Отново ще се върнем при кирмена. Така реших. Чу ли, буйтуре? Напразно рискува живота си. И за какво? За една девойка. Защо мълчиш, а?

Ямат-бек се приближи към бека, приведе се над ухото му и зашепна. Джаик слушаше, кимаше, отново една от веждите му подскочи нагоре, докато другата оставаше неподвижно. След това отново погледна Илбарис.

— За една девойка — още веднъж повтори. — Виждаш ли, буйтуре, какво излезе? И нея не освободи, защото тя след ден-два сама ще дойде при нас, и сам се лиши от свобода. Струваше ли тя толкова, сам реши. Сега не си нищо повече от най-последен роб. Ето какво сам си докара на главата.

— Ти, Джаик-бек, плени тялото ми. С него можеш да правиш каквото искаш. А душата ми си остана свободна и с нея нищо не можеш да сториш.

— Когато тялото ти стане тяло на роб — поучително каза Ямат-бек, — то и душата ти ще му се подчинява. А ти, буйтуре, изобщо си много дързък и не разбираш, че тук има хора, които само една дума да кажат и душата ти ще се раздели с тялото. Помни това.

— Все ми е едно какво ще правите с мен — каза Илбарис. — Аз сторих всичко, което можах — трима ваши воители изпратих при Тангра, отведох дъщерята на ювиги-хана и освободих братята си. Доволен съм.

Джаик-бек презрително го изглежда.

— Нещо много си се разпаял, буйтуре — каза той. — Да видим няма ли да ти се промени сега гласчето.

Той полугласно даде някакво нареждане. Веднага в шатрата влезе човек, който почти опираше с главата си върха ѝ. Целият бе обрасъл с косми и така приличаше на мечка. Пристъпи прага, поклони се на Джаик-бек и се изправи, скръстил яките ръце на косматите си гърди. Бекът кимна към българина.

— Научи този хлапак на обноски — каза.

Човекът лениво вдигна ръка и я стовари със стремително движение върху врата на пленника.

Илбарис падна и повече нищо не си спомняше.

Свести се от плиснатата в лицето му вода. Тръсна глава, опитвайки се да разбере какво се бе случило. От тъмнината наоколо изплуваха изкривени лица. Палачът с лекота го вдигна от пода и го изправи. Гласът на Ямат-бек произнесе толкова поучително, колкото и първия път:

— Това е първият урок, буйтуре. Нека ти е известно, че Тангра още никому не е давал два живота. И ти също имаш само един. Не ти ли е скъп животът? Помни, че какъвто и да е, друг няма да имаш. Затова слушай, какво ти се говори и си помисли, преди да отвърнеш.

Пред очите на Илбарис всичко плуваше, а в ушите му звънеше. Той тръскаше глава и едва след известно време дойде на себе си. Сега говореше Джаик-бек.

— Слушай, буйтуре! Ти уби трима мои воители, евнуха няма да го смятам. Остави го него. Караш тюменът ми да воюва. Добре. Прощавам ти. Ти си млад, кръвта и вярата ни е обща. Справедливостта изисква да ме овъзмездиш за причинените вреди. Аз ти дарявам не просто живота. Предлагам ти и слава и големи възможности. Хан Кубрат, за всичко, което стори за него, ти даде само един ермак алай.

Ако приемеш моето предложение и постъпиш на служба при хаган Юлуш, обещавам ти, че ще получиш под свое командване отбран тюмен.

Илбарис чуваше всичко сякаш от много далече. Пак тръсна глава, след което каза:

— Спънатият кон не може да бяга.

Джаик-бек кимна:

— Развържете го.

Палачът се наведе и с лекота скъса кожените ремъци, които стягаха Илбарис, сякаш бяха конци. След това по знак на бека го изправи на крака.

— Говори, буйтуре. Но не забравяй за обноските.

Илбарис с цялото си тяло усещаше застаналия зад гърба му великан с космата гръд и дебели ръце. Направи крачка напред, но веднага бе върнат на предишното си място.

— Какво искаш от мен, Джаик-бек?

— Преди всичко искам да осъзнаеш какво се случва наоколо. Не обяснявам това нито на войните, нито на десетниците, нито на стотниците. И дори на хилядниците не обяснявам, те са длъжни да изпълняват заповедите ми и това е всичко. Ти трябва да разбереш, че скоро, по-скоро, отколкото си мислиш, всичко, което вчера или дори днес принадлежи на българите, ще принадлежи на хазарите. И независимо дали го искаш или не, на мястото на хан Кубрат ще седне хаган Юлуш.

— Тангра ли ти каза това?

— Това ми го каза собственият ми разум, буйтуре. Хан Кубрат е изживял своето, скоро ще си замине от този свят. Кой ще го замести по право? Илханите ли? Но кой от тях? Те са прекалено много, всеки ще се обиди, ако изберат не него, а друг. Има само един изход — да се преклонят под ръката на хаган Юлуш. Той ще приеме в постелята си ханската дъщеря и властта над българите ще премине в него по женска линия. А илханите ще получат от него предишните си владения и ще му служат вярно, ако са достатъчно благоразумни.

— А ако не са?

— Тогава... — и Джаик-бек с лека усмивка се огледа, — тогава, буйтуре, те ще се лишат от земите си, които хаган Юлуш ще предаде

на по-достойни да ги управляват. Ти спокойно можеш да се окажеш в това число.

— И за това трябва да премина на служба при хагана?

— Трябва да правиш всичко, което правят и другите, буйтуре.

— А какво именно?

— Преди всичко да заповядаш на ермак алая да премине на наша страна. С това ще покажеш, че си разбрал правилно нашия разговор.

— А после?

— После ще се разделим. Аз скоро ще тръгна към Горен Кирмен, за да получа от там българската красавица, а ти, съпроводен от хората ми, ще тръгнеш към хагана. Аз ще му изпратя писмо и той не само ще ти прости, но и ще ти даде тюмен, ако му се понравиш. Хаган Юлуш може всичко. Може да ти даде не само тюмен, а и джайляу може да ти даде, и стан да ти разреши да направиш.

— А ако не му се понравя?

Джаик-бек се намръщи.

— Не се опитвай да бъдеш остроумен, буйтуре. Че ще се разочаровам от теб. Е, договорихме ли се?

— Договорихме се — каза Илбарис. — Само с ермак алаят нищо няма да стане. Не е мой. Принадлежи на хан Кубир, той ми го даде за известно време.

— Така ли? Още по-добре. Хан Кубир е наш приятел, има споразумение с хаган Юлуш. Тогава всичко е още по-просто.

— Не, Джаик-бек, не е по-просто. Ермак алаят тази сутрин тръгна към Горни Кирмен.

— Не вярвам. Тръгнал е и те е оставил?

— Да. Такава бе заповедта ми.

— Нима искаш да кажеш, че си дошъл сам на този бряг?

Илбарис сви рамене.

— Можеш да ми вярваш, можеш и да не ми вярваш, но това няма да промени истината.

Джаик-бек поклати глава.

— Неразумна постъпка, буйтуре. Дори безумна. Така не постъпва дори хилядник, да не говорим за илтабар. Ти, виждам, няма да се изплашиш и от цял тюмен. Смело е, но не разумно, не, не е.

— Каквото е сторено, сторено е. А ермак алаят на Кубир вече е близо до Горен Кирмен.

— Е, какво пък, толкова по-добре. Ако се възпротивят на волята ми, ще загинат всички. Заедно с илхан Котраг. Но той, предполагам, няма да поиска да изложи града си на такава опасност и ще уговори сестра си да дойде доброволно при нас.

— Няма да го направи — изплъзна се от Илбарис. — Никога.

— Така ли мислиш? Направи го преди два дни. Защо да не го направи още веднъж?

— Не ти вярвам, Джаик-бек.

Бекът внезапно се прозина и се протегна.

— Ти прекъсна съня ми, буйтуре. А сега искаш да развалиш и утрото ми. Затворете го — разпорежи се той. — И поставете двойна стража. На сутринта ще завършим разговора си.

Илбарис отново бе вързан и отведен. Джаик-бек остана сам в шатрата с Ямат-бек, след като отпрати всички останали. Замисли се. Положението му не беше от най-приятните — тази нощ бе изпратил вестител в Билимджир при Юлуш хаган със суюнчи, радостна вест: „дъщерята на хан Кубрат, прекрасна като луна в пълнолуние, скоро ще пристигне в столицата“. И ето ти изведнъж — заради някакъв безумец, сам промъкнал се сред гъмжащия от хазари бряг, всичко трябва да започне от начало. Това нямаше да е беда... ако го нямаше Ямат-бек. Хитър и завистлив е той, а и е несметно богат. Трудно може да се договори с него, да си държи езика зад зъбите, с радост би разказал Ямат на хагана и на всеки срещнат как той, Джаик-бек, не е опазил девойката, как я е пленил, държал я в ръцете си и я изпуснал... Да, лошо.

Ако не беше този... как беше... проклетият българин, ханската дъщеря още в ранни зори щеше да се отпрати към Билимджир. Хаганът изпрати за нея своя стотна. И евнуха изпрати, и Ямат-бек... Той пък за какво? Независим е Ямат-бек, приближен е на хагана. Прекалено му е близък. Застъпи се за българина, даде по пет жълтици на войните. Сякаш не те изпуснаха плячката на Джаик-бек. Евнухът заплати с живота си, а войните получиха по пет златни монети. За какво му е на Ямат-бек този буйтур? Може би му трябва за нещо? За какво?

Зад всичко това се криеше нещо, Ямат-бек никога не правеше безсмислени ходове. „Той ми пречи тук. Трябва да го отпратя... да го отпратя обратно в Билимджир. Но по някакъв повод. Буйтурът. Да,

този буйтур... дори и да не е роден, а осиновен, все пак е син на хан Кубрат. Да. Ето, нека го достави Ямат-бек на хаган Юлуш. Нека самият хаган реши какво да прави с него. А ако господарят не знае, да му подсказе Ямат-бек.“ Джаик каза:

— Ето как мисля, че трябва да постъпим, Ямат-бек: ти взимаш този пленник и го предаваш в ръцете на хагана. А аз... аз ще поема към Горен Кирмен. В някакво отношение даже е по-добре, че ми се налага да се върна там: ако Котраг откаже да ни предаде момичето, ще изтрия града от лицето на земята. Така че тръгвай.

— Благодаря ти, Джаик-бек — каза Ямат. — Като я няма ханската дъщеря, ще заведе поне приемния син на хана. Но какво да отвърна на хагана, ако попита за девойката?

Джаик-бек почервения. Той никога и никого за нищо не молеше. Нима Тангра го проверява, като му изпраща такова изпитание?

— Не е моя работа да те уча, Ямат-бек — каза той, като с усилие превъзможна гнева си. — Ти сам знаеш какво и кога трябва да говориш на хагана. Ако искаш да ми помогнеш, предай на повелителя само тези мои думи: Джаик-бек каза, че в най-скоро време дъщерята на хан Кубрат ще се озове в неговия харем.

— Вярвам ти, мой бек — каза търговецът. — Но аз съм изпратен тук точно, за да я отведа.

— Твоя воля, Ямат-бек. Ако искаш да съпровождаш тюмена ми до стените на Горен Кирмен, не възразявам. Но мисля, че за теб е по-безопасно да се отправиш към Билямджир. Хем ще заведеш там пленника, хем ще си далеч от заблудените стрели.

Ямат-бек високомерно вдигна глава:

— Да не би да ме заплашваш?

— Ама как... как, почтени... Сторило ти се е. Но аз съм воин и зная — българската стрела не подбира и поражавя всичко по пътя си. Всичко може да се случи. С теб... с мен...

— Не ми харесват думите ти, Джаик-бек. Ще разкажа на хагана как ти изпусна ханската дъщеря. Няма да лъжа.

— Ако си такъв застъпник за правдата, разкажи тогава как стана всичко, Ямат-бек. Как предадох девойката в ръцете на твоя евнух. Как исках моите воини да я охраняват, а ти настоя часови да са алипи от твоята стотна. Разкажи това на хаган Юлуш и аз не зная дали няма да приключиш живота си привързан към конска опашка.

Ямат-бек пребледня.

— Успокой се, доблестни Джаик-бек. Ние с теб няма какво да делим. Всеки може да сгреша. Тангра вижда, че аз не исках да те обиждам.

— Ако искаш всичко да е наред, Ямат-бек, вземи пленника и още днес тръгвай към Билямджир. Вземи с каруцата и две десетки воители от стотната, която доведе. Останалите ще останат при мен, когато работата опре до битка, няма да са излишни. Разбрахме ли се?

— Да, мой бек. Нека Тангра ти помага.

— Нека. Но и аз ще се постарая да си помогна. За старши на десетките ти ще назнача десетника Бурке, познавам го отдавна. Моят съвет към теб е да си по-внимателен с пленника. Храбреца няма да изплашиш, но ако си по-мек с него, току-виж и е поддал. Алипи имаме колкото искаш, но малцина могат да управляват тюмен. А този буйтур ми хареса. Е, хайде, на добър час!

И те се разделиха.

* * *

Десетима воители яздеха отпред, десетима отзад. А в средата возеха Илбарис в каруцата: ръцете и краката му бяха овързани. Колата така се тресеше, че той предпочиташе да върви пеша: от неистовото друсане скоро му причерня пред очите и му се стори, че още малко и вътрешностите му ще се разсипят навън. Завързаните зад гърба му ръце отекоха и изтръпнаха, същото стана и с краката му. Но той не каза нито дума.

Ямат-бек яздеше редом с колата на прекрасна дореста кобила. От време на време поглеждаше отвисоко сгърчилият се Илбарис и устните му се разтягаха в усмивка. Какво нещо е съдбата. Като морските вълни — в един миг те възнася, в другия те запокитва в бездната. В бездната на грубото дървено дъно на каруцата, например. Той виждаше как подскача колата и как с нея подскача и тялото на пленника. Но също така виждаше и стиснатите зъби, които не позволяваха да се откъсне ни вик, ни стон.

— Може би имаш някаква молба, буйтуре? — от време на време питаше той Илбарис. Ямат-бек, търговец и воители, посланик и богаташ,

бе посвоему великодушен. Ако Илбарис го помолеше за нещо, нямаше да му откаже. Но Илбарис мълчеше.

Накрая Ямат-бек не издържа. Какъв смисъл има, ако тази ината глава загуби съзнание или като нищо вземе, че умре. Не стигаше другото ами и вместо приемния син на хан Кубрат да докара в Билямджир само един труп. Спря войните със знак и каза на десетника Бурке:

— Развържи го. Никъде няма да се дене.

— Правилно, мой бек — одобри десетникът.

Илбарис едва сдържайки вика си, внимателно раздвижваше ръцете и краката си, нямаше здраво място по тялото му. Хвърли изпод вежди поглед на търговеца и каза:

— Израснал съм в степта, Ямат-бек. А ти ме возиш в каруца като баба. Дай ми кон, няма да избягам.

Ямат-бек се разсмя:

— Кон ли искаш? Ще бъда най-последния от глупаците, ако ти дам кон. Всеки знае, буйтуре: тюрк на кон е като птица в небето. Опитай да го хванеш...

— Когато беше във Фанагория, бек — напомни му Илбарис, — баща ми ти даде най-добрия кон.

Ямат-бек съкрушено поклати глава:

— Виж го, Бурке, този неблагодарник. Вместо да се радва, че е жив, той и кон още иска. Помисли си, буйтуре, какви ги надrobi. Ханската дъщеря отиде при Джаик-бек по своя воля, седеше с евнуха в шатрата. А ти? Преплува реката, удуши стареца, пусна девойката. Войните — едни уби, други осакати. За това знаеш ли какво се полага? Да ти се отрежат ръцете и краката, да ти избодат очите, да ти отрежат езика и да те оставят като никому ненужен пън. А на теб всичко ти е на място, даже отделна каруца ти дадох. И дори заповядах да те развържат. А ти още роптаеш. За коня, който ми даде хан Кубрат, ме упрекваш. А забрави ли, че се лиших от кораба си заради твоята глупост?

— Не искам да споря с тебе, бек. Но ще ти кажа: ако искаш да ме заведеш жив в Билямджир, качи ме на кон. Давам ти думата си, че няма да избягам. А ако се страхуваш, че ще те излъжа — нека десетникът ме завърже за себе си.

— Ти си способен, буйтуре, да избягаш заедно с десетника.

Бурке каза:

— Вярно говори той, Ямат-бек. Качи го на кон. Аз ще му дам моя резервен.

— Нищо няма да му стане. Нека седи в каруцата.

— На хагана му е нужен жив, а не издъхнал, мой бек.

— Това не е твоя работа, десетнико. Не ти се разпореждаш тук.

— Гресиш, Ямат-бек. Тук се разпореждам именно аз. Джаик-бек ми заповяда да доставя този човек при хагана жив и невредим. И аз ще го доставя.

Ямат-бек хвана сабята си:

— Ти... как смееш да ми говориш така!

— Прибери сабята си, Ямат-бек. Ако не си доволен, върви си по пътя, ние ще стигнем и без теб. Аз казах.

— Ти... ще съжаляваш за думите си, десетнико. В Билямджир...

Но десетника Бурке не бе десетник от един ден. И обърна гръб на Ямат-бек.

— Първо трябва да пристигнем в Билямджир — силно каза той.

— Хей, вие там! Доведете кон на пленника.

Ямат-бек уплашено гледаше как Илбарис се качва на седлото.

— Хей, Бурке! Завържи го...

— Добре, бек, ще го завържа. Да вървим...

Каква наслада — отново да бъде на седлото! Илбарис почувства как животът му се завръща. Наведе се към предводителя на отряда и каза:

— Бурке, ти си истински воин... Длъжник съм ти.

Хазаринът отвърна, без да обръща глава:

— Не говори празни приказки, буйтуре. Жена ми е българка, братя сме.

Ямат-бек ги настигна. Мина вляво от Бурке и заговори:

— Хей, десетнико... Забрави за обидата. На почивката от мое име ще раздадеш на алипите по една златна монета.

— Благодаря ти, бек — сдържано отвърна воинът.

— Случайно чух последните ти думи, Бурке. Съгласен съм с тях, хазарите и българите са братя и не трябва да воюваме едни с други, а с общите си врагове.

Бурке кимна.

— Казват, че сарацински отряди вече са се появили край Железни врата — каза той.

— Вярно е, не са те излъгали. Сега навсякъде има сарацини. Сарацини и юдеи. И във Фанагория е така, и в Билямджир. Само че във Фанагория на трима българи се пада един сарацин, един евреин и един грък, а в Билямджир на двама хазарина има трима юдеи. С хагана седят на една маса и той се съветва с тях. А в търговията се стигна до там, че направо да я зарежеш. Не си мисли, Бурке, нито ти, буйтуре, че аз съм за война с българите. Точно обратното, с тях заедно трябва да отбраняваме степите си. Аз не съм против хан Кубрат. Само мисля, че в степта трябва да има един господар. Ако мълвата не лъже, и илхан Бат-Баян се съгласи да признае хаган Юлуш за глава на всички тюрки, хаганът ще му остави властта над всички българи и няма да има война.

— Аз чух — каза Бурке, — че към Билямджир пътува изпратения от хан Кубрат тептангра Ирсан.

— Пътува, ако вече не е и пристигнал. Нашият тептангра Утягай съвсем остаря: немощен е в тялото, слаб е в ума. Ето какво би било добре: хаган Юлуш да владее телата ни, а тептангра Ирсан — душите ни.

На десетника Бурке му омръзна от разговорливия търговец.

— Помисли си, Ямат-бек, какво ще кажеш на хагана, когато пристигнеш без ханската дъщеря. Да не ни лиши всички нас и от душите, и от телата...

И шибна коня си с камшика.

Ямат-бек изостана. Десетникът го улучи в най-болното място. Не, Ямат-бек не мислеше, че ще го накажат със смърт, хаганът нямаше основание за това. Но от друга страна и за миг не забравяше, че в последно време хаган Юлуш охладня към него; знаеше също, че при владетеля постъпват многочислени доноси срещу бека от недоброжелатели — че укрива доходите си от хазната и едва ли не е станал по-богат от самия хаган. Веднъж Юлуш го попита, така между другото го попита, като на шега: вярно ли е, че Ямат-бек е по-богат от всички, в това число и от него, хагана на хазарите? Тогава търговецът се закле в силата и блясъка на Тангра, че няма дори една десета част от това богатство, но и всичко, което има, принадлежи на хаган Юлуш. С това и се приключи. Но, като познаваше хагана, трябваше да се има

предвид, че повелителят никога не забравяше нито една своя дума и никога не говореше напразно, просто ей така.

И ето сега ханската дъщеря...

Наистина, Ямат-бек постави своя охрана. И евнухът бе най-надеждният, а и край шатрата имаше много народ. Само човек като Илбарис, който явно не е с всичкия си, би могъл да се реши на самоубийство. Явно самият Тангра покровителстваше лудия. Може и да го е дарил със способността да става невидим?

Друго обяснение Ямат-бек не можеше да намери.

Напразно настрои Джаик-бек срещу себе си. Нека се надува Джаик, нали е зет на хагана. Каквото и да ставаше между тях, гарван гарвану око не вади. А и Джаик-бек не е човек, който два пъти да повтаря една и съща грешка. Няма да изпусне ханската дъщеря. Какво казва народа? „От гладно куче кокала не можеш да вземеш“.

Едно е ясно — не трябва да се кара с Джаик-бек. Трябва да го подкрепя, за да не таи той злоба в душата си. Ямат се сети, че бекът искаше да разбере дали не може да се сдобие с няколко красиви робини. Джаик-бек бе голям ценител на любовните ласки и никога не пропускаше да се възползва. Ето го и решението: Ямат-бек ще му изпрати десет девойки като подарък.

Като взе това решение, бекът се поразвесели. Трябва да бъде мъдър, да се обкръжава с приятели, с предани хора. А за да не се поставя предаността им под съмнение, трябва щедро да им плаща. С красиви робини — като в случая с Джаик-бек. Със златни монети — ще ги раздаде на алипите на десетника Бурке. И вместо врагове, ще има свои защитници и приятели...

Слънцето бе в зенита си, след това сенките започнаха да се удължават. Накрая десетникът издаде команда да спрат — наблизко измежду камъните бликаше прозрачен извор; растеше и огромно дърво, хвърлящо благодатна сянка. Бурке скочи от коня си, същото стори и Илбарис. Хазаринът кимна към водата:

— Пий, буйтуре. Такава вода в Билямджир не можеш и за злато да купиш. Там хората пият лоша, развалена вода.

Българинът падна на колене, допря устни до хладния извор и дълго не можа да се откъсне от водата, сякаш искаше да се напие за една година напред. Накрая утоли жаждата си и се изправи.

— Ти си истински батир, Бурке. Тангра ще ти се отблагодари. Кажи, много ли има още до Билимджир?

— Още два пъти ще пиеш, буйтуре. Ако Тангра ти помогне.

— Ще ми помогне. Още веднъж ти благодаря.

— За какво, буйтуре? За водата? Тя не е моя. Ти по-добре ми кажи...

Но не успя да се доизкаже, защото зад гърба му израсна тежката фигура на Ямат-бек.

— Хей, Бурке... Ето ти двадесет златни монети, раздай ги на алипите, ще им стане по-добре в тази жегата. А на теб — пет жълтици. За какво си говорехте тук?

— За живота, Ямат-бек.

— Това е добре, десетнико. Поговори с буйтура за живота. Храброст има достатъчно, но живота явно не му е много ясен. Прилича на необязден жребец. Но животът ще му тури юзда... да. Е, всички ли се напиха?

И отново конските копита зачаткаха из степта. Илбарис яздеше редом с десетника, но Ямат-бек не ги остави сами чак до вечерта, когато слънцето, завършвайки дневния си път, залезе зад далечните хълмове. Тогава спряха да нощуват. Вече си лягаха, а десетника с безразличен вид тихо попита Илбарис:

— Познаваш ли го този търговец?

Илбарис се усмихна:

— Наскоро се запознахме. Плених кораба му със стоки и го отведох във Фанагория. Хан Кубрат го пусна, но не знам защо.

— Лошо — каза Бурке. — Той няма да ти го прости.

— Ние всички сме в ръцете на Тангра — каза Илбарис. — Нима не е така?

— Че е така, така е — неопределено измърмори Бурке. — Е, хайде да спим. После ще видим.

* * *

Станаха заедно със слънцето, поклониха се на деня, който отново се раждаше. И пак потеглиха в степта, която сякаш наистина бе безпределна. Спряха само веднъж, напоиха конете и утолиха жаждата

си. Слънцето печеше, тревите миришеха упойващо. Разперил криле, във висините се рееше орел, спускаше се надолу, издигаше се и пак се спускаше. Един от алипите подхвана протяжна и тъжна песен. Времето спря: затвори очи, отвори ги пак — все едно не си се мръднал от мястото си: небето си е същото, тревата е същата, същата е и степта. Само сенките се променят — растат ли, растат.

А към вечерта видяха морето. Всъщност първо го почувстваха. Задуха съвсем различен вятър — влажен и сякаш тежък. Конете ускориха ход, алипите се разведриха. На брега се озоваха вече по здрач и спряха край малък кирпичен дом; къщичката не бе кой знае колко просторна, но дворът бе обширен и ограден с висок дувар. На врата с факел в ръка ги посрещна висок старец, който накуцваше с левия крак.

— Приветствам те, почтени Ямат-бек — каза той. — Ти си като птица: едва тръгна към Итил и вече се връщаш. Всичко наред ли е, Ямат-бек?

— Както сам виждаш, Ташир-ата. Ще нощуваме при теб.

— С удоволствие. Място в двора има за всички. А теб ще те приема у дома. Нали е твой този дом. Влизай.

— Домът е твой — каза Ямат-бек. — Ти живееш в него, живеят жена ти и децата ти. Живейте! Аз те купих, след това ти купих дом и жена, а вие народихте деца. Значи умножавате моето богатство. А със своето богатство аз увеличавам могъществото на хагана. Излиза, че всички работим един за друг — със своето могъщество хаганът прославя Тангра. Стига сме говорили. С нас има пленник — него ще го нахраниш отделно. Какво имаш — изба, плевня?

— И изба имам, и плевня.

— Хвърли му в избата някаква постелка и заключи добре. Аз съм уморен.

Ташир-ата се засуети.

— Сега ще си отдъхнеш, бек. Ще кажа на жена ми да ти измие краката, веднага ще ти олекне. След това ще се нахраниш, ще поспиш...

— Добре, само че... не изпращай жена си с водата, а дъщеря си. Малката. Тя тук ли е? Ето, нея ще изпратиш. Е, хайде, върви, върви... какво стоиш? Върви!

[1] Домра — струнен музикален инструмент, първообраз на руската балалайка. — Б.пр. ↑

[2] Казълък — домашен колбас от конско или говеждо месо, сушен на слънце. — Б.пр. ↑

[3] Аба — обръщение със значението на „баща, бащица, отец“, дори „праотец“. — Б.пр. ↑

Хан Кубрат чакаше вести от синовете си. Но идваха малко пратеници; само илхан Кубер ги изпращаше редовно, веднъж на два дни и все със същото съобщение: тюменът на Джаик-бек се изкачва по Итил към Горен Кирмен. Добре. Но защо мълчи Бат-Баян? Няма от него новини, и изпратения при него пратеник също не се е върнал, все едно е загинал. Няма известие нито от Котраг, нито от Аспарух. А Илбарис? Къде е той и какво става с него?

Имаше над какво да се мисли.

Освен това и Чечке. Чечке... Останалите посланици на хаган Юлуш, дошли за сватосване, все още се намират във Фанагория под зорко наблюдение. Дадени са им най-хубавите помещения в кервансарая, специален готвач ги угощава, изпълнявайки всякакви техни прищевки, няма от какво да се оплакват хазарите. Само още не може да реши какво да прави с тези сватове. Да ги изпрати с празни ръце ще означава да даде на хаган Юлуш желан повод за нападение. В съобщението на илхан Кубер се казва ясно: хаган Юлуш стои в Билимджир, всяка седмица прави преглед на тюмените си, но от мястото си не помръдва. Какво чака? Завръщането на сватовниците или известие от Джаик-бек?

За човек, привикнал към действие, няма нищо по-лошо от това да се измъчва в очакване. Всякаква новина, добра или лоша, е по-добра от неизвестността. За хан Кубрат, това важеше с пълна сила.

По три пъти на ден той викаше при себе си младши кавхан Актай, питаше няма ли вест от илханите, особено от Бат-Баян. Актай, сякаш имаше някаква вина, всеки път поклащаше отрицателно глава; ако пристигне пратеник, незабавно ще бъде доведен в двореца. И отново ювиги-ханът поемаше с големи крачки от ъгъл в ъгъл и чувстваше, че за пръв път не знае как да постъпи.

Пратеникът на илхан Котраг пристигна късно през нощта. Беше пребледнял — препускайки насам от Горен Кирмен попаднал на засада и оцелял по чудо: понесъл удар със сабя, стрела в рамото и загубил

много кръв. Само това го спаси от ханския гняв за лошата вест, която донесе. Илхан Котраг съобщаваше, че Чечке, не желаейки да подлага на опасност града с недостатъчното воини в него, сама отишла при Джаик-бек, придружена от седем избрани от нея воини и няколко прислужници, и Джаик-бек я отвел в неизвестна посока. Къде е тя сега? Какво става с нея? На път за Билямджир ли се намира или Джаик-бек я държи при себе си? О, Тангра! А Илбарис — къде е той? Какво прави? Знае ли за това, което се е случило? А ако узнае, ще се сети ли да остави своя ермак алай, за да помогне на Чечке, или строго ще се придържа към заповедта, според която трябва преди всичко да се присъедини с войската на Котраг?

Наистина е лошо без новини, но още по-лошо е когато вестите са лоши. И Аппак я няма. Защо не се връща, защо толкова се забави при брат си?

Сега хан Кубрат вече не ходеше, мятеше се из стаите на двореца. Нямаше никого, с когото да поговори, който би му помогнал със съвет и би облекчил тежестта в душата му. Няма никой... освен онзи грък философ...

И въпреки късния час, ханът изпрати Актай да извика Йоан Фасиан.

Той дойде веднага и въобще не изглеждаше изненадан от поканата в двореца по това време. Поклони се на ювиги-хана, изслуша обърканата му реч, разбра какво най-много го безпокои. Помисли. Заговори.

— Преди всичко, велики хане, изслушай съвета на приятел и се успокой. Не ми е леко да ти казвам това, но във важните дела и гневът, и скръбта са лоши помощници. Разбирам, че не можеш да тръгнеш на поход, но и да чакаш тук, зад стените на Фанагория, докато всичко се реши от хаган Юлуш, също не можеш. Правилно ли съм разбрал?

— Да — каза Кубрат. — Да.

— Но ако правилно съм разбрал, велики хане, ти не можеш да вземеш окончателно решение преди всичко затова, защото не знаеш точните намерения на самия кавхан Юлуш, както и не знаеш какво става сега в Билямджир. Така ли е?

— Така е — каза ханът. — Точно така.

— Значи, въпросът се свежда до това, да разберем.

Хан Кубрат яростно погледна разсъждаващия грък.

Умник! „Да разберем“... точно там е работата, че нищо не може да се узнае. Нищо от това, което го интересува.

— От илхан Бат-Баян няма известие — каза, едва сдържайки гнева си. — Аспарух мълчи. От Илбарис ни вест, ни кост. Котраг позволил на Джаик-бек да залови Чечке... Тептангра Ирсан кой знае къде е. А ти казваш — да разберем какво се случва в Билямджир. Може би трябва сам да отида там?

И той се втрени в гърка с възпалените си от безсъние очи. Докарал се посред нощ... Друг път идва в спретнат, но прост дамаски кафтан, а сега облякъл новичък византийски халат на червени и сини райета. Не трябваше да го вика. Не трябваше да го посвещава в дела, касаещи само българите. Не беше правилно.

— Не, велики хане — каза гъркът и открито погледна ювигихана в очите, пламтящи с лош блясък. — Не трябва да ходиш в Билямджир. Там ще отида аз.

— Ти?... Как... Като какъв?

— Ще ми трябва хубава галера, византийска. Днес аз съм посланик на император Ираклий във Фанагория. Защо утре да не се окажа негов посланик в Билямджир? Ще ми дадеш галера и гребци, повечко подаръци — от тези, които ти изпрати нашия божествен император, и в добавка преподобния Симеон. И ако помогне нашият бог и моят ум, аз ще разбера какво става в Билямджир. А може и дъщеря ти да върна обратно.

— Ще получиш всичко, философе. Колкото до преподобния Симеон... обясни ми за какво ти е той?

— Много просто, велики хане. Из целия свят няма кътче, където не са проникнали гръцките търговци. Има ги и в Билямджир. А там, където има гърци, винаги ще се намери работа за пастира, още повече, че на всички е известно: няма по-ревностен свещенослужител, готов да носи христовата вяра на езичниците, прости ми, от преподобния Симеон. Нека да поговори за нашия бог с хагана, а аз в това време ще поговоря за това-онова с някого другиго.

— Като се отправяш на такъв поход, рискуваш много, философе.

— Може би, велики хане. Но този, който не рискува, прилича на човек, който не соли храната си. Той по-добре да остане в къщи и да чака, докато смъртта го заvari в леглото.

— Излиза, философе, че мъдростта не е притъпила жаждата ти за силни усещания.

— Точно обратното, велики хане. Тя я удвои.

Кубрат се приближи към философа и отпусна на рамото му огромната си длан.

— Какво те кара да рискуваш живота си заради чуждия народ, Йоане Фасиане?

Йоан отговори просто:

— Аз живях добре тук през цялото време, велики хане. Може би така ще ти се отплатя за гостоприемството.

— Ти имаш право да се откажеш от това пътешествие във всяка една минута, философе. Но ако все пак си решил, не би ли било по-добре да промениш малко външността си?

— Не, велики хане. В тази работа не трябва да има лъжа. Аз се подчинявам на своя император и няма защо да скривам лицето или името си. По-добре помисли на кого да повериш руля на кораба и какви гребци ще седнат зад веслата. Струва ми се, че те трябва да са готови в случай на нужда да се превърнат от гребци във воители.

— На веслата ще поставя алипи-утригури от личната си охрана. А за кормчия ще изпратя с теб Денис, по-добър от него няма да намериш. Как мислиш да се движиш?

— Мисля така, велики хане: тръгваме нагоре по Танаис, след това по Итил се спускаме към Билимджир.

— Решавай така, както на тебе ти е най-удобно. Кога ще можеш да тръгнеш на път?

— Веднага, щом бъда готов, велики хане. Мога и утре.

— Добре. Готви се. А сега извикай Актай. Той е в съседната стая. Когато Актай се яви, ханът му каза:

— Чуй волята ми, Актае. Пратеникът на император Ираклий Йоан Фасиан изяви желание да ни напусне. Избери за него най-хубавата гръцка галера, сложи на веслата моите утригури, от ханската хазна отпусни на философа най-хубавите подаръци; ти, Йоане, ще отидеш с Актай в хранилището и сам ще избереш всичко, което ти хареса. И още дай на пратеника на император Ираклий две хиляди златни монети. Аз казах.

Актай известно време се опитваше да осмисли казаното. Ако този грък е императорски пратеник, то да му дава подаръци е длъжен

самият император. Както и двете хиляди златни монети.

— Хане мой... правилно ли разбрах?

— Правилно разбра, Актае. Върви. Или имаш нещо да кажеш?

— Хане мой... току-що охраната доложи, че отрядът, който съпровождаше жена ти Аппак, е преминал през източната врата.

— Отрядът ли? А тя?

— И тя също, велики хане. Прости ми.

— За добрата вест ти разрешавам да си избереш от ханската ливада един жребец, Актае. А сега върви. Кажи на Аппак да не се преоблича и веднага да дойде при мен. И ти върви, философе. Нека твоите и моите богове ни помогнат. Пази кормчията, пази себе си и се връщай с хубави новини...

* * *

Аппак в рокля, покрита с прах, уморено положи глава на гърдите на мъжа си. Пътят бе тежък и дълъг и ставаше още по-тежък от непрекъснатите мисли и тревоги. И едва в тази минута тя най-накрая можеше да въздъхне спокойно: върнала се бе у дома. Хан Кубрат повдигна главата ѝ, по обичай, наследен от предците, я целуна по двете бузи и отново я притисна към гърдите си. Така прегърнати те останаха известно време, докато Аппак не каза:

— Какво ти е, хане мой? Лошо ли ти е? Сърцето ти така бие...

Кубрат я прекъсна. Не му се мислеше сега за сърцето...

— Ти говори ли с Кубир?

— Да, хане мой.

— Какво ти каза той?

— Той, както винаги, е верен на клетвата си, хане мой. Ще чака от теб пратеник и по първия даден знак ще дойде при река Манич с тюмена.

— Това е добре, Аппак.

Изведнъж една сълза падна на ръката на хан Кубрат. И още една. И още.

— Защо плачеш?

— Бащице... хане мой... казаха ми... Чечке...

— Кой ти каза? Какво?

— Вятърът разнася вестите по степта. А какво разнася, ти знаеш. Хан Кубрат се отдръпна от жена си. Денят беше тежък. Усети болка в тила си, кръвта блъскаше в слепоочията му. Какво става с него?

Такова нещо не се бе случвало в младостта му, а сега става все по-често. Старост? Немощ? Просто умора? Почувства, че му се спи. Но нима може да си позволи да спи? Преди всичко трябва да успокои Аппак. Ако изобщо е възможно.

— Вярно са ти казали, Аппак. Чечке е в ръцете на Джаик-бек.

Очите на Аппак блеснаха. Тя беше жена от рода на утригурите и не прощаваше обидите.

— Кълна се, хане мой, няма да се успокоя, докато не видя главата на Джаик-бек в краката ти. Защо се бавиш? Събери всички тюмени, извикай илханите, моят брат Кубир ще помогне, има и други племена и родове, които ще се радват да тръгнат с теб срещу хазарите. Само ги призови...

Тя беше прекрасна в гнева си и Кубрат за миг забрави за всичко останало и неволно започна да се любовува на жена си: такива навярно са били девиците-воини от древните предания, които гърците наричаха амазонки.

— Успокой се, Аппак. Джаик-бек ще си получи своето. И Юлуш също.

Лицето на Аппак се изкриви в гримаса.

— Юлуш! Не ми говори за него. Той наруши всичките ни закони. С едната ръка изпраща сватове, а с другата — Джаик-бек. Предател. Тангра ще го накаже, ще видиш. Ще го лиши от мъжката му сила и той ще заприлича на евнусите, които пазят харема му. О, Тангра!

Тя наистина бе прекрасна, докато кръстосваше из стаята.

— Успокой се — каза хан Кубрат още веднъж. — Аз също помня всички обиди. Изпратих на илханите нареждане: да държат тюмените готови и по моя заповед незабавно да се отправят към Манич. Самият аз скоро ще тръгна натам и ще се срещна с Кубер, Аспарух, Котраг...

Той замълча. Бат-Баян!

— А Бат-Баян? — попита жена му. — Той ще дойде ли?

Лицето на хана бе мрачно, когато каза:

— От Бат-Баян, Аппак, нямам никакви вести. Един пратеник изчезна и вторият, боя се, също. Сякаш вдън земя потънаха...

— Да не би и в това да е замесен хаганът, бащице?

— Какво си дочула? Там, у хан Кубир?

Аппак се колебаеше. Не, ще му каже.

— Хаган Юлуш навсякъде разпространява слухове, че си отслабнал от болест и от възрастта и не си в състояние да бъдеш вече ювиги-хан на българите. Че нарушаваш завета на предците и не даваш на сина си Бат-Баян никаква власт. Трябвало да те сменят, а Бат-Баян да издигнат на трона и да го провъзгласят за новия ювиги-хан.

— Така. Сега разбрах всичко. Бат-Баян ще стане ювиги-хан, Чечке ще се озове в харема на Юлуш и Велика България ще се превърне в едно голямо пасбище, на което ще пасат хазарските коне. Не, няма да стане, Аппак. Сметките на Юлуш няма да излязат. Нищо. Нищо няма да излезе. Аз... аз ще го надвия. Аз и моите синове. Кубер, Аспарух, Котраг... моите орли. Този път ще стигна до края, чуваш ли? Ще изстребя целия род Ашина. Докато не направя това, и в гроба няма да намеря покой!

Той се изправи, подмлади се. Пак беше същият могъщ повелител, когото познаваха съседните народи — властен, силен, не познаващ поражение.

Отпускатки се в трона удари с жезъла по земята.

— Актай!

— Да, мой хане.

— Слушай и запомняй. Нека писарят напише писмо на император Ираклий. Нужен ми е Алцек, моя син. Няма какво да прави при ромеите, нека се връща в къщи. Така и напиши. Ще ми покажеш написаното, а аз ще сложа печат.

— Хане мой!

— Какво, Актае!

— Прости ми, велики хане, но... Ти сигурно помниш. Неотдавна ние вече писахме писмо на императора. Той ни съобщи, че Алцек ще дойде след една година заедно с Юстиниан, и ти даде съгласието си. Но ако си размислил...

Отново тези вълни, които стягат главата му. Какво? За какво говори Актай? Колко смешно — отваря уста, а нищо не се чува. За какво става въпрос? Не, не може да си спомни. За някаква частица от секундата му е все едно. Той маха с ръка — излизай. Актай отново отваря уста.

— Излизай — казва хан Кубрат и чува собствения си глас. И гласа на Актай. Изплашения глас на своя младши кавхан:

— Да, велики хане. Всичко разбрах. Другата година.

За какво говори той? Впрочем, не е важно. Поглежда към Аппак, а тя е пребледняла. Ах, да, идва от дълъг път. Навярно е гладна. Къде е слугата? Нека дойде най-накрая и да нареди масата. Да донесат месо, зеленчуци и плодове, нека донесат кумис.

— Сега ще хапнем, Аппак — казва.

Защо така странно го гледа тя? И защо така странно говори, че едва-едва разбира думите ѝ. Напряга слуха си:

— Сега е нощ, бащице — промълвява Аппак и се взира в него с друг, различен поглед, в който веднага се долавя уплаха, — хайде да отидем да спим, виждам, че си уморен.

Но Кубрат клати глава. Да спи? Въобще не му се спи. Чувства се прекрасно. Как изведнъж наоколо стана съвсем тихо. Ако не бяха тези вълни в главата му... но те не са важни. За какво говореха? Да, да, за Бат-Баян. Разбира се. Това е главният въпрос — Бат-Баян, неговия първороден син и наследник.

Впил пръсти в облегалките на креслото, той казва:

— Запомни думите ми, Аппак: човекът, който ме предаде — все едно дали е илхан или простосмъртен, — ще бъде привързан към опашката на кон и погубен. Аз, хан Кубрат, казвам това. Не се страхувам от никого. Имам десет тюмена воини, имам гръцкия огън. И горко му на този, който застане на моя път.

С побелели устни Аппак прошепна:

— Илхан Бат-Баян ти е син, бащице.

— Врагът не може да ми е син — отговори ханът. — Врагът си е враг и аз ще постъпя с него както с враг...

* * *

Галерата, отнасяща Йоан Фасиан, изчезна зад хоризонта. Хан Кубрат я изпрати с поглед, после се обърна и с тежка стъпка се отправи натам, където сега ходеше по-често от всякога — в работилниците при Симоката. Идваше тук ежедневно, защото неспокойната му душа намираше дългоочаквания покой при вида на гърнетата с гръцки огън,

мушнати с острите си краища в пясъка. Неговото оръжие, неговия огън, изгарящ всичко — и на земята, и във водата. Сега се бе заел да постави каменомети навсякъде, където може — на галерите, на крепостните стени, навсякъде. Вече лично изпробва гръцкия огън: каменометът изхвърли гърнето в морето и там, където то падна, избухна огън.

Прекрасно, наистина прекрасно. След демонстрацията хан Кубрат се развесели и успокои. Нима можеше да се съмнява в своята победа? Огънят е слънчевото преображение на Тангра, затворено в глинен съд. Владетелят щедро принасяше жертви на бога на огъня и затова е в пълното си право да го управлява, за страх на враговете на Велика България. Не, сега враговете вече не са страшни. И само за едно съжалява днес хан Кубрат — че не може да отметне от плещите си тридесет години или поне двадесет. Нищо друго не би поискал от Тангра.

Приливите на кръв в главата повече не го измъчваха и отново започна да чува нормално. Като че ли никога не е било, а и лоши вести не идваха. А времето — времето му помагаше. Времето се превръщаше във все нови и нови глинени гърнета в работилницата на стареца Симоката и в това беше неговото оправдание. Времето ковеше победата му.

Ханът отново се зае с делата си. Проверяваше готовността на тюмените, отиде до ливадите, където пасяха бойните коне и остана доволен от това, което видя. Написа още едно послание до Бат-Баян в което настояваше илханът незабавно да се яви във Фанагория заедно с тептангра Ирсан; в противен случай го заплашваше бащиния гняв. До последно хан Кубрат не вярваше, че синът му ще се реши на измяна, че няма да се довери на собствения си баща, а на хаган Юлуш от подлия род Ашина. Не, не можеше да повярва на това. Бат-Баян може да не е най-умният негов син, но той е най-възрастният сред илханите от рода Дуло, той е такъв храбрец и воин, какъвто рядко се среща. Някой го отбиваше от правия път, някой, който желае зло на българите. Бат-Баян не би могъл да им желае злото, той трябва да наследи титлата и властта на ювиги-хана, как би могъл да предаде собствените си интереси?

Нека да дойде, нека да се яви. И той, и тептангра Ирсан. В навечерието на тежките изпитания всички трябваше да се съберат,

всички трябваше да са заедно. Когато в двореца във Фанагория се съберат Бат-Баян и останалите илхани, Кубрат ще прости на всички грешките и несполуките, ще прости и на тептангра Ирсан. А след това ще обяви своята воля — кой от илханите ще го замени, кого ще качат на престола. Обичаят беше такъв — този, когото понесат върху бяла конска кожа високо над главите на хората и обиколят така в кръг, от тази минута нататък той става ювиги-хан и повелител на българите. Навярно ще е Бат-Баян. Но той трябва първо да пристигне във Фанагория.

Ето, отлетя още един ден. На хана му се струваше, че едва-що приветства раждането на утрото, а ето че вече се стъмва. Уморен седна на масата, където вече го очакваше Аппак — тя никога не започваше да вечеря без мъжа си. Слугите донесоха блюдата, но Кубрат изчака те да излязат, за да заговори.

— Пристигна пратеник от Котраг. Ще дойдеш ли с мен?

Нямаше нужда да я пита. Пратеник от Котраг означава някакви вести за дъщеря им. Тя би побягнала на секундата, хапката заседна в гърлото ѝ, до ядене ли ѝ беше сега... Но сдържа нетърпението си. Седеше и чакаше, докато съпругът ѝ не утоли глада си. Самата тя не преглътна ни трохичка.

В залата се бяха събрали кавханите — тези, които в този час се намираха във Фанагория. Не бяха много. Телохранилите стояха до стената и зорко оглеждаха всичко наоколо. Хан Кубрат зае своето място, малко по-ниско от него седна Аппак. Влезе пратеникът, преведе се в поклон пред ювиги-хана.

Владетелят вдигна ръка.

— Говори.

— На тебе, велики хане и на тебе, Аппак, изпраща своите думи илхан Котраг. Нареди да ви предам писмо и да кажа: ермак алаят на багатур Илбарис пристигна в Горен Кирмен. Всички воители са живи и здрави, настанени и нахранени.

— А Чечке, нашата дъщеря? — Аппак нямаше сили да дочака, докато пратеникът изговори всичко. Как можеше да знае той какво става в сърцето на майката?

Пратеникът въпросително погледна ювиги-хана.

— Отговори, пратенико! Добри ли ще бъдат твоите думи?

— Суюнчи, повелителю. Велика радост. Буйтур Илбарис е преплувал Итил през нощта и е спасил вашата дъщеря. Тя е в Горен Кирмен при илхан Котраг, жива и невредима...

Хан Кубрат се изправи от креслото в целия си исполински ръст.

— Чухте ли, кавхани? Тангра чу моята молитва и ни помогна. Правдата е на наша страна и ние ще унищожим подлите хазари. Повтори думите си, пратенико.

Пратеникът повтори. Повелителят потърси с очи летописеца и с поглед му заповяда да се приближи.

— Запиши това събитие. Тангра даде на нас, българите, знак за своята милост. Запиши също, че тази добра и блага вест ни донесе батир на име...

И той въпросително погледна към пратеника.

— Казвам се Торгун, велики хане. Но не съм батир. Аз съм прост воин.

— От сега нататък си батир. Кавхане Актай, запомни моята заповед. На батир Торгун ще дадеш една стотна. Аз казах!

Актай се поклони.

— Разбрах, хане мой.

По бузите на Аппак течаха сълзи, сълзи на радост. Усмивайки се, тя проговори:

— А Илбарис... нашият осиновен син. Как е той?

Пратеникът се поколеба за секунда. Хубавите вести винаги идват ръка за ръка с лошите. Какво да се прави! Ако за лошата вест ювиги-ханът го лиши от наградата, така да бъде. И каза:

— Буйтур Илбарис е бил заловен от хазарите. Неговата съдба не е известна на илхана.

Аппак погледна към мъжа си, но той не отвърна на нейния поглед и не даде да се разбере чул ли е последните думи на пратеника или не. Кой знае какви мисли преминаваха през главата му в тази минута. Илбарис е изпълнил неговата заповед, това е най-важното. Ермак алаят е удвоил силата на Котраг, това е най-важното. Чечке, неговата дъщеря, в тази минута е зад защитните стени, които така непредпазливо бе напуснала. Тя е в безопасност, и това е най-важното. Всемогъщият Тангра показва своята сила, показва, че в този тежък час е на страната на хан Кубрат, на страната на българите, а не на хазарите и това наистина е най-важното.

Кубрат каза:

— Нареждам: на тебе, батире Торгуне, утре с изгрева на слънцето да тръгнеш обратно. Ще предадеш на сина ни Котраг наше собственоръчно написано писмо и ще добавиш думите: още щом Джаик-бек се махне от стените на Горен Кирмен, илханът да остави в града надежден гарнизон и с всички останали воини да започне да се придвижва към река Манич. Актай!

— Да, мой хане.

— Погрижи се батир Торгун, който ни донесе суюнчи, добре да си почине. Ще му дадеш стотна от моя личен тюмен. И нека Тангра ни пази...

Ето сега Аппак можеше да се върне на трапезата. А по-късно, когато вече бяха в спалнята, тя каза на мъжа си:

— Хане мой, докато не видя дъщеря ни, няма да ми е спокойно на сърцето. Изпрати своя тюмен в Горен Кирмен, нека да доведат от там Чечке...

Хан Кубрат никога и за нищо не отказваше на жена си. Но това, което тя искаше сега, не беше разумно.

— Писах на илхана да вземе Чечке със себе си, когато тръгне към Манич. Там ще я видим.

— Направи това, за което те моля, бащице. Докато не видя дъщеря си, за мен слънцето няма да изгрее.

— Аппак... нямам излишни тюмени.

— А аз се страхувам за Чечке. Пусни ме в Горни Кирмен с моите утригури, моля те.

— Ти не разбираш за какво ме молиш. Нали чу: под стените на града може да стои Джаик-бек с войската си.

— А ако превземе града? Никога няма да си го простя.

— Нищо няма да се наложи да си прощаваш. Джаик няма да превземе града, даже да го обсажда цяла година. Лягай да спиш.

— Бащице...

— Повече не говори, Аппак. Аз чакам вести от Билямджир. От Йоан Фасиан. Докато не ги получа, нито един алип няма да излезе от Фанагория.

Когато хан Кубрат говореше така, беше безполезно да се спори с него. И Аппак се примири. Тя видя как съпругът ѝ се зарадва на добрите вести, знаеше колко тежко му беше в последно време и не

искаше да помрачи този ден със своята настоятелност. Тя гледаше широкия гръб на застаналия до прозореца Кубрат. Какво ли бреме още ще му се наложи да понесе? Но той ще издържи. Ще издържи всичко, което му изпрати съдбата. И тя, Аппак, жена от рода на утригурите, ще му помогне да носи това бреме.

Легнала под огромната топла завивка от самурени леки и пухкави кожи, тя гледаше човека, изпратен от съдбата за неин съпруг.

Някога, отдавна, преди четвърт век, когато беше на петнадесет, тя не го обичаше, него — четиридесетгодишният. Струваше ѝ се стар и страшен и се съгласи на този брак единствено подчинявайки се на волята на баща си. Още дълго след това помнеше младия батир, който караше коленете ѝ да омекват и кръвта да нахлува в лицето ѝ, помнеше как желанието наливаше твърдите ѝ гърди и бе готова да му ражда синове и дъщери цял живот. Но не ги роди на батира, загинал незнайно къде, а на ето този човек, с когото се наложи да дели и трапеза, и постеля. Дълго време след сватбата им тя не се влюби в него. Но сега... сега го обичаше. Той ѝ стана най-близкият от всички хора на света, по-близък даже от собствените ѝ деца. Сега той наистина е стар, на шестдесет и пет години, и времето не го пощади, преви го, лиши го от предишната му сила. Но именно днес тя разбра неговото величие и мъжеството на неговата самотна борба, която води ден след ден в името на народа си. Сега, като го разбира и съжалява, тя без да се замисли би се съгласила да умре, ако това беше нужно.

Тя го пожела. И го повика. А когато Кубрат се обърна, учуден от зова ѝ, който не бе чувал от много време вече, тя изгаси светилника...

* * *

Много по-късно, когато разтвориха обятията си, но сънят още не ги бе завладял, тя се вслуша в дишането на съпруга си и почувства, че нещо го измъчва. Но какво?

— За какво мислиш, бащице?

— Мисля... за много неща, Аппак. За това, например, какво да правя с гърците, които пристигат в нашия край от Византия.

— Какво ни засягат хората, вярващи в разпнатия бог?

— Хората са си хора. Те идват и носят със себе си своите ръце и своите гърла. На ръцете им трябва работа, на гърлата — храна. Или да ги прогоним, за да продължат нататък? Но камъкът лежи до камък, а човекът го тегли към други хора. Какво да правя с тях?

— Приеми ги и ги разсели в нашите земи. Така мисля аз...

Хан Кубрат се надигна, запали светилника. Загърна се в халата, закри в спалнята, по стените пробягаха коси сенки. Говореше за това, което отдавна лежеше на сърцето му и не намираше решение.

— Нека да се заселят по нашите земи, казваш ти. И аз така казвам, нека. А василевса, а Ираклий? Как ще погледне на това? Той смята тези хора за нечестивци, защото били идолопоклонници, преследва ги всячески, гони ги, убива ги. Какво ще си помисли, когато научи, че сме ги приютили във Велика България, че сме им дали дом и работа?

— Защо трябва да мислиш за ромейския василевс, хане мой? При него законите са едни, при тебе други. Както ти решиш, така ще бъде.

— Вярно казваш. Както реша, така ще бъде. Но трябва да го реша умно.

— Решавай, както ти подсказва съвестта, Кубрате.

— Съвестта е лош съветник, когато става дума за политика, Аппак. С какво са силни другите народи по света? Йоан Фасиан ми казваше, че гърците имат техните статуи, евреите — книга, арабите — език. А какво имаме ние?

— Ние имаме Тангра. От много години.

— Да, Тангра. Права си, той ни помага от хиляди години. Но именно затова, Аппак, на мен ми се струва понякога, че се е уморил. Може би е остарял? Нали с хората става така, може и с боговете да е същото.

— Ако нашите богове бяха лоши, хората нямаше да идват при нас.

— Вярно е това, което казваш, Аппак. Да. Нека хората идват при нас.

Той приседна до жена си, докосна я по ръката.

— За какво мислиш сега, бащице?

— Все за същото. За Ираклий. Може ли да му се има доверие?

— Аз чух, че той сега не е в Константинопол, хане мой.

— Да, воюва със сарацините. Сега не му е до нас. Е, хайде. Спи.

— Не мога, бащице. Мисля си за нашия син. За Илбарис.

Хан Кубрат нищо не отговори.

— Той обича нашата Чечке. Освободил я е, а сам може да загине.

— Тангра ще му помогне — каза хан Кубрат. — А това, което е направил... той бе длъжен да го направи. Ръководи ермак алай, длъжен е да бъде първи винаги и във всичко, да е най-силният и най-храбрият. Ако остане жив, ще стане мой кавхан, обещавам.

— А Чечке? — каза Аппак. — Тя го обича...

Сянката на ювиги-хана отново се замята наоколо.

— „Обича“, „обича“... Чух го вече това. Нека обича. Тя е млада, трябва да обича. Да обичаш не е грях, грях е да живееш без любов. Защо да не обича Илбарис? Аз обещах на неговия баща синът му да израсне заедно с моите синове, нима не удържах на думата си? И Чечке винаги беше с тях. Тя е длъжна да го обича, нали той ѝ е брат. Ако братът не обича сестра си, а сестрата брат си, ако родителите не обичат децата си, а децата родителите си, държавата загива. Пък и на кого му е нужна такава държава?

— Тя го обича не като сестра — каза Аппак.

— Аз съм я обещал на наследника на Ираклий Юстиниан, и той ще я получи, даже ако се наложи с ръцете си да я положи в леглото му. Не мога да обидя императора. Ето, вчера пристигнаха от него още седем кораба с оръжие.

— Говориш така, като че ли не плащаш за това оръжие, а го получаваш даром. А освен това, сам каза, че същото оръжие Ираклий изпраща и на хазарите.

— Аз не се меса в търговските му дела, Аппак. В нашия договор е записано, че той трябва да ми помага. Но там няма нито дума за това, че не трябва да търгува с другите. Няма повече да говорим за това, Аппак. Аз съм дал дума на василевса и ще я удържа.

Жена му дълго мълча. За какво да говори, когато Илбарис е в ръцете на Джаик-бек и кой знае жив ли е или не. Нека да се върне, нека Тангра помогне да избегне най-лошото. Докато човек е жив, у него остава надеждата и тя умира едва когато и той умре. И тя заговори за съвсем друго:

— Ти знаеш, хане мой, че Ямат-бек телом и духом е верен на хаган Юлуш. А го пусна по живо — по здраво, даже чух, че си му върнал товарите. Разумно ли е?

— Разумно е, Аппак. Вярно каза ти, Ямат-бек е предан на хаган Юлуш духом и телом. Но и с душата, и тялото си, а така също и с всичко останало той, както и всеки търговец, е повече предан на своята кесия. Аз можех да го направя последния бедняк, но му върнах кораба; нещо повече, подарих му кон от своя табун. Вярвам, че доброто се помни по-дълго от злото, Аппак. Ти ще видиш, Ямат-бек пак ще се върне при мен. Той е умен, учен и хитър. И затова ще разбере, че за него е по-изгодно да помни доброто.

Той повървя още малко из стаята, после каза:

— Облечи се, Аппак.

— Какво си намислил, бащице?

— Нищо. Да отидем да поседнем в градината. Отдавна не сме били там с теб.

Аппак можеше да се закълне, че никога не бяха седели в градината. Но не каза нищо. Навън беше тихо, луната беше спуснала сребърна пътечка в тревата и сред цветята и те преминаха по нея до закритата беседка. Бдящият безшумен телохранител, за когото тъмнината не бе от никакво значение, остана отвън. Гласовете на Кубрат и Аппак се разнесоха в нощния въздух ясно и звучно, но телохранителят умееше да не чува това, което не е предназначено за ушите му. Говореше основно Кубрат, а Аппак само отгатваше посоката на неговите мисли и му помагаше да ги изкаже.

— Ти казваш, Аппак, че василевсът ме лъже. Че продава оръжие и на мен, и на хазарите, и кой знае още на кого. Вярно е. Ние все се страхуваме един от друг, затова и мислим преди всичко как да се въоръжим. Харчим купища злато за щитове и мечове, копия и стрели. А защо? Преди всичко защото се страхуваме един от друг. А защо се страхуваме? Защото не си вярваме. Император Ираклий не вярва на сарацините, защото те вярват в Мохамед, пророка, а самият Ираклий вярва в Христа. На нас, аз мисля, Ираклий не вярва също, но няма друг изход, освен да ни се довери. Но за всеки случай помага и на хазарите. Ако българите нарушат договора, тутакси ще склучи друг с хаган Юлуш. Всеки мисли за себе си и всеки търси на кого може да се опре в трудна минута. Аз също не вярвам на Ираклий, но докато съм му необходим, той няма да ме излъже. Виж на хаган Юлуш не съм нужен. На него са му нужни нашите пасбища и табуни. И нашите алипи са му

нужни и ако към своите тюмени той прибави и нашите, на император Ираклий ще му се наложи да забрави за сарацините.

— Ти мислиш, че Юлуш иска да започне война?

— Аз мисля, че не иска. Ако той започне тази война, то тя може да завърши лошо за него. Той знае как се воюва с мен. Ето защо за него най-доброто решение е да се добере до дъщеря ни: искаме или не, но по обичаите на тюрките ние ще станем близки роднини. Без да загуби и един човек, той ще получи това, което никога няма да получи чрез война. Но тогава пък ще ни се наложи да воюваме срещу Ираклий. А за това аз трябва да наруша подписания договор.

— Какво ще правим, хане мой?

— Ще чакаме.

— Но какво?

— Йоан Фасиан и преподобният Симеон сами поискаха да посетят Билямджир. Когато се върнат и застанат пред мен, едва тогава ще стане ясно за какво трябва да сме готови. Само тогава аз ще мога да взема окончателно решение.

— Не се ли доверяваш прекалено много на тези гърци, хане мой?

— Те сами поискаха да ми помогнат, Аппак. При това рискуват собствената си глава.

— А какво ще стане, ако Юлуш заподозре, че са изпратени от теб?

— Как би заподозрял, Аппак? Гърците тръгнаха за Билямджир без да се крият, със своите имена. За да познае защо пристигат при него, Юлуш трябва да умее да чете мисли. А той не може.

— Ти си прав, хане мой. Юлуш не може. Но забравяш, че в Билямджир, в двореца на Юлуш живее тептангра Урягай, чиято слава премина границите на всички страни, в които живеят тюркски племена. Знаеш ли как го наричат? „Човекът — таласъм“. Никой не може да се скрие от погледа му. Ето точно той ще прочете скритите мисли на гърците. И тогава лошо им се пише.

Хан Кубрат тихо се засмя.

— Ти преувеличаваш грозящата ги опасност, моя Аппак. Може би, някога тептангра Урягай и да е бил опасен, но сега той е заприличал на сянка. Отдавна вече е с единия крак в гроба, а може би и с двата. Не, тептангра Урягай ме безпокои най-малко от всички. Но ако говорим за божии служители, много повече ме тревожи тептангра

Ирсан. Това куче е омагьосало илхан Бат-Баян, урочасал го е, отклонил го е от пътя, скланя го към измяна. Ето кой е опасен. Няма да се учудя, ако се окаже, че и единият, и другият пратеник са загинали заради него. Уверен съм, че той съветва Бат-Баян да не изпраща свои вестоносци във Фанагория. Но се кълна в светлоносната сила на Тангра, че ще се разправя с него, веднага щом ми падне в ръцете.

— Изхвърли тези мисли от главата си, хане мой. Никой не може да посяга на живота на върховния жрец. Забрави за това.

— Ако подозренията ми се потвърдят, и самият Тангра не би спасил Ирсан. Кълна ти се.

— Не се сърди, хане мой. Но, може би, тептангра е говорил с бога и той му е казал, че ти трябва рано или късно да предадеш своя трон на илхана. Помисли. Нима не на синовете си трябва да го отстъпиш? Тогава защо се измъчваш? Аз знам, хане мой, че властта е сладка. И все пак не може човек да управлява безкрайно.

Защо тя му говореше всичко това? Хан Кубрат излезе от беседката, отдалечи се с големи крачки, ноздрите му се разширяваха, в гърлото му заседна буца. В думите на Аппак имаше истина, знаеше го. Но не е ли жестоко от нейна страна така безмилостно да му каже, че е вече стар? Да, не е млад, както някога, но не е изнемощял и умът му е все така остър, защо го подтиква към нещо, за което и той отдавна вече се е решил?

Той вървеше сам към двореца и Аппак почувства не, по-скоро отгатна с любящото си сърце обидата му и бързо го последва. Не трябваше да му говори за предаването на трона. Нейният велик мъж все още е силен, тази нощ тя, както някога, изцяло се наслади на могъщата му мъжка сила. Не беше нужно нищо да казва.

И все пак не съжаляваше за думите си. Той трябваше най-накрая да вземе решение и да избере един от синовете си. Нека цялата тежест на властта да легне на млади плещи, а на Кубрат да остане правото на решаващата дума за съдбата на Фанагория. Хаган Юлуш е млад, едва ли не по-млад от всеки от илханите. Нека един от тях приеме неговото предизвикателство, останалите ще помогнат, а бащата няма да им позволи да направят грешка и ще остане върховния съдия в рода Дуло.

Често мислеше Аппак в последно време за хаган Юлуш. Знаеше, че той по чудо се бе спасил от гибел, когато везните в многогодишната борба между родовете Дуло и Ашина се наклониха на страната на

българите. Джаик-бек го беше намерил. Той го беше загърнал в плаща си и го бе отвел в Хорезъм за дълги години. Защо Кубрат не се спусна да преследва Джаик-бек? Неизвестно... Може би се умори, може би бе упоен от победата и се надяваше, че рано или късно ще се добере до последния от Ашина... Кой знае? Имаше да решава по-неотложни дела: да укрепи току-що спечелената власт над степта, да управлява земите между реките Тан и Итил, да раздаде джайляи на тези, които му помагаха в борбата за власт — кавхани, тархани и бекове. Трябваше да се защити от войнствените алани и да сключи съюз с племената, живеещи в низините на Итил край Хазарско море. Трябваше да реши какво да прави с хазарските бекове — с тези, които признаха властта му, както и с онези, които не я признаваха: първите при първия удобен случай се стремяха да се отделят, вторите само чакаха повод да нападнат.

Той дълго държеше здраво поводите на властта. Но в някакъв момент се отпусна, успокои се, недогледа, зает с укрепването на съюза с Византия и строителството на държавата Велика България — и ето хазарите върнаха от Хорезъм последната издънка на рода Ашина, качиха го на престола, провъзгласиха го за хаган. И на това не обърна необходимото внимание хан Кубрат, след дългите години бе приел, че е пречупил хазарския гръбнак, че хазарите винаги ще лежат в прахта под копитата на неговия кон. Все поглеждаше на запад, мислеше за Византия, докато през това време страшната опасност растеше като буреносен облак, но не зад морета, не през девет земи в десета, а близо, съвсем близо...

И тя порасна. Отгледа я шаха на Хорезъм, който спеше и сънуваше как с чужди ръце ще унищожи ромейското царство. Шахът бе заклет враг на император Ираклий и хаган Юлуш му бе изпратен сякаш от самия бог.

Не изпусна шахът сгодния случай, не пожали нито сили, нито пари, за да възкачи на трона послушния хазарски хаган. И дъщеря си не пожали, даде я на Юлуш. Сега седеше в своя Хорезъм и потриваше ръце; когато двама съседни се бият — третият, който стои настрана, ще спечели двойно.

Тежко време настъпваше, изискваше мобилизирането на всички сили, мигновени решения, безсънни нощи. Това е по силите само на младостта. На нея, на Аппак, ѝ е все едно кой ще седне на трона. Бат-

Баян? Нека бъде Бат-Баян, той е славен воин. Не по-лош е и Аспарух, превъзхожда с ум всички илхани и по храброст не им отстъпва. Или който и да е друг — на нея ѝ е все едно. А ето че за хан Кубрат не е така. На него не му е все едно. Колебае се, не може да се реши. Велика задача е да се даде на българите нов ювиги-хан, такъв, който да защити създадената от него млада държава.

Тя не трябваше да говори с него за такива неща. Никога по-рано не бе го правила, освен ако сам Кубрат не я питаше за съвет. Тогава неохотно, малко по малко, изказваше своето мнение. Отстрани Аппак приличаше на жена, изцяло погълната от семейния живот, децата, дома. Но не минаваше и минута, през която да не мислеше за това, което се случваше около нея, съдеше за всичко с рядко здравомислие, нерядко поразявайки и хан Кубрат, който веднъж каза на шега, че от всички хора по света с най-голямо желание би доверил след себе си управлението на държавата на нея. Нищо не отговори тогава Аппак, приятно ѝ беше да чуе тези думи. Но си помисли, че ако посветеше остатъка от живота си на държавните дела, би се справила не по-лошо от другите.

И при тези мисли неволно изправи гръб.

Но не бе необходимо да го прави — на четиридесет години тя изглеждаше стройна като девойка, приличаше на налят плод, в който прозира скрита сила. И когато се приближи до мъжа си, докосвайки рамото му с ръка, тази сила се предаде на Кубрат и го изпълни с гордост и желание. Прекрасна е дъщерята на хан Тугри, владетелят на утригурските племена, жената, която го дари с толкова наслада; снагата ѝ е стройна, прекрасни са гъстите ѝ светли коси, ухаещи на степна трева — този мирис дълго преследваше хан Кубрат в онези времена, когато я видя за пръв път, преминавайки покрай ханската шатра. Тя стоеше в тъмния отвор на вратата и дори не го удостои с поглед. Беше устремила широко отворените си очи към стройния и гъвкав като лоза батир, застанал зад гърба на хан Тугри. И навярно си мислеше пак за батира, когато, подчинявайки се на волята на баща си, поднесе на хан Кубрат златна чаша с кумис. Подаде я, за миг вдигна ресници, но не виждаше ювиги-хана и не мислеше за него. Кубрат не си бе и представял, че с него може да се случи такова нещо, с него, воинът, вече неколkokратно виждал смъртта, с него, мъжът, в чиито обятия е имало толкова жени, с него, ювиги-ханът на Велика България,

управляващ десетки хиляди живота. Никога не бе мислел, че от този равнодушен поглед, спрял се на него само за миг, земята може да пропадне под краката му и ръката му, поемаща златната чаша, неволно да трепне и да разлее напитката. Точно тогава се решиха неговата и нейната съдба.

Той ли не я обича? Ето и сега не може да ѝ се разсърди. Седеше в любимото си кресло, а тя, прегърнала раменете му, без думи искаше прошка, и така също, без думи, той ѝ прости. Отдавна вече бяха станали една плът и душата им също беше една. И той много я обичаше. Но не трябваше да му говори и да му напомня за старостта. Той сам помни всичко, осъзнава всичко. Ще предаде трона на един от синовете си, решил е. Но не сега, а по-късно, когато опасността премине. Тогава вече...

Така си казваше на себе си и на нея. Но знаеше и истината. А истината беше, че не можеше да си представи своя живот без трона, без властта. Нещо повече, струваше му се... не, не само му се струваше, а направо бе уверен, че предаде ли властта другиму, това ще означава, че е време да умре. И както българите се раждаха и умираха на коня, така понякога Кубрат си мислеше, че се е родил, за да умре на трона.

Така че на илханите щеше да им се наложи да потърпят още малко...

Плава галерата по широката река. Вятърът духа и гони вълните, които се разбиват в борда. На носа стои Денис и неотлъчно следи безкрайния воден простор, слуша как свисти вятърът. Хубаво му е. Скоро ще дойде краят на тяхното пътешествие, а на него му е жал — цял живот би плавал така по Итил, оглеждайки отвесните стръмнини на десния бряг и просторните, заливани от водата поля на левия. Отначало тръгнаха нагоре по Тан, докато стигнаха мястото, където тясна ивица земя ги делеше от водите на Итил. Тогава утригурите се впрегнаха в яките ремъците и прехвърлиха галерата до голямата река. След като заплаваха по вълните ѝ, вдигнаха платна. Приятно се плава с квадратни платна, няма нужда от веслата. Доволен е кормчията, още ден-два път и ще излязат в Хазарско море. А оттам до Билямджир, казват, е на един хвърлей. Добре се чувстват и алипите, които си почиват, измъкнали дългите гребла: всички отдъхват, освен часовите. Философът Йоан Фасиан и преподобният Симеон прекарват времето си в уединение, само двамата, заети с техни си работи, които никого друго не засягат. Кормчията Денис седи на носа на галерата и слуша как прозрачните зелени вълни шумят под нея. Седи и размишлява, сега точно има време и за това. Мисли си защо, например, не се договорят българите и ромеите и не нападнат дружно хазарите? Вярно, Византия е далеч, трудно е да се уговорят гърците. Но нали антите, че и венедите, са наблизко? Защо тях не извикат на помощ?

Денис не можеше да разбере защо. Ако той беше на мястото на ювиги-хана...

Но никога няма да бъде на неговото място.

Пък и това него изобщо не го засяга. С кого да дружат и с кого да воюват ги касае единствено самите българи. А неговата работа е да докара кораба до Билямджир.

Което и ще стори. Ще му помогне Перун.

И Денис докосва полираната дървена фигурка на страховития бог, която виси на шията му на кожена връвчица, зацапана от времето.

Денис не го засягат българските работи.

Не го ли?

Отдавна отмина онова време, когато за пръв път стъпи на българска земя. Оттогава е преживял сред българите повече, отколкото в родното си село. Диша български въздух, слуша българска реч, яде български хляб. Ето че вече и мисли по български, как тогава да не се отнася до него всичко, което се случва или ще се случва с този народ?

Разбира се, че се отнася. Отнася се до всички. Всички.

Винаги бе смятал така, а ако сега от време на време мисли иначе, виновна е жената. Неговата жена, Егина. Гъркинята. Тя му е взела ума. Денис никога не си е и представял, че жена може да бъде оръдие на разрушението. А Егина е точно такава. Омагьосала го е, вселила се е в душата му и я гризе отвътре така, както червеят дървояд изядва и най-твърдото дърво, превръщайки го в шепа ненужни стърготини. Ненапразно самите християни казват, че тялото на жената е съсед на дявола, с тези техни думи може да се съгласи. Съсед... да... Но колко е сладостен! Денис стои на носа, ала не вижда вече нито далечния бряг, нито зелените вълни. Пред погледа му са огромните очи на Егина, прозрачни и разширени от прииждащата страст, той вижда островърхите ѝ напрегнати гърди, гали стройните ѝ бедра, потъва, потъва и се задушава от целувките ѝ, които повече приличат на ухапване, и за да удължи тези блажени мигове е готов да плати даже с цената на собствения си живот...

Внезапно го обляха бръснещи водни пръски и го върнаха към реалността. Той дръпна кожения шнур и извади от пазвата си своя Перун, издялан от ръцете на някой неизвестен нему предтеча; на него този Перун му бе предаден от ръцете на дядо му. В най-тежките моменти Денис се обръща към божеството с молба за помощ и то никога не го е подвеждало. Ето и сега отпъжда от очите му привидението, греховните и вълнуващи видения на трепетната женска плът. Егина...

Всичко идва от нея. С прегръдките го размеква и той става като глина под дъжда — прави с него каквото иска. Прегръща го тя, омайва го и му шепти разни неща. За българите: какви са му те на него, защо държи на тях? Не била тук неговата родина. И въобще — родината на човек била там, където живее по-добре. А за да живее по-добре, трябва да има злато. Много злато, страшно много. Такъв кормчия, като него

цена няма, колкото и да му плащат, все е малко. Повече златни дирхеми трябва да иска от българите, да ги спестява и трупа, а после да напусне Фанагория, защото имало по света и други места.

Хваща ръката му, притиска я към твърдите зърна на гърдите си — и Денис загубва и последната капка разум. Съгласява се с всичко — само и само да продължава, да продължава безкрай плаването сред дълбините на страстта.

А Егина говори ли, говори. И за боговете говори. За Тангра, на когото българите принасят жертви, защото не знаели кой е истинският бог. И за неговия Перун, за амулета. Младият мъж се опитваше да каже нещо, да спори, но как се възразява на Егина, която е легнала толкова близо и ухае като розов храст в градината на хан Кубрат. И бога се забравя, и нечистата сила, с всичко се съгласява, на всичко отстъпва. Гъркинята се стреми точно към това, изсмуква силата от тялото му, промъква се в душата му. Веднъж Денис се унесе в кратък, жарък любовен сън, а тя на мига свали Перун от врата му и го замени с кръст. Тогава за първи път Денис се изплаши, изплаши се от гнева му и Егина. Притисна се към него, обвини го с ръце, приласка го. Била се пошегувала, искала само да види отива ли му медният византийски кръст. Отначало Денис остана да лежи под ласките ѝ като мъртъв, после бавно свали кръста и го захвърли в ъгъла. Бистрите ѝ очи станаха кръгли от изумление, устните ѝ — алени, сякаш изцапани с кръв, се изкривиха. Изправи се гола, а кръстчето ѝ тъничко като на оса и гневно тръгна към вратата. На прага се обърна и сякаш изплю: „Варварин!“ След това две седмици не го допускаше нощем при себе си.

Но, после дойде сама. Ала Перун повече не закачаше.

И за българите не отваряше дума. Само често вдигаше поглед към Денис — бърз, втрещен поглед. Сякаш го виждаше за пръв път.

Българите. Високомерните гърци смятат за варварско всяко нещо, което не е гръцко... Варвари или не, но тукашните хора не са алчни, дружелюбни и доверчиви са към всеки. Когато Денис се озова за пръв път във Фанагория, никой не го накара да се чувства като чужденец. Никой не го дебнеше и шпионираше, веднага се превърна в един от тях. Да напусне, както предлага Егина, Фанагория и да замине? Къде, защо? Хубав е градът, харесва му. И както изглежда, не само на него. Егина би могла да се позамисли — нали нейните предци,

древните гърци, първи са се заселили на това място. Било е преди много векове, Фанагория е осеяна с руини, останали от онези позабравени вече времена. Кипял е живот из тези места, живеели са хора, изпращали и посрещали кораби. А после дошли хуните, предците на българите. Нападнали града и го превзели, поробили и отвели жителите му. И градът замрял, много години животът в него тлеел едва-едва, мъждукал сред срутените стени. Но животът винаги има последната дума. Изчезнали хуните от лицето на земята, а потомците на Атила наново подели всичко. Хан Кубрат възроди Фанагория — когато създаваше държавата Велика България и търсеше подходящо място за столица, той се спря на изчезналия град. По-рано нямало български градове из приморската степ и Таманския полуостров. Разгромявайки Ашините и сключвайки съюз с Византия, хан Кубрат се установи във Фанагория и не жалеше пари, за да я въздигне от праха и пепелта. Изпратените от император Ираклий архитекти планираха широки улици, домове, площади, дворци, пристани. Използваха и отломките от древните храмове, стени, съоръжения, и чакъл, пясък, вар. И възкръсна, издигна се, вля се живот в новия град — със зелени градини, отрупани с плодове, дървета и цветя. Харесваше му на Денис животът във варварския град Фанагория, и каквото и да му говореше вечер Егина, на сутринта той се връщаше все към същото — никъде няма да заминава, Перун му е свидетел.

И отново стисна в ръка фигурката на всемогъщия идол. Не е никак, ама никак хубаво да се шегуваш с него. Не трябва да го сърдиш и не прощава нито лъжа, нито измяна. Ако пък си му верен, можеш да си спокоен — няма да те предаде, да те измами или изостави. На този бог може да се разчита.

Сега Денис мисли за друго. За гърка, Фасиан, който им каза от сега нататък да го наричат „посланик“ и да казват, че пътува по поръчение на ромейския василевс. Можеш ли да провериш? Че пътува — пътува, ама защо? Носят се слухове, че Чечке — дъщерята на ювиги-хана е попаднала в ръцете на хазарите, а гъркът се е заел да я спаси от бедата. Да я изтръгне от ръцете на хагана! Спомня си Денис — виждал е няколко пъти благородната девойка. Ако той беше на мястото на Юлуш, за нищо на света не би върнал такава плячка. Само чудо или магия може да накара хагана да го стори. Ще може ли Йоан

Фасиан да се справи? Щом се е захванал с тази задача, навярно има нещо на ум, едва ли се надява на чудо. Ами ако и философът, и този, другия, за когото говорят, че покръстил племето на готите, протосинкел Симеон, са магьосници? Егина му каза, че техния разпнат бог вършел разни чудеса: спрял слънцето, възкресил мъртвец, водата превърнал във вино. Ако един човек е способен на това, значи и друг го може — особено, ако е като протосинкел Симеон, който толкова усърдно разнася по света словото на своя бог.

Ето, че като се сети за бога, Денис отново погали своя Перун. Изведнъж го връхлетя неистовото, до болка осезаемо желание за миг поне да зърне селото си, в което се беше родил и израснал. Да види дома си на брега на Ворксла^[1], приятелите, с които не се е виждал от толкова дълго и които вече са съвсем възмъжали. Ще го познае ли родината, и ако го познае, ще го приеме ли?

Плава галерата по Итил, река широка като море, тичат вълните, порят ги кораби, но тяхната галера е много по-голяма от всички останали. Затова, навярно, на брега се изсипват хора от крайбрежните селища — да погледат невиджданото чудо, друго обяснение няма. Но Йоан Фасиан тихичко се приближава зад него и снишава глас, сякаш е прочел мислите му:

— Виждали са, виждали са дори и по-големи съдове. Императорските галери имат до двеста весла, и също плават по тези места.

Как да не те побият тръпки! Тези гърци са си направо магьосници.

— Ти да не би да си ясновидец, философ? В моята родина, там, където тече река Рос^[2], такива като теб ги наричат ведуни^[3]. Казват, че такова тайно познание е от нечистите сили. Но на мен ми е все едно откъде го имаш. Само кажи, можеш ли със сигурност да кажеш дали ще се върнем живи и здрави обратно?

— Дали ще се върнем? — предпазвайки се от вятъра гъркът се увива във вълнена пелерина и замислено се загледа в прострялата се пред кораба водна шир. — Това, кормчийо, е в ръцете на бога. Ние сме длъжни да правим всичко, което е в нашите възможности. А за което не е — разчитаме на бога.

— Но на кой? Моят е Перун, а твоят — Христос.

— Ами че ти разчитай на Перун, а аз ще се осланям на Христос. Всичко е в техните ръце, кормчийо. От две неща трябва да се страхува човек — от божия гняв и от собствената глупост. От последното даже повече.

— Но нима ума и глупостта не са ни дадени точно от бога, а философе?

Йоан Фасиан погледна Денис с любопитство. Тъкмо понечи да отговори на венеда, когато видя, че към левия борд приближава голяма лодка, пълна с хора, въоръжени с лъкове и копия. Хазари? Какво толкова? Първо те са малцина. Второ, галерата пътува под византийски флаг.

От лодката извикаха на тюркски:

— От къде идвате? Кой сте вие?

Йоан Фасиан отговори на същия език:

— Галерата принадлежи на императора на Византия Ираклий. Отиваме в Билямджир.

Изглежда поривът на вятъра отнесе думи му, защото хазарите отново извикаха същото. Този път Денис им отвърна. Явно го чуха, посъветваха се, след това започнаха да изостават и още дълго се виждаха зад кърмата. Това бе първата среща, каква ли ще бъде втората?...

— Какво искаха, Денисе?

Той сви рамене. Патрул навярно, устието е близо. Ще подадат сигнал от лодката към брега, а от брега към следващия патрул ще тръгне пратеник с известие — и така до самия Билямджир. Така действат хазарските охранителни постове.

— Не своеволничат ли?

— Както дойде, философе. Случва се понякога. Местните бекове също нямат нищо против да присвоят част от плячката. Плавал по реката кораб — и вече го няма: иди разбери после кой е виновен. Сред хазарите най-първи е хаганът, но и бековете си знаят сметката, а няма смисъл владетелят да се кара с тях заради някакъв си ограбен търговец.

— Искаш да кажеш, за всеки случай да сме нащрек, а?

— Няма да е излишно.

Денис предупреди десетника на утригурите — воините да са в готовност, докато галерата не премине устието на Итил и не навлезе в

морето. Устието се разделя на няколко ръкава и мястото е подходящо за засади. Десетникът кимна и тръгна към алипите, а Денис се разпореди да заредят каменометите на носа и кърмата. По заповед на хан Кубрат всички галери бяха оборудвани с такива — който сам се пази и господ го пази; към всеки каменомет предвидиха по пет гърнета гръцки огън. Едва успя да обходи кораба и десетникът дотича:

— Пет големи хазарски лодки стоят напърно на реката, кормчийо.

— Алипите ти да са готови.

Духа вятър, подгонва кораба. Носи го право към лодките. А в тях с опънати лъкове и с куки на дълги въжета стоят десетки хазари: щом се озоват отляво и отдясно, ще хвърлят куките и като котки, мигом ще се изкатерят по въжетата до палубата. Ако не внимаваш — ядосвай се после на себе си. По-добре да се избегнат излишните рискове.

— Философе!

— Да, Денисе?

— Ще се справиш ли с каменомета?

— Зареждай огъня, аз ще дотичам до кърмата. Пригответи се...

Йоан Фасиан кимна и точно навреме: една стрела почти докосна косите му и се заби в мачтата точно над главата му. Така значи...

Гъркът се сниши и побягна към каменомета... Много е важно да не направиш погрешна стъпка. Хазарските лодки не се раздалечаваха, държаха се заедно, стрелите със зло жужене пробиваха платното, закачиха някого, летяха все по-гъсто. Ръката на Фасиан лежеше на ръчката, той все още изчакваше. Сега ли? Не, още малко. Още. Още. Време е!

Дръпна ръчката. Островърхото глинено гърне, натъпкано с възпламеняваща се смес, премятайки се във въздуха, описа остра дъга и полетя към лодките. Падна... и в същия миг морето избухна и се запали. Вик на ужас се раздаде от лодката, обхваната от пламъци и дим, нечие тяло падна във водата, в огъня. Оставяйки нещастниците на произвола на съдбата, останалите лодки с все сили се устремиха към спасителните брегове. Денис внимателно преведе галерата покрай огъня. След това предаде руля на помощника си и приближи към философа, който все още стоеше до каменомета. Изтри потта си и му каза:

— А ти, Йоане, си бил истински воин!

Гъркът отвърна без усмивка:

— Наистина съм воин.

И затвори очи. Току-що със собствените си ръце лиши от живот няколко човека. Ето така философията се сблъсква с живота. И със смъртта.

Преследваше го мирисът на изгоряла човешка плът.

Денис не каза нищо повече и се върна при руля.

Вече притъмняваше, когато галерата излезе сред простора на Хазарско море. Над тях се стелеше мъгла, сгъстяваше се пред очите им, и дума не ставаше да се продължава нататък. Опасно бе и да акостират на брега. Денис заповяда да свалят платната и да спуснат котва. През мъглата се процеди ситен дъждец, зашумоля тихичко. Скоро изчезна всякаква видимост. Човек, идващ насреща ти, можеше да различиш едва когато е почти до теб. Преподобният Симеон, загърнат от главата до петите в своето черно расо, протегнал ръце напред като слепец, приближи, прекръсти се, вдигна очи към непрогледното небе и въздъхна.

— Господ ни праща изпитание...

„Изпитание“. Денис нищо не отвърна, само се обърна настрани. Нямаше нужда да ги изпитва господ, по-добре да беше им помогнал. В такава време, ако хазарите се досетят да се прокраднат с лодките си, няма и да разбереш кой ти е прерязал гърлото. Той тръгна към кърмата, но Симеон го задържа.

— Спри, не бързай толкова.

— Какво искаш, преподобни отче? Аз съм варварин...

— Всички ние сме деца на един бог, и варварите — също. Смири гнева си, бушуващ в душата ти. Несправедливият гняв отнема силите ти, не дава нищо в замяна и изпълва сърцето ти със зло. А бог учи на любов.

— Моят бог, преподобни, ме учи на предпазливост. Ще вървя.

— Не богохулствай, кормчийо. Бог е невидим, но всичко вижда. Всичко на света е от него и в него.

И отново се прекръсти.

— Господи, заради безкрайното свое милосърдие, прости на тази езическа душа, съсъд на невежество и заблуждение, просвети го и го освободи от лошите мисли, насочи го към светлината на Христовото учение... И мен, твоя раб, прости и помилвай, освободи от греховете и упъти...

Денис искрено се учуди:

— Но, аз, преподобни отче, съм езичник. А ти за какво искаш опрощение?

— За тебе, кормчийо. Както спасителят наш е приел върху себе си грехове ни, така и ние, неговите земни слуги, приемаме върху себе

си греховете на нашите ближни. Какво се полюшва на ремъка в пазвата ти? Мислиш, че не знам ли? Езически идол. А аз стоя до теб и не мога да намеря думи, с които да те убедя да го изхвърлиш зад борда и да се обърнеш с просветлена душа към истинската вяра. Към нея принадлежи и твоята Егина, вярна наша привърженица, но и на нея не ѝ достига убедителност, за да може да спаси твоята душа от бъдещи вечни мъчения...

И като се кръстеше и шепнеше молитви, Симеон се разтвори в гъстата мъгла, сякаш сам беше изтъкан от безтелесна материя. Денис бръкна в пазвата си, напипа Перун и го потупа.

— Ти не се бой — каза му той. — Аз тебе за никого няма да те сменя...

* * *

Нощта мина спокойно, без произшествия, а на сутринта слънцето разгони мъглата, морето заблестя, оживя, по зелената и пенлива повърхност заиграха отблясъци. Нямаше вятър и гребците седнаха на веслата, но не успяха да стигнат далече. Голяма лодка, подобна на бързоходна галера, се появи отдясно на борда; на носа стоеше богато облечен човек. Денис, едва докосвайки руля, насочи кораба към лодката и даде команда на гребците да вдигнат веслата.

— Кой е този? — попита Йоан Фасиан, щом се приближи и застана до кормчията.

— Тархан на хагана Юлуш — каза Денис. След това се провикна: — Спуснете трапа!

Лодката на тархана плътно се долепи към тъмния борд на галерата, но велможата не бързаше да се изкачи. Той огледа войниците на борда, спря погледа си на Денис и безпогрешно разпозна Йоан Фасиан като най-главния. После каза:

— Известно ми е, че галера с посланиците на императора на ромеите отива в Билимджир. За вас ли става въпрос или за друг кораб?

Отговори кормчията:

— За нашия кораб става въпрос. Ето този човек — и посочи философа, — е изпратен при хаган Юлуш.

Тарханът вдигна глава и погледна гърка с любопитство. По лицето му се плъзна меланхолична усмивка.

— Страхувам се, че ще съм принуден да задържа вашия съд. Заповядано е да не допускам никого при хагана, освен ако няма специално основание.

Денис преведе на гърка и Фасиан попита:

— А какво означава „специално основание“?

Кормчията се поколеба, преди да процеди навъсено:

— Трябва да му се плати. Това е цялата работа.

Гъркът сви рамене. Така вече е ясно. Всички хора по целия свят са еднакви, всички искат да спечелят от ближния си. Отиде до каютата си и след малко се върна с тежка кожена торбичка в ръка. Пристъпи към трапа и я протегна на тархана.

— Ето, нашето специално основание — каза той и макар да го произнесе на гръцки, колкото и да е странно, тарханът го разбра, погледна го в очите и кимна. Денис стоеше отгоре и така и не улови мига, когато торбичката премина от ръка в ръка и изчезна незначайно къде. Ръцете на Йоан бяха празни. Гребците отблъснаха лодката с весла.

— Лек път — важно изпроводи галерата тарханът. — Аз мисля, че нашия хаган ще ви приеме...

Греблата отново се потопиха във водата и галерата, следвайки брега в далечината, продължи своя път. Гъркът стоеше до кормчията и през цялото време гледаше натам, където лодката с тархана вече едва-едва се различаваше.

— Можеше и да не му даваш злато — каза Денис.

Гъркът се усмихна:

— Можех. Но правилно направих, че дадох, нали ще ни се наложи и да се връщаме обратно. Ние, гърците, обичаме да повтаряме, че всеки манастир има свои собствени правила, не си струва да ги нарушаваш. Ти си плавал много и трябва да знаеш. Какво правят моряците по време на буря, за да успокоят вълните?

— Молят се на своя бог.

— Само за себе си. Друго какво?

— Ако има бъчва с мас, я изливат зад борда.

— Е, сега разбра ли? Кое е по-скъпо — бурето с мас или живота? Няколко десетки златни монети или спокоен път до Билямджир и

обратно? Само да изпълним поръчението на ювиги-хана, аз на връщане ще дам на този тархан двойно повече.

Денис не спори.

— Не ми е жал за тези пари, философе. Харчи ги, мен не ме засяга.

— Не си прав, кормчийо. Парите, похарчени за делото ни, не са изгубени. И тебе тази работа те засяга не по-малко, отколкото засяга когото и да било българин. Ако не спасим ханската дъщеря, тя ще се озове в харема на хаган Юлуш и рано или късно българите ще се окажат под властта на хазарите. Целият им живот, а това значи и твоят, ще стане съвсем различен.

Денис искаше нещо да отвърне, но в това време наблюдателят, застанал на носа, протегна напред ръка и извика:

— Билямджир! Билямджир!

И всички се втурнаха към носа...

* * *

Настаниха ги в кервансарай, удобен и просторен, предоставиха им слуги, предложиха им охрана, но те се отказаха от нея, имаха си своя. Хранеха ги обилно, не им вземаха скъпо. Йоан Фасиан не жалеше златните монети, слугите бяха доволни. Подаръците, донесени с кораба, пренесоха в специална стая, която охраняваха утригури и дори спяха там. На третия ден се появи вече познатият им тархан, усмихна се с неопределената си усмивка, държа се много доброжелателно, обеща да поговори с царедворците, отговарящи за приема. Обясни им, че в Билямджир сега има много гости от чужди страни, опашката е дълга, хаганът приема два пъти в седмицата, а понякога и само веднъж, останалото време прекарва при красавиците в харема, трудно е човек да се добере до него.

Още една торбичка премина в ръцете на сановника, а може и да не беше само една. Изведнъж се оказа, че тарханът, макар и смешно, общо взето сносно говори гръцки и в последно време Фасиан не прибегваше до услугите на Денис. От това кормчията бе напълно доволен, скиташе из града, гледаше чуждия живот, сравняваше, отбелязваше. Кой знае, гъркът може и да се окаже прав — хаганът и

хан Кубрат да се договорят помежду си и да се наложи да свиква с хазарските обичаи.

Измина още един ден, после още един. Явно златните монети смазаха сложния механизъм на дворцовите приеми, защото в края на седмицата посланиците на Ираклий бяха поканени в двореца на хазарския хаган. Гърците взеха десет алипа да носят подаръците, взеха и Денис. Нужен, не нужен, редът навсякъде е един и същ — посланиците винаги водят със себе си тълмач.

Дълго вървяха из малките улички, прекосиха дворцовия площад, минаха през портата. След това се озоваха в просторна стая, в която имаше няколко врати, украсени с резба и позлата. Сред стаята се издигаше малък фонтан. В огромната му каменна чаша плуваха златни рибки, пулеха очи, разтваряха уста. Хаганът обичаше тези рибки и ги хранеше със собствените си ръце. Йоан Фасиан малко нервничеше, а преподобният Симеон, точно обратното, бе преизпълнен с боен дух — вертеп на езичници, потънали в грех!

Денис гледаше през прозореца към двора. Там коняри разхождаха коне с чуден, невидан цвят, стройни, дългоноги, сякаш облети със злато. Денис се захласна и пропусна момента, когато централните врати се разтвориха и там се появиха стражи, заставащи по двама вляво и вдясно, с копия в ръка.

Гърците и Денис преминаха в приемната зала.

Хаган Юлуш ги чакаше, излегнат на ложе, застлано с огненочервен килим. Беше облеган на избродирана с коприна възглавница, под ръката му имаше друга. Изглеждаше съвсем млад, помлад от своите двадесет и пет години. На главата си носеше подобна на калпак шапка, обшита със самурена кожа и цялата обсипана със скъпоценни камъни и бисери. На раменете му бе наметнат червен чапан^[4], извезан със златни конци, а в ръцете си държеше някакво кълбо с меден цвят. Изпод гъстите вежди гледаха широко отворени, не прикриващи любопитството си, очи. Вляво и вдясно на ложето стояха също толкова богато облечени хора, които си приличаха по нездравия, восъчножълт цвят на безбрадите лица. Денис отгатна, че това са евнуси.

Покланяйки се, към хагана се приближи царедворецът, отговорен за церемониите, падна на колене, докосна с устни върховете на ботушите, милостиво протегнати от хагана, пропълзя на колене и нещо

прошепна. Юлуш кимна, придворния припълзя обратно, пак допря устни до ботушите. Все още на колене, той произнесе:

— На посланика на василевса се разрешава да приветства сина на Тангра.

Йоан Фасиан, гледайки право пред себе си, направи крачка напред.

— Светейши хагане на хазарската държава! — произнесе той звучно. Огромната зала се изпълни от гласа му, такъв какъвто никога до сега Денис не го беше чувал да звучи. — Аз, патриций Йоан Фасиан, посланик на моя повелител василевса на Византия Ираклий, ти предавам най-добри пожелания от моя господар. Дълги години живот ти желае император Ираклий, крепко здраве, храбростта на лъв и смелостта на пантера. От далечния Константинопол ти изпраща, светлейши господарю на тюрките, своите подаръци и уверения в неизменно приятелство и любов.

Когато гъркът свърши с краткото си приветствие, изправеният зад гърба му Денис произнесе същото дума по дума на тюркския език, роден както за българите, така и за хазарите. Произнесе и веднага отстъпи назад. Хаганът обърна глава и кормчията видя, че зад гърба на хагана има не само възглавница, а и един човек, който приличаше на юдей. Хаганът го изслуша и кимна. Човекът пристъпи напред и каза на чист гръцки език, без акцент:

— Всемогъщият хаган благодари на император Ираклий за пожеланията и разрешава да покажете подаръците.

Денис разбра, че това е личният съветник на хагана, юдей на име Гаян, известен с това, че владее всички човешки езици. Облечен бе скромно, но не целуваше ботушите на хагана и се държеше встрани от придворните, застанали на колене.

Йоан Фасиан даде знак и алипите, един по един, натрупаха подаръците в краката на Юлуш. Гледаше владетелят безценните дарове с все така широко разтворени очи, и само два пъти едва трепнаха клепките му: при вида на кривата дамска сабя с ръкохватка, украсена с елмази, и на шубата от хермелинова кожа. Изправяйки се с гъвкаво движение, той взе сабята в ръце и приближи матово блестящото острие към лицето си — момченце, видяло любима играчка. Прокара длан по шубата. След това каза небрежно:

— Да отнесат подаръците...

Остави сабята.

След това каза няколко кратки изречения на придворния, стоящ на колене до него. Той закима, за пореден път зацелува червените ботуши на господаря и после изчезна. Хаганът каза нещо и на юдея, който почитателно се поклони и преведе за гърците:

— Великият хаган кани пратениците на василевса да бъдат негови гости. Ето какво каза той дословно: „На небето има много звезди, но само едно слънце. Слънцето само избира своя път, всяка звезда заема определено място. Нека пратениците заемат място на масата, съответстващо на тяхното положение.“

Хаганът слушаше, любуваше се на острието, кимаше. На Денис му се стори, че хаганът знае гръцки език, а може би не само гръцки. Гаян може да го е научил на всякакви езици. Един тархан придружи гостите до местата им. В съседната стая бе подредена огромна маса, по която блестяха златни и сребърни съдове.

Хаганът с едно движение скочи на крака и едва сега Денис можа да го разгледа както трябва. Той приличаше на пантера — гъвкав, силен, млад, с огромен ръст — точно като хан Кубрат, само че бе четиридесет години по-млад. На такъв човек силите му стигат за всичко — и за удоволствия в харема, и за битки с враговете. За пръв път в сърцето на Денис се прокрадна тревога. Родът Ашина можеше да се гордее със своята последна издънка. Хаганът е опасен и всеки, който не дооценеше тази опасност, рискуваше да направи голяма грешка.

За Юлуш начело на масата беше поставено кресло от слонова кост с висока облегалка и с възглавници. Седнал, той се оказа по-високо от всички. „Ето кой се оказа слънцето тук.“ Денис се боеше да вдигне очи, сякаш някой внезапно може да прочете мислите му.

Хаганът повдигна глава и изчака да се възцари благоговейна тишина.

— Радостен съм, че пратениците на император Ираклий достигнаха пределите на моята държава — каза той. — Предайте му моите благодарности за добрите пожелания и за подаръците. Предайте също, че аз няма да забравя неговата щедрост, и неговото внимание. Но няма да скрия, че не всички дела на вашия император ми харесват.

Той се замисли, след това си наля кумис в златна чаша със странна форма, изпи го наведнъж и без да я остави обратно на масата,

продължи:

— Например, не ми харесва, че император Ираклий притеснява и дори прогонва от страната си богоизбрания и богобелязан народ.

— Великият хаган има предвид последния указ на императора против евреите? — направо го попита преподобният Симеон. Денис видя как ноздрите му се разшириха; Симеон не обичаше потомците на онези, които разпнаха Христа.

— Точно така — преведе юдеят Гаян думите на Юлуш. — Ние тук смятаме този закон за несправедлив. Където нямат сили да поддържат законен ред в държавата, там цари произвол.

Йоан Фасиан възрази с достойнство:

— Силата се състои в това да се промени закона, ако той е остарял. Волята на императора е свещена за всички, които населят пределите на Византийската империя. Доколкото аз знам, при обсъждането на този закон, ограничаващ дейността на евреите в империята, са взели участие най-висшите членове на държавния съвет.

Юдеят Гаян безстрастно преведе.

— Законът е правилен! — без да може да се сдържи извика преподобният Симеон. — Те разпнаха Христа, и сам господ обрече това жалко племе на гонения и скитане.

Гаян преведе и това. Хаганът с интерес погледна изпълнения с праведен гняв Симеон и отвърна:

— Доколкото аз знам историята на вашия бог, служителю на Христос, то него са го разпънали римляните. Но може би светият отец ще ме поправи?

— Евреите са го разпънали! — извика Симеон. — Те и само те. Римляните са били единствено слепи оръдия в ръцете на първосвещеника Каиафа^[5].

— Първосвещеникът можем да го разберем — каза хаганът. — За него Христос е бил само един от евреите... само малко по-своенравен. Той е смятал, че е прав да накаже отделилата се от стадото овца, и сторил точно това. Било е негово право. Не си ли съгласен, свети отче?

Ако Фасиан не бе задържал с неочаквана сила опитващия се да скочи Симеон, работата можеше да свърши лошо. По лицата на хазарите, седнали около масата, ясно се четеше ужас. Никой не смееше да спори с хагана. На никого, дори в кошмарен сън, не би могло да му мине през ума да спори с него просто така, край масата. Такова нещо

можеше да стори само човек, чийто живот въобще не му е мил. В присвитите очи на хагана гърка видя искри — така проблясват очите на пантерата в мига, в който нанася последен, смъртоносен удар. Повдигайки се от мястото си, философът каза:

— Разбирам поразителната с мъдростта си мисъл на повелителя на хазарите. Ти искаш да кажеш, господарю, че само на бог е дадено да определя съдбите на народите и земният владика не трябва да подражава на небесния. И именно затова си против този закон, който... който потиска нашите евреи, ползвали се дълго с благоразположението на предшественика на император Ираклий, както и с неговото собствено.

— Правилно си разбрал моята мисъл, посланико — каза хаганът.

— Не ще се забавя да я донеса до слуха на василевса — каза Фасиан. — И съм уверен, че твоите думи ще намерят отклик и разбиране у моя господар.

Хаганът милостиво кимна. Богословският спор го заинтригува за не повече от миг. В края на краищата всички въпроси се решават със силата на оръжията. В близко време при император Ираклий ще възникнат множество проблеми, които ще са много по-важни от изселването на гръцките евреи извън пределите на империята.

Той отново вдигна пълната чаша. Животът е прекрасен. Прилича на златна чаша с опиваща напитка и докато ти стигат силите, трябва да я пресушиш до дъно.

Това и направи. След него вдигнаха чашите си и гостите.

Безшумно в залата за пиршества влязоха музиканти. Голи до кръста млади танцьорки, прикрили връхчетата на гърдите си със златни листенца, се завъртяха под звуците на музиката, сладострастно извиваха гъвкави тела, преплитаха ръце, огъваха се до земята, размятали коси... Хаган Юлуш, разкрил в усмивка белоснежните си зъби, ги наблюдаваше с възхитен поглед. Иззад гърбовете на гостите непрестанно изникваха слуги, понесли тесногърли стомни, пълни с кумис, едните блюда на масата се сменяха с други и ястията нямаха край. Юлуш пиеше чаша след чаша, без да се опива, само движенията му ставаха по-резки и искриците в очите му се задържаха все по-дълго. Фасиан забеляза, че от време на време хаганът хвърляше към него бърз поглед, в този поглед имаше нещо. Имаше нещо... но какво?

Музиката стихна, танцьорките изчезнаха, хаганът сякаш очакваше нещо. Какво ли?

Той плесна с ръце и в този момент в залата въведоха един човек. Денис вдигна глава от блюдото с месо и искаше да попита нещо, но въпросът така и замря на устните му.

Не можеше да повярва на очите си, гледаше младежа, чието лице бе цялото покрито със синини и рани, гледаше и не вярваше.

Пред тях стоеше Илбарис. Буйтуре, какво е станало с теб? Как се озова тук — в разкъсани дрехи, завързан, пребит? Денис търсеше отговор на тези въпроси и не намираше. Нима съдбата ще го застави да гледа как осиновеният син на хан Кубрат ще бъде подложен на мъчения и изтезания и накрая убит пред очите на всички...

Такива неща са се случвали в двора на хаган Юлуш, това го знаят всички. До ухото му се разнесе шепота на Йоан Фасиан:

— Наведи очи, Денисе, не зяпай, гледат ни.

Денис сведе очи към блюдото пред себе си. Сякаш бе онемял и вече нищо не виждаше и не чуваше. Илбарис! Как така?...

— Погледнете този човек — разнесе се гласът на хагана. — Как мислите, кой е той?

— Роб за продажба — небрежно подхвърли Фасиан и надигна чашата с кумиса. — За твое здраве, светлейши хагане. Желая ти всички твои врагове да се явяват точно така пред теб — в дрипи и оковани.

Очите на хагана проблеснаха.

— Кълна се в Тангра, ти каза златни думи, посланико на Ираклий. Така и ще бъде. Но този път не позна.

— Ако не съм познал, тогава кажи кой е този.

— Това — каза хаганът, като се изправи и се доближи до пленника, — този човек не е роб, въпреки че мога да го направя роб. Този човек украсява с храбростта си тюркския народ, на когото никога не са липсвали храбреци. Това е буйтур Илбарис, приемен син на моя враг хан Кубрат. Но тук той не е мой враг, а гост.

— На твоя гост са му вързани ръцете — отбеляза гъркът.

Юлуш се усмихна с блестящите си бели зъби, сякаш се озъби.

— Развържете моя гост. Поднесете му кумис!

Илбарис стоеше с наведена глава, с усилие разтъркваше отеклите си китки. До него, с напълнена чаша в ръка, се появи слуга. Воинът пое чашата с напитката, а ръцете му трепереха. Три дни го бяха държали във влажна тъмница без храна и вода, където по лицето му пробягваха плъхове. Целият се бе вмирисал и се бе приготвил за

смъртта. Тя сигурно ще настъпи съвсем скоро, ако не и сега. Погледът му попадна на дамаското острие, подпряно на креслото от слонова кост. Между оръжието и него стоеше само една пречка — хаган Юлуш. Ако го блъсне, ще се хвърли... ако никой през това време не му забие кинжал в гърба...

Хаганът го гледаше с насмешка. Досети се! Жалко...

— Нaleyте му още...

Кумисът беше пресен, ароматен, силен. Чашата бе голяма, Илбарис беше гладен. Две чаши кумис вече бяха в празния му стомах, главата му се замайваше. Юлуш каза:

— Пий, буйтуре. Който умее да пие, може и всичко останало. Седни на масата.

— Ако съм твой роб, нямам работа на тази маса — с усилие помръдваше разбитите си устни Илбарис. — А ако съм твой гост, бих искал да си ида. Човек не трябва да сяда на трапеза в такъв вид.

Хазарският повелител, който още се усмихваше, изведнъж се начумери:

— Казаха ми, че си отчаян храбрец. Но не съм си мислел, че ще ти стигне смелост да спориш с хаган. Може би се обиди от това, че гръцкият ми гост те нарече роб? Не се обиждай, той нас всички ни нарича езичници и варвари. Съдбата пожела да се окажеш в Билямджир. Кой може да спори с Тангра? Аз ценя храбростта, буйтуре. И за да разбереш, че думите на хаган Юлуш не се разминават с делата му, милостиво ти прощавам греховете и те взимам на служба. Ще ти дам един тюмен воини. Доволен ли си?

Младият властелин стоеше съвсем близо до Илбарис, чист, благоухаещ, снажен. Беше и красив — и го осъзнаваше. Беше смел — даваше си сметка и за това. А сега искаше да бъде в очите на целия всят и великодушен. Чакаше отговор.

Българинът вдигна глава. Той усещаше отвратителната миризма, която се носеше от дрехите му и от него самия. Виждаше устремените отвсякъде към него погледи. Гледаше го Денис, незнайно как озовал се в Билямджир. Гледаха го и двамата гърка, Йоан Фасиан и преподобният Симеон. Евнусите го гледаха с мъртви очи. С черни непроницаеми очи го гледаше юдеят Гаян. С присвити жестоки зелени очи го гледаше повелителят на хазарите хаган Юлуш. Всички те чакаха отговора му.

И той каза:

— Благодаря ти, хагане, за думите ти. Знам, че ти си велик воин. Ако бях свободен от клетвата, която съм дал на хан Кубрат, кълна се, че бих тръгнал с теб като прост алип. Но не съм свободен.

Зениците на Юлуш съвсем се стесниха. В тях вече нямаше и следа от усмивка.

— Значи отказваш да ми служиш?

— Ти си илтабар, хагане, и изискваш вяност от тези, които ти служат. Който веднъж е нарушил клетвата, той ще я наруши още девет пъти. Като повелител на хазарите, ти стоиш над думите и клетвите. Но като воин трябва да ме разбереш: два пъти една и съща клетва не се дава.

Бледните лица на евнусите прежълтяха като восъчни. Денис затвори очи. Сега хаганът ще викне палача и главата на буйтура ще се затъркаля по пода, разплисквайки наоколо кръв. После хаганът ще заповяда да направят от черепа на бунтовника чаша и да я обковат със сребро или със злато... Само юдеят Гаян гледаше хагана и буйтура с непроницаем поглед, сякаш се намираше много далеч от тук.

Хазаринът мислеше. Този батир му харесваше. Такива са му нужни, именно такива. Такива, които от сутрин до вечер са готови да му ближат подметките, ги има в изобилие. И такива, които са готови до края на дните си да стоят на колене — също.

Той тръгна покрай Илбарис, а гласът му беше мек:

— Помисли си, буйтуре, преди да се откажеш. Хаганът прощава за дързостта. Но веднъж. Втори път няма да има! Ако се откажеш от тюмена, кълна се в Тангра, ще те продам на първия купувач като роб. Помисли си. Вярно си служил на хана си, а с какво ти се е отблагодарил той? Какво ти е дал? Пасбища? Табуни? Направи те дясната ръка на илхан Котраг — не е голяма работа. Ела при мен, вземи тюмена. Ако се отличиш — ще те направя бек. Падни на колене, дай клетва за вяност и ще се изправиш свободен и богат.

Илбарис се прости с живота си и каза:

— Прости ми още веднъж, хагане. В детството ми са ме учили, че батирът застава на колене само в два случая — пред могилата на предците си и пред ручея, за да утоли жаждата си. — Значи, не...

Тишината бе непоносима. Пръстите на Йоан Фасиан, с които стискаше края на масата, побеляха. Ето сега... сега...

Хаган Юлуш стоеше край креслото от слонова кост. Сабята от дамска стомана му бе под ръката. Този българин си заслужи смъртта. Но няма да цапа острието, за такива работи си има палач. Трябва само да каже една дума. Една.

Обикновено лесно произнасяше тази дума. И сега ще я изрече.

Ала мълчеше. Мислеше.

Защо, мислеше си той, човек, който дълго е живял на този свят, познал е всякакви удоволствия, с последните си сили се вкопчва в отлитащия си живот и е готов да запълзи в краката ти, да се въргаля в нечистотии, да предаде и ближните си и самия себе си, само за да отложи, та макар и с един кратък миг, неминуемата за всичко живо смърт. И защо друг човек, като ето този батир, не се бои от смъртта, а се бои от безчестието, бои се да наруши дадената някому дума? Ето, той, хаган Юлуш, сега ще даде знак — и този батир ще умре. А онзи, на когото е дал дума, ненавистният гонител на Ашина хан Кубрат, даже няма да разбере за това. Защо този българин не се бои от смъртта? Защо? Нали е толкова страшна... нали е завинаги. Ще умре... за какво? Заради дадената дума.

Колко са могъщи думите! Каква власт имат те! Ето че той, всесилният илтабар на хазарската държава, се оказва безсилен пред някакъв прост воин. Това е удивително... непостижимо.

Какво да прави с този инат човек? Той трябва да умре.

И хаган Юлуш, след като взе това решение, вече се обърна към тархана, за да издаде заповед, когато в ума му проблеснаха думите, казани от Илбарис. Какво каза той? „Ти си велик воин...“ Той го каза. Той, който не се бои от смъртта. „Ти си велик воин.“ Вярно е. Добре е, че бяха произнесени тези слова и че прозвучаха тук. Добре е, че ги изрече не един от тези, които целуват червените хагански ботуши, а българин, враг. Добре е, че тези думи бяха чути от посланиците на император Ираклий, хитрите гърци, дошли неизвестно от къде и защо, навярно за да разберат тайните на неговата държава. Какво пък, нека разберат. Нека слушат тези думи, произнесени в минутата преди смъртта от храбрия батир. Той, хаган Юлуш, е велик воин. Придворните му, съветниците му, всичките му безчислени евнуси мислят, че е способен само да вкухва ласките на жените в харема. Те грешат. Той е велик воин! Способен е на всичко — и на ласки, и на

битка, и да се хвърли срещу империята на ромеите, и да развее черния хазарски флаг чак до бреговете на Истър...

На хагана му се стори, че стои така цяла вечност. Но всъщност всичко продължи не повече от миг. Той взе решение. Този, който го нарече велик воин, няма да умре. Той ще живее. Достоен е да живее. Но не трябва да се досети на какво дължи живота си.

И затова каза:

— Този твърдоглавец не поиска да бъде свободен. Негова си работа. Продавам го. Кой иска да го купи?

При тези думи всички ахнаха удивени. Ръката на Йоан Фасиан, все още силно впита в ръба на масата, се отпусна, пръстите му се разтвориха. Това беше знак свише! Беше знак, който не биваше да пренебрегват.

Той се надигна.

— Ако съдя по решението му, велики хагане — каза философът, — този батир е толкова глупав, колкото е и храбър. Нямам нужда от роби, но ако не поискаш много, ще го купя. Въпреки, че да си кажа правичката, бих предпочел да дам парите си за някоя красавица. За такава девойка, като дъщерята на хан Кубрат, аз, прощавай, но не бих пожалил и хиляда златни монети.

Юлуш, успял вече да пресуши голяма златна чаша е кумис, звънко се разсмя.

— Ще запомня думите ти, гърко — каза той. — Събирай пари. Мисля, че дъщерята на този Дуло скоро ще бъде в ръцете ми. И ако не ми хареса, ще ти я отстъпя... въпреки че се боя, че не си й по вкуса. Предполагам, че повече ще й се понрави ето този инатливия. Е, какво купуваш ли го?

— Тъй като нямаш подходяща девойка, ще го купя. Колко искаш? Очите на хагана заблестяха. Тази игра му хареса.

— Дай да се спазарим — каза той — батирът е млад, силен, красив. Мисля, че струва петстотин жълтици.

— Ако го вземах за харем — каза гъркът, като се опитваше да изглежда възможно най-равнодушен, — тогава красотата и младостта му наистина биха стрували толкова. Но не го взимам за харем...

Хаганът, който бе успял да пресуши още една чаша, подхвана:

— Да, не те съветвам да го купуваш за харем, ха-ха-ха... освен ако не извършиш върху него малка операция... Но тогава ще

заприлича на тези тук...

И той неочаквано ръгна с пръст едно от восъчните лица. Евнухът се усмихна криво на шегата на своя повелител.

— Петстотин жълтици, велики хагане — продължаваше гъркът, — не е реална цена. Дори аз не струвам толкова. А този българин, ти сам каза, не само е млад, но е и опърничав. Дълго ще се наложи да го уча с камшика. Но двеста златни дирхема ще ти платя за него.

— Ще ми платиш за него четиристотин и петдесет и ще можеш да го вземеш със себе си.

— От уважение към теб, велики хагане, ще дам двеста и петдесет.

Удивителна бе лекотата, с която хаганът пресушаваше чашите с кумис. Колко вече бе изпил? Пет? Седем? Десет?

Наля си още една. Тялото му беше леко, като на птица. Ще продаде на гърка българския храбрец. Какво ще направят с него? Ще го изпратят в каменоломните? Ще го оставят у дома? Ще го продадат другиму?

Той погледна Илбарис. С един тюмен такива упорити храбреци би пребродил земята от край до край, както някога бе сторил общият им предтеча илтабар Атила. Но откъде да вземе такъв тюмен?

— Добре — достигна до него гласът на гръцкия посланик. — Купувам този роб за четиристотин златни монети. Ето ги.

И философът постави пред себе си кесийка с парите. Юлуш кимна равнодушно.

— Напиши документа — заповяда на тархана. — А ние, както се полага по обичая, да полеем сделката. Донесете вино!

Донесоха вино в запотена амфора. Юлуш напълни чашата си, отпи половината и я протегна на Фасиан. Едва сега гъркът видя от какво пие хагана цяла вечер — това беше човешки череп, обкован в злато; в очните орбити бяха инкрустирани два шлифовани изумруда. Ръката на философа трепна, виното се разплиска по ръкава му. Владетелят чакаше.

— Пий, гърко.

Гласът му бе непреклонен. И в него се долавяше още нещо. Може би насмешка? Като преодоля отвращението си, Йоан Фасиан отпи една глътка.

— Трябва да пресушиш чашата до дъно, посланико на император Ираклий. Такъв е нашият обичай.

— Прости ми, велики хагане, не ми се е случвало да пия по толкова.

— Очевидно е. Навярно и посланик не ти се е случвало да бъдеш преди...

Какво искаше да каже? Като се стараеше да не покаже обхваналата го тревога, Йоан Фасиан допи чашата до дъно. Пое си дъх и срещна насмешливия поглед на Юлуш.

— Налейте на посланика още — заповяда той. — Нека пие за здравето на своя василевс. А ти обърни внимание какво държиш в ръцете си. В този златен съд е заключен черепът на някога знаменития воин, кавхан Саклаб, дясната ръка на хан Кубрат. Ще дойде време, посланико, и ти ще можеш да пиеш с мен вино от черепа на самия хан Кубрат.

С огромно усилие гъркът се усмихна:

— Ако пия по толкова, хагане, няма да доживея дотогава, защото ще се пропия окончателно.

Хаганът, а след него и всички придворни, се разсмяха.

— Добре, ще те пожалим, посланико. Подайте чашата на бившия буйтур.

— Кавхан Саклаб беше не само дясна ръка на хан Кубрат — каза Илбарис, като гледаше с ненавист Юлуш. — Той беше и мой баща.

— Така ли? — повдигна вежди хаганът. — Още по-добре тогава. Излейте виното в гърлото му.

Повалиха Илбарис на пода. Двамина седнаха на краката му, още двама държаха ръцете му. Разтвориха зъбите му с кинжал и изляха виното... то потече по лицето, по шията, по дрехите.

— Отведете го.

И пирът продължи. Сякаш нищо не се бе случило. Носеха още вино, още кумис. Още месо, птици, още риби. Денис молеше бога да му даде сили да изтърпи всичко до край. Преподобният Симеон се прекръсти тайно. Йоан Фасиан се бореше да не повърне. Само хаганът ставаше все по-весел и по-весел. Отново зазвуча музика, отново се появиха полуоблечените красавици, закръжиха, заизвиваха се. Една от тях, най-красивата, хаганът сложи да седне на коленете му, наля й вино, целуна разголената й гърд, а тя се смееше високо.

Хаганът си наливаше чаша след чаша, изпращаше и на гостите... Музиката ставаше все по-оглушителна, смях избухваше в различни краища на масата, девойките от време на време присядаха до този или онзи от гостите, прегръщаха го, смееха се, отвеждаха го със себе си. От изпитото на Йоан Фасиан му се виеше свят, сетивата му се изостриха, в ушите му звънтеше. Той вече не разбираше добре къде е и какво се случва. Една от танцьорките се притисна към него, той видя яркочервените ѝ устни, косите ѝ с цвят на узряла ръж, сините очи и бенката на лявата ѝ гръд. Девойката бе пияна, от нея се носеше ухание на цветя, тя му протягаше чаша с вино.

— Пий — казваше му на развален гръцки език. — Пий и всичко ще мине...

Той пое чашата от тънките ѝ ръце, посегна с устни към бенката под малката гръд и почувства върху себе си нечий поглед.

Гледаше го старецът, седнал отсреща. Той бе мършав и побелял, като изсушена от вятъра мъртва кост, и погледът му беше мъртъв и неподвижен. И изведнъж гъркът си спомни, че вече го бе забелязал веднъж. Той не се бе докоснал нито до виното, нито до кумиса, не бе откъснал от месото, нито от птиците. Седеше изправен и само жълтеникавата му брада, потрепваща от време на време, показваше, че не е мъртвец, а жив човек.

Това бе тептангра на хазарите Урягай.

Никой не знаеше на колко години е. Нямаше хора, които да си го спомнят като млад. Той винаги е бил стар, сбръчкан и побелял. Името му разтреперваше всички, тъй като се славеше като магьосник и чародей, способен да чете скритите мисли. Говореха също, че Тангра му е разкрил тайната на безсмъртието и че ясновидството му е дар от боговете. Хаган Юлуш често прибъгваше до този дар, но в последно време не беше доволен от жреца на Тангра. Предсказанията, които се откъсваха от мършавата, покрита с изпъкнали сухи жили шия на тептангра, не съответстваха нито на очакванията, нито на плановете му. Ако Юлуш послуша тептангра Урягай, не трябва да напада хан Кубрат, а едва ли не да отиде при него с поклони. Бог бил открил на Урягай, че ще се съхрани племето Дуло, а хазарите ги чака забвение и гибел.

Такъв тептангра не бе нужен на хагана. Нямаше съмнение, че старият магьосник отдавна не е с ума си и вече не става за нищо.

Затова и хаган Юлуш тайно се свърза с тептангра Ирсан. Въпреки че и Ирсан не е млад, но той ненавижда хан Кубрат и няма да започне да пророкува гибелта на рода Ашина. Не, Юлуш не беше забравил, че навремето именно Урягай събра останките от рода, разгромен от българите, че именно той поддържаше Юлуш, когато той събираше заедно всички хазарски племена... Всичко е вярно. Но не трябва да се лежи вечно на стари лаври. Върховният жрец на Тангра не е лишен от нищо — изпращат му същата храна, която яде и самия хаган, и десет млади девойки дари за харема му хаган Юлуш — нека сгреят с младостта си изстиващата му кръв. Но на него му е нужен друг прорицател.

С една ръка прегърнал смеещата се красавица, с другата хванал чашата, хаганът извика през масата:

— Тептангра Урягай!

Старецът се надигна бавно, сякаш всяка част от изсъхналото му тяло се изправяше сама. Бе облечен с нов халат от зелена самаркандска коприна, падащ до пода, и красив пояс от червена кожа със златни закопчалки. Когато се изправи, той обърна мършавата си глава към Юлуш.

— Искаш да ме попиташ за нещо ли, Юлуше? Питай.

— Искам да те попитам, бащице, харесаха ли ти даровете, които ми изпрати император Ираклий?

Тептангра промълви с безцветните си устни:

— Ако бях на твое място, Юлуш, навярно бих се замислил защо ти изпраща тези подаръци.

— Не казва ли народът, бащице, че на харизан кон зъбите не се гледат?

— На коня не се гледат, Юлуш, вярно е. Ала на гърците аз бих погледнал.

Хаганът се усмихна.

— Ами вземи и погледни.

Сухата глава на върховния жрец бавно се обърна към двамата ромеи. Мътните очи сякаш ги гледаха от бездната на хиляди години.

— Защо са дошли при нас посланиците на василевса, бащице?

Козята брадичка потрепна веднъж, после пак.

— Зная защо — разнесе се скърцащ глас, — виждам, чета мислите на този грък. Тангра ми разкрива всичко, което човек иска да

скрие...

Той затвори очи и замърда устните си. Всички чакаха.

— Посланикът на ромеите иска да знае дали ще воюваш с хан Кубрат. Интересува го също и съдбата на ханската дъщеря.

Хаган Юлуш отстрани девойката от себе си. Очите му гледаха зорко.

— Така ли е, посланико на император Ираклий?

Йоан Фасиан се надигна с усилие. Опиянението изтичаше от него заедно с хладните струйки на страха, които се стичаха по гърба му. Ако този жив мъртвец наистина умее да чете мисли, хан Кубрат скоро няма да дочака вести от Билимджир. Света троице и ти, дево Мария, помогнете да излъжа неверниците...

— Всеки повелител — и ти трябва да се съгласиш с това, светлейши хаган, — всеки повелител, изпращайки своите посланици в далечни краища, им дава някакви задачи. Ако ме освободиш от отговор, охотно ще премълча. Но ако поискаш да отговоря, ще го сторя.

— Говори...

— Волята ти е свещена. Но първо за нещо друго. За това, че ако един човек може да чете скритите мисли на другите, той ще е равен на бога. Та нали такъв човек ще може да чете не само моите мисли, в които няма чак толкова много тайни, но и твоите, светлейши хагане. Не мисля, че ти ще търпиш край себе си такъв човек. Тептангра общува с бога, но не е бог. Затова може само да предполага, но като предполага е близо до истината, тъй като не е сложно да се разбере хода на мисълта на човек, който е изминал пътя от Константинопол до Билимджир.

Той си пое дъх. Хаган Юлуш не сваляше очи от него — така, както котката гледа мишката.

— На император Ираклий не му е все едно кой ще застане начело на силния тюркски народ — каза гъркът. — Но сега императорът има договор с хан Кубрат. Не крия, бях при него...

— И какво видя?

Гъркът повдигна рамене.

— Ти сам знаеш, велики хане, какво мога да видя там. Видях много стар и болен човек, който иска да умре спокойно в двореца си.

Юлуш отметна глава и се разсмя.

— Ще му помогна да умре — каза той, като спря да се смее. — А може би дори в двореца — и то съвсем скоро...

— Императорът пожела да ти предам, че би искал да знае плановете ти. Няма да скрия, от юг към империята настъпват ордите на сарацините, спокойствието на северната граница ще даде на императора възможност да махне няколко хиляди човека от тези места. Какво мога да предам на господаря си?

Хаган Юлуш все още с твърда ръка стисна тънкото гърло на амфората, сякаш това бе гърлото на хан Кубрат. Ще дойде и неговото време, на този стар лисугер, който мисли да се наседне зад крепостните стени на Фанагория. Няма да се наседне... няма.

Той си наля вино в черепа, обкован със злато, разливайки, поднесе към устните си и го изпи. Остави чашата.

— Император Ираклий иска да знае моите планове? Ще ги узнае. Всички ще ги узнаят. На север. На юг. Навсякъде.

Той говореше бавно, сякаш искаше да се вслуша в тези думи, които невъзмутимият юдеин Гаян повтаряше след него като ехо.

— Императорът иска да знае... Ще узнае. Ти ще му предадеш, посланико. Аз ще поведе тюмените си срещу българите. Ще предложи на този страхливец от рода Дуло да ми даде всичките си джайляи и хора... и тогава ще му разреши да умре спокойно във Фанагория. Но ако... но ако не се подчини!... — хаган Юлуш скочи на крака. — Ако не ми се подчини, ще го унищожа. И българите му. Целия народ. Ще ги изстребя, изгоря, закопая в земята. Крепостите му ще срина. А на него ще му отрежа главата... ето така... и ще направя от нея чаша.

Той дишаше тежко, очите му помътняха. Сега той не изглеждаше нито красив, нито привлекателен. Дори млад не изглеждаше. Искеше кръв, много кръв, да текат реки от кръв. Кръвта на българите...

Всички мълчаха. Мълчаха с наведени очи. Да воюват с българите? Но защо? Много хазари се сродиха с българите. В разхвърляните из степта станове е трудно от пръв поглед да различиш кое от чернооките, яки деца е родено от българска, кое от хазарска майка. Да изстреби, да изгори... Един е езикът им, един е богът им, еднакви са им обичаите, само знамената са различни — бяло на българите и черно на хазарите. А това е толкова малко...

Хаган Юлуш правилно разбра мълчанието. Обхвана всички с мътен, изпитващ поглед. Мълчат! Страхливци... той няма нужда от

тях. Те всички тук са евнуси — и тези, които са кастрирани, и онези, които не са. Ще се справи и без тях. Трябват му воители, алипи, хиляди воители, които ще изпрати напред. Напред, за неговата победа и за целия род Ашина.

Той прехвърли погледа си на тептангра. Хайде, кажи нещо, хайде...

— Нищо друго ли не искаш да ни кажеш, тептангра Урягай?

Мъртвата глава се обърна към хагана и мъртвият глас произнесе:

— Говорих с Тангра, хаган Юлуш...

— Продължавай, продължавай...

— Тангра ми каза, че ювиги-ханът на Велика България Кубрат ще напусне този свят преди ти с войската си да наближиш стените на Фанагория...

* * *

Йоан Фасиан нямаше какво повече да прави тук. Но не искаше да предизвиква вниманието на хагана, ако се разбърза прекалено много, затова се върна в кервансарая, живя там ден, два, три. Заедно с преподобния Симеон се срещаха с гърците, толкова вездесъщи, колкото и вечните им съперниците юдеите. Те обаче тук, в хазарския хаганат, бяха още повече, откъдето и да било другаде и тук въобще не ги притесняваха. Гърците се оплакваха на посланиците от ограниченията в търговията, от високите налози, между другото разказваха и за това, което знаеха или бяха чули от други. Една вечер Денис видя как от стаята на философа, която имаше отделен изход към двора, излезе човек, загърнат в тъмен плащ. На улицата го очакваше широкоплещест въоръжен мъж с факел в ръка. На светлината Денис позна юдея Гаян.

Измина още един ден. Преподобният Симеон предния ден бе кръстил няколко новородени, бе настинал, кашляше и изпратеният от двореца табиб го накара да пие заешка мас. Когато приключи с всички разговори и дела, Йоан Фасиан изпрати Денис на пристанището да подготвя кораба за отплаване. Денис попита за провизии и вода. Гъркът каза да поиска от тархана.

Измина още един ден и още един. На Денис все му се струваше, че престоят им в Билимджир не може да завърши просто така, че нещо непременно трябва да се случи. Всяка вечер, когато се унасяше в сън, той разговаряше със своя Перун. Идолът бе намръщен и с целия си вид потвърждаваше тревожните опасения на кормчията. Той се успокои едва тогава, когато ивицата вода между черния борд на кораба и каменните кейове на пристанището започна да расте пред очите му. Но едва когато Билимджир остана в далечината, Денис въздъхна с облекчение. През всичките тези дни мислеше за Илбарис и за странната му съдба, но в суматохата по отплаването не можеше да отдели и минутка, за да се види с буйтура. Сега, когато предаде руля на помощника си, кормчията отиде при Йоан Фасиан.

— Направо не ми се вярва — каза на гърка, който се усмихна.

— Почакай. Все още ни предстои да навлезем в устието на Итил. И най-вече да стигнем до мястото, където ще преминем през сушата.

Денис подръпна кожения шнур, на който висеше дървеният му бог.

— Перун ще ни помогне — каза той. — А сега кажи как е Илбарис?

Гъркът го погледна:

— Искаш да го видиш ли?

Денис кимна.

— Почакай, не бързай. Нека да дойде на себе си. Това едно. И друго — при нас има хора на хагана, ти ги видя. Те ще дойдат с нас до устието, там ще слязат. Не е нужно да виждат повече, отколкото трябва. Съгласен ли си?

— Ти по-добре знаеш.

— Вярно е. Хубаво е, че го признаваш, Денисе. Тогава повярвай, че зная по-добре и за нещо друго.

— За какво говориш, философе?

— Не знам. За теб. И за твоя бог.

— Не ти ли харесва моя Перун? Може би си мислиш, че твоята вяра е по-висша от моята?

— Тя не е по-висша, Денисе, не е и по-нисша. Тя е различна. Сравни дупката, която рие лисицата и храма, който въздига човек. И едното, и другото е направено, за да се живее. Но в първия случай е живот в дупка, а във втория...

— Разбрах те, философе.

— Добре е, ако си ме разбрал. Разбери и повярвай — бъдещето не принадлежи на езичеството, а на християнството.

— На света, философе, не живеят само християни.

— Вярно е, Денисе. Само че работата е в това как те живеят. Вярата в бога преобразява целия живот на човека, откъсва погледа му от земята и го устремява в небето. Към слънцето, към звездите, към другите светове...

— Но ние не живеем на звездите, а на земята...

— Вярно е. Само че и животните живеят на земята. Главата на животното е устроена така, че през цялото време гледа в краката си. Затова и човекът властва на земята — той може да види звездата, както веднъж са я видели влъхвите. Изгряла звезда над Витлеем и те разбрали, че на света е дошъл спасител...

Платното, което до това време висеше неподвижно като парцал, изведнъж заплующ, изду се, изопна се...

— Приберете веслата! — викна Денис.

Десетникът на утригурите повтори командата му. Корабът смело се носеше по спокойната повърхност на морето.

— Моли се на спасителя си — каза Денис на гърка, — да спаси и теб, и мен. А аз ще се помоля на своя Перун. Така ще бъде най-мъдро.

С това приключи разговорът им.

* * *

Дървеният идол на венедите ли помогна, или разпнатият богочовек на гърците, но преминаха през устието без произшествия. Денис подкара гребците и те безропотно гребяха чак до утринната зора, самият той също не затвори очи. Едва когато вляво и вдясно се ширна речната необхватна повърхност на Итил, всички въздъхнаха с облекчение. Денис легна за час, като остави управлението на кораба на помощника си. Когато се събуди, слънцето вече бе в зенита си.

— Сега може да поговорим с буйтура — каза Йоан Фасиан. — Да вървим, кормчийо...

Може би гъркът правилно бе решил да остави Илбарис да си отдъхне през първите дни на плаването — буйтурът започна да идва на

себе си. За последните дни и седмици той се бе състарил почти двойно: сега никой не би му дал неговите малко повече от двадесет години. Много премисли за това време Илбарис и сега сподели мислите си с гърците и с Денис.

Хазарите ще воюват, ето какво разбра и искаше да каже на хан Кубрат. Тюменът на Джаик-бек дойде по левия бряг на Итил не само за да обсади и превземе Горен Кирмен, преди всичко хаган Юлуш замисляше съюз с номадските тюркски племена срещу уседналите българи. Това бе най-древната тактика в света — да насъскаш бедните срещу богатите, обещавайки им богата плячка. Готвеха се да преразпределят света, поне този, който бе в обсега на хазарския хаган. Всички степи и пасища трябваше да се сдобият с нови стопани. На хаган Юлуш се полагаше да реши кои точно да са те. И друга задача, която пътъом решаваше Джаик-бек: дъщерята на хан Кубрат — Чечке. Хаган Юлуш се бе присмял на Йоан Фасиан — нито за хиляда, нито за десет хиляди златни монети не би се отказал от тази девойка, дори и да беше сляпа и глуха. Когато я вземеше за жена по закона на тюрките и той, и неговите деца, които Чечке би му родила, ставаха неоспорими наследници на държавата на българите.

Когато Илбарис заговори за Чечке, гласът му зазвъня, след това посърна.

— Ти все още я обичаш — нито каза, нито попита Денис.

Илбарис не отвърна. Няма да му се усмихне щастие то — вече бе разбрал това. И друго бе разбрал — за самия хан Кубрат Чечке е рядка възможност да предпази себе си и всички българи от хазарско нашествие. За това бе нужно само едно нещо — без да губи време да я венчае за Юстиниан, наследника на император Ираклий. Със съвместните усилия на ромеи и българи Юлуш ще бъде разгромен и на наследниците на хан Кубрат завинаги ще им останат земите, наследени от баща им...

— Не знам — каза Денис, съжалявайки приятеля си. — Не знам, Илбарисе. Но ми се струва... струва ми се, че ханът те изпрати срещу Джаик-бек, за да се отърве от теб. Ще ми се да греша.

Илбарис отпусна глава. На него също му бе минала тази мисъл. Но е лошо, ако Денис мисли така и е още по-лошо, ако започне да говори за това.

— Забрави думите си, Денисе — каза буйтурът. — Забрави и никога повече не ги повтаряй, чу ли? Дори и да си прав, не мога да съдя приемния си баща. Не аз съм му съдия, а само съвестта му и Тангра. Когато той решава нещо, уверен съм, че мисли за държавата. Не за теб, не за мен, а за всички заедно. Той е ювиги-хан.

— Добре е, че го почиташ — каза Денис. — А според мен и ювиги-ханът, и тептангра, и ние с теб — всички сме хора. Ако удариш някого — ще извика. Ако се пореже, ще потече кръв. Ти казваш: приемният ти баща мисли за всички заедно. Но за всички, означава и за теб. А ако даде Чечке на ромеите или, да кажем, не я спаси от хаган Юлуш — каква е неговата грижа за теб?

— Трудно ми е да ти обясня, Денисе. Не бива всеки да мисли само за себе си. Всеки трябва да се бори за близките си, а и те за него. Тогава народът ти е непобедим. А сам нищо няма да спечелиш.

— И какво реши?

Илбарис го погледна:

— Ще се върна в Горен Кирмен, Денисе.

— При Чечке?

— При алипите си. Там е моят ермак алай. И мястото ми е там. Ще доплавам с вас до сушата и ще тръгна...

Така и стори. Докато воините-утригури приготвиха кораба за преминаване през ивицата твърда земя, Илбарис се превръщаше от пленник във воин. Чергаруващият наблизко народ покани при себе си приемния син на ювиги-хана, който по чудо се бе избавил от бедата и според обичая го дари с всичко необходимо. От родствениците си Илбарис получи и доспехи, и ятаган, и лък със стрели в колчан, а главата на рода му позволи сам да си избере най-добрия кон. Сега беше готов. Оставаше само да се прости с другарите си. Но Денис бе зает с кораба, Йоан Фасиан също някъде бе изчезнал. Илбарис дръпна поводите. Конят изви тънката си шия и обтегна юздата...

Когато вечерта Денис и гърците се събраха край огъня, Илбарис вече бе далеко.

[1] Река Ворксла — ляв приток в средното течение на Днестър. — Б.пр. ↑

[2] Река Рос — десен приток в средното течение на Днестър. — Б.пр. ↑

[3] Ведун — мъдрец, притежаващ вещерски умения. От старобългарското „ведъ, веда“ — знание, познание, мъдрост. — Б.пр. ↑

[4] Чапан — горна женска или мъжка дреха от плат или дивечова кожа използван от народите на Средна Азия и Източна Европа. — Б.пр. ↑

[5] Каиафа — според „Евангелие от Йоан“ — първосвещеник, оглавяващ съвета на главните свещеници и фарисеите, който осъжда Христос на смърт. — Б.пр. ↑

Хан Кубрат гореше в треска. От известно време го бе повалила тази болест, ту го отпускаше, вещаейки скорошно оздравяване, ту отново го връхлиташе, сякаш искаше да изсмуче цялата му душа. Ювиги-ханът слабееше с всеки изминал ден, но не искаше да се предава, пиеше горчиви настойки, които му носеше гръцкия лекар и които не помагаша, отправяше молитви към Тангра, които също не помагаша кой знае колко, и като най-сигурно лекарство очакваше вести от илханите.

Но вести нямаше. Нито добри, нито лоши.

А след това дойдоха лошите. Донесе ги алустаз Даян. Той влезе в спалнята на ювиги-хана, разблъсквайки стражите, които знаеха на кого е позволено да влиза, и на кого — не. Алустазът имаше разрешение. Даян влезе, видя пожълтялото, сънливо лице на своя повелител и жалост сви сърцето му. По това лице прочете знак за предстояща, вече близка беда. Като срещна погледа на хана, възрастният воин се поклони, след това се изправи и без да отвърне очи, произнесе:

— Хане мой! Лоши вести...

— Говори, Даяне.

— Вести от Горен Кирмен, хане мой. Твоят син Котраг моли за помощ.

Хан Кубрат овладя треперенето си и каза:

— Котраг има на разположение почти един тюмен. Толкова има и Джаик.

— В съобщението си пише, че племената по левия бряг на Итил са се разбунтували, подстрекавани от Джаик. Бекът е обещал да им даде да разграбят Горни Кирмен.

— Това ли е всичко?

— Не, хане мой. Дойде известие от илхан Кубер. Към неговия стан се е придвижил самият хаган Юлуш с основните си сили.

— Помогни ми да се облека. Какво е станало с Кубер?

— Влязъл е в бой, но силите не са били равни. Един към четирима. Сега отстъпва. Изпратих му заповед да отиде към река Манич. От твое име.

— Правилно си постъпил, алустазе. Има ли още?

Даян мълчеше.

— Говори...

— Велики хане... имаме известие, че братът на жена ти...

Хан Кубрат сграбчи алустаза за рамото.

— Какво е станало с Кубир? Загинал ли е?

Алустазът отвърна поглед.

— По-лошо. Съобщават, че е преминал на страната на хагана. Обещал е да пусне тюмените му през земите си и да не ти помага.

— Не може да бъде, Даяне!

— Аз също мисля така, хане мой...

Хан Кубрат се обърна към телохранителя.

— Извикай Аппак. Бързо.

— Добре, хане мой. Но тя... Слушам, хане мой.

Аппак дойде, косите ѝ бяха мокри. Беше разтревожена, но готова за всичко.

— Викал си ме, бащице? Какво се е случило?

Хан Кубрат кимна към алустаз Даян.

— Моят алустаз казва, че хан Кубир ме е предал.

Аппак се изопна. Устните ѝ се изкривиха.

— Твоят алустаз лъже, хане мой.

— Моят алустаз също не вярва на това, Аппак. Но...

— Разбрах, бащице. Още днес потеглям към брат ми.

— Предай му... нека да направи така, както сме се договорили.

Върви, Аппак... не губи време. Тангра да ти помага... на всички нас.

— А ти... какво реши?

— Ще събера аксакалите и кавханите. Ще решим. Искам да поведе всички към Манич...

Аппак го целуна по прежълтялата буза и излезе, а хан Кубрат още дълго гледаше след нея и мълчеше. Вече бе забравил за треската, не му беше сега до нея. Хан Кубир! Нима може да го предаде? Кубрат помисли и реши, че е възможно. Кубир не е българин, той е утригур. Може да постъпи така, както е най-добре за рода му. Трябва да се готви за всичко, дори и за най-лошото.

Силите му се възвръщаха. Но това бяха последните му сили.

— Алустазе! Изпрати незабавно пратеници до илханите Аспарух и Бат-Баян. Ще ги чакам с тюмените им край Манич.

— Аспарух с войските си вече е на път.

— А Бат-Баян?

Алустазът мълчеше. Ханът се обърна:

— Не изпитвай търпението ми, алустазе. Какво става с Бат-Баян?

— Не отговаря, хане мой. Ти изпрати при него вестonosци, аз също изпратих. Нито един не се е върнал, сякаш земята ги е погълнала.

— Продължавай да изпращаш. Първо кажи на пратеника да дойде при мен. Аз ще напиша на Бат-Баян... ще му напиша, че ако веднага не се яви със своите тюмени, го лишавам от правото на наследство. Кълна се в Тангра! Това писмо вестителят трябва да го връчи право в ръцете на илхана. А сега свиквай съвета...

Съветът се събра на сутринта. Но още по-рано, заедно с изгрева на слънцето, по улиците на Фанагория се появиха глашатаи и с високи викове оповестиха на народа, че всички мъже на възраст от петнадесет до петдесет години са длъжни да се съберат на ханската ливада, където всеки ще получи боен кон и оръжие.

На съвета дойдоха всички, които се намираха в града — аксакали с побелели коси, някога воювали рамо до рамо с тогава още младия Кубрат; имаше и такива, които дори помнеха чичо му, хаган Органа. Но повечето бяха кавхани — и млади, и по-възрастни. Влизайки в стаята на съвета, всеки се покланяше на ювиги-хана и заемаше своето място. Колкото и години да тежат на война, дори и предишната сила завинаги да го е напуснала, при първата опасност той изправя гръб и очите му заблестяват.

Хан Кубрат седеше в креслото си и гледаше старците. Кой би повярвал сега, че някога е нямало равни на тях в степта? Че само името на тези прегърбени побелели мъже хвърляше в ужас врага... Добре е, че дойдоха. Хубаво е, че очите им още горят. Ще остави аксакалите заедно с един гарнизон да защитават Фанагория. А кавханите ще тръгнат с него. Какъв шум само ще се вдигне, когато го обяви! И старците ще поискат да се качат на кон за последен път в живота си, и с гола сабя в ръка да се понесат срещу хазарските тюмени, да не умрат под завивките, а в бой, както подобава на воини. Сега се мислят за млади, спомнят си минали схватки, хвалят се с

отминали подвизи. Ако се вслушаш в думите им — всеки е готов ей сега да се метне на крилатия кон, тулпар, и да се понесе из степта.

Той се изправи. В тези дни бе забравил за болестта, а може би Тангра за кратко бе възвърнал силите му. Всички забелязаха как е прежълтял и се е изпил в последните седмици, но очите му горяха с предишния неукротим огън и гласът му бе все същия, гръмък и властен глас на човека, създал Велика България.

— Аксакали мои — започна хан Кубрат, обхождайки с поглед всички тези хора, от които сега зависеше толкова много. — Аксакали мои и кавхани. За нас настъпи час на изпитание. Дълго приближаваше и ето че дойде. От хазарите, от хаган Юлуш, от проклетия род Ашина към нас се носи беда. Юлуш иска да ни превие гърбовете, да направи от жените и децата ни роби, да завземе полята ни, домовете ни, степта ни. Събрах ви тук, всички, които сте ми помагали да създам и управлявам тази държава, всички, на които мога да разчитам. Аз вече не съм същият, както някога, а и вие не сте. Но всеки от нас, вярвам в това, до последния си дъх няма да изпусне меча от ръката си и докато му остават сили ще опъва тетивата, за да пусне стрела към врага. Аксакали! Оставям ви града. Кавхани, вие ще ме последвате.

Някакъв старец, с лице, пресечено от отдавнашен удар с ятаган, направи крачка към ювиги-хана и извика:

— Кубрате! Кълна се в Тангра, хаганът никога няма да превземе Фанагория. Никой от нас няма да напусне града, повярвай...

Хан Кубрат пристъпи към стария воин, прегърна крехките му рамене:

— Вярвам ти, аксакале Тарлуз. Вярвам на всички вас. А сега нека се изкажат кавханите. Кой ще говори?

Изправи се кавхан Азак.

— Аз ще говоря, владетелю. Казват, че в живота си човек може да изпита четири вида наслаждения: мигновено, в продължение на един ден, в продължение на месец и за цял живот. Мигновеното наслаждение е когато мъжът прегръща жената и полага в лоното ѝ семето, от което ще израснат нови поколения. Когато се ражда син, наслаждението трае целия ден; когато жени сина си, човек е щастлив цял месец. А когато човек забогатее, той се наслаждава на богатството си през целия си останал живот. Ние забогатяхме, всички ние във Велика България. Погледнете народа, сред него недоволни няма. При

нас дойде богатството, хората са сити, джайляите са свободни, тревата стига за всички. Имаме избор: който иска, може да живее в степта, който иска, може да влезе в града. Чуждото богатство бode лошите очи. Ето защо се е вторачил в него хаган Юлуш — вместо дълги години да отглежда своето, колко по-лесно е да го отнеме от съседа. Такъв е Юлуш. Такъв е родът Ашина — винаги е бил такъв. Аз знам за какво мислиш, ювиги-хане: какво ще стане, ако Джаик-бек превземе Горен Кирмен и твоята дъщеря попадне в харема на Юлуш? Голяма беда. Затова трябва да се предотврати. Аз виждам само един път. Трябва да победим Юлуш в битка. Няма да получи нито нашите земи, нито твоята дъщеря. Твой дълг е, велики хане, да ни поведеш в битка, а наш дълг е да дадем всичко, което имаме, за победа над Юлуш. Всеки, който смее да се нарича мъж, в този час ще бъде с теб с оръжие в ръка.

Тук вече никой не спазваше нито тишината, нито реда. Скочиха от местата си кавханите, викаха аксакалите... Но хан Кубрат не казваше нищо. Стоеше и мълчеше сред виковете и шума. А след това, когато дочака тишината, каза с най-обикновен глас:

— Тръгваме утре. Начело на войните ще тръгне кавхан Азак. Съветът на аксакалите ще остане в града. Пет хиляди алипа остават с него за отбрана на Фанагория. Аз казах.

Тези слова на хан Кубрат бяха произнесени в лето шестстотин четиридесет и второ след рождението на Христа, в годината на барса...

* * *

Мараня. Спуснала се е над степта, потрепва, плува. Степ и само степ до където поглед стига, трева под краката, под копитата на конете, в синьото небе един сокол виси, разперил крила, с часове гледа от недостъпна за човека висина към земята и вижда всички, които са обречени да бъдат привързани към нея, обречени на вечно земно скитане. Отгоре всичко изглежда малко, дребно — конете и хората, хорските дела и грижи. Човеците се движат из степта — понякога без да бързат, понякога в пълен галоп; понякога заедно в една посока, друг път едни срещу други. Понякога те продължават, понякога остават да лежат в локва кръв в полята и тогава степта почернява от врани, които

кълват ли, кълват човешкото месо, натъпквайки се дотолкова, че нямат сили дори да излетят.

Кръжи ли, кръжи соколът. Там, където има хора, винаги ще се намери плячка.

Той кръжи и кръжи.

А долу хан Кубрат се поклаща в седлото на любимия си жребец, наречен Тимер-кук. Час след час той не слиза от седлото, забравил за болестта, която като наемен убиец е отстъпила за известно време, скрила се е и очаква своя час, за да удари веднъж завинаги. Но докато я няма, докато страшният Кубрат още е жив му е изумително хубаво да язди така, от ранно утро, заедно с воините по безкрайната степ, обрасла с коило^[1].

Язди той, хан Кубрат, до него кавхан Азак в пълно бойно снаряжение, зад тях отбраният ермак алай на самия хан, а малко подалеч останалите воини. В средата е обозът с талигите. Колелата са смазани с катран, не скърцат, натоварени са с оръжие, стрели, провизии, вода в кожени мехове, гръцки огън в глинени гърненца, каменомети — всичко, което е необходимо за похода и за войната. Върви войската през степта и вдига прах чак до небето.

Високо над праха и воините се рее соколът. Равнодушен и горд.

Хората не го интересуват.

Ако не бяха хората, той би прибрал криле и бързо би се устремил към земята, където отдавна забеляза сивата степна лисица — корсак. Степта се събуди, трепна, раздвижи се. Ето че и корсакът — предпазливо дребно зверче, почувства изведнъж в ноздрите си солената миризма на кръв. Беше се случвало такова време, когато имаше толкова много човешки трупове, че дори винаги ненаситните чакали накрая утолиха вечния си глад. И сега, изглежда, предстои голям пир — и за степните лисици, и за чакалите, и за враните — за всички.

Соколът също помнеше как стана всичко. Сблъскаха се хората, на главите си носеха железни шлемове, в ръцете — копия и мечове. Във въздуха свистяха стрели, пробиваха доспехите, разкъсваха слабата човешка плът. Острите метални остриета се чупеха едни в други, звънтяха копията. Паднали на земята, човеците с последни сили се душаха един друг, хриптяха, гърчеха се и утихваха. Отгоре всичко се вижда прекрасно. След това останалите живи се прибраха по домовете

си, другите соколът и лисиците изровиха изпод набързо насипаните в степта хълмчета. Едните се нарекоха победители, другите се смятаха за победени — но на вкус всички бяха еднакви.

Соколът не обича човешка мърша, това е работа на чакалите и враните. Но в мекото тяло на лисицата с удоволствие би забил нокти: корсакът ще изпищи, ще се замята, а соколът ще вдигне пухкавия хищник във въздуха, а после ще разтвори нокти...

Корсакът се виждаше от небето ту ясно, ту изчезваше в облаците прах. Той не поглеждаше нагоре, и на земята си имаше достатъчно грижи. Във въздуха миришеше на кръв, въпреки че още никой не беше убит. Вече не един ден тичаше зверчето след хората, тичаше и беше сито. Там, където има хора, винаги има какво да се яде. Ту недооглозгана кост, ту изрезки месо, а веднъж от талигата падна казълък — изсушен на слънце колбас — стигна му за цял ден.

Но всичко това не можеше изобщо да се сравнява с предстоящия пир. Сигурно именно затова са и създадени хората — за да хранят степните жители. Никой на света не може да каже как зверовете разбират предварително, че ще има битка. Ето че няколко дена преди нея небето почернява от врани и всичко живо се е втурнало, предвкушвайки обилното угощение. И лисицата, сивият корсак, знаеше, че вече към река Манич отвсякъде се събират мършавите степни вълци, ястреби и орли раззинват клюновете си — още малко само трябва да почакат и ще има храна, ще има. И тогава по тези места ще може да се отгледа здраво потомство. Нека по-бързо да се заемат тези човеци за привичната си работа по взаимното си изтребление в името на бъдещите поколения сиви степни лисици, вълци, чакали, на враните и всички мършоядни твари...

А до тогава корсакът припикаше отзад и за известно време се задоволяваше с остатъците. За известно време.

Хан Кубрат забеляза сивата сянка на лисицата. Забеляза и вдигна поглед към небето, да види дали няма врани. Нямаше, само соколът се рееше неуморимо. Значи зверовете вече са почувствали плячката, значи вече над степните простори се носи соления мирис на човешка кръв.

Да пусне стрела? Защо? Корсакът не е виновен. Виновен е хаган Юлуш, виновни са хазарите. Те го принудиха да поведе войската, да се пригответи за битка. Кога ще се състои тя — не знаеше, както и не

знаеше къде ще се пролее човешка кръв. Но че ще има битка и то скоро, в това нямаше съмнение.

Хан Кубрат шибна коня и препусна начело на тюмена, до алустаз Даян.

Над войската се стелеше прах. Денят бе жарък, устата лепнеха от пресъхващата жълта слюнка. Дори цветята и тревите се скланяха към земята, търсейки прохлада, но не я намираха. Ту тук, ту там от дупките си се показваха любопитни лалугери, въртяха глави, душеха, а високо в чистото небе, без да се бои нито от слънчевия пек, нито от сокола, малката храбра чучулига пееше своята песен. В душата на хан Кубрат бе смутно. Дните отминаваха, а от Бат-Баян не идваше никакво известие. Ето че и последният пратеник не се върна. Нима първата битка ще бъде сражение със собствения син? Не, не може, не трябва да става. Тангра няма да го допусне.

Стигаше само да си спомни за Тангра, веднага изникваше и мисълта за Ирсан. С усилие на волята Кубрат се застави да не мисли за него.

— Преди малко видях корсак, алустазе — каза той, когато се изравни с Даян.

Алустазът се обърна, сякаш искаше и той да види лисицата.

— Усеца плячката — отвърна.

— Усеца — каза ювиги-хана. — Помня, кавхан Саклаб ми казваше, че ако след войската тичат само лисици, битката няма да е много скоро. Но ако има врани — чакай битка до три дни.

Алустаз Даян нищо не отвърна. Обърна коня си, пропусна няколко воина, пак се върна при ювиги-хана.

— Наближаваме стана на хан Кубир — каза.

Хан Кубрат кимна: „Добре“, и затвори очи.

Мислеше, спомняше си... Животът изтече. Като миг, по-бързо отколкото излита стрелата от лъка — преди миг бе тук, а сега вече го няма. Както го няма кавхан Саклаб, верният приятел, както ги няма другите кавхани, с които някога — а може би дори в друг живот — се отправяха в поход. Вече няма никого. Всички умряха, заминаха някъде. Само той е още жив.

Стресна се и отвори очи. Не. Не му е времето сега да си припомня миналото, не му е времето, нито мястото. Миналото не можеш да върнеш, то е само сянка на живота. Със силна ръка и разум

той създаде от родствени племена, които често враждуваха, могъща Велика България. Събра парче по парче това, което имаше под ръка — както лястовичката свива гнездото си, скрепявайки с глина и слюнка сламките, клонките и тревичките. Той постигна целта си, въпреки че тя му отне целия живот. Жал му е да се прости с живота, не знае какво ще се случи след смъртта със създаденото от него, с Велика България — ще пребъде ли във вековете или ще се разпадне и изчезне, като безчислените народи, които някога са населявали земята. Едва сега разбираше защо така се вкопчваха в живота владетелите от миналото — тежко е да се напусне земята, ако не знаеш каква точно съдба очаква народа ти, държавата ти.

Ето че на него не му се иска, не му се иска... въпреки че с ума си разбираше — болестта вече е впила в него безжалостните си нокти — точно така, както безжалостният сокол ги забива в податливата плът на степните зверове. С усилие на волята си Кубрат се изтръгваше от тези нокти, но знаеше, че не е за дълго. Че няма да преживее дори първата битка.

Не му се искаше да умира. Може би... Та нали е доживял до деветдесет години великият предводител на скитите Атей, оглавил войската си срещу македонския цар Филип, онзи същия, чийто син след това завладя половината свят. Колко му остават на Кубрат до деветдесет? О, има още да се живее. Тангра е способен и на по-големи чудеса...

В мислите му се вряза гласът на алустаза.

— Ювиги-хане, заповядай да спрем за нощувка. Скоро ще се свечери.

— Далеч ли е още до стана на хан Кубир?

— Не по-малко от един преход. Половин ден път.

Хан Кубрат погледна към небето — нямаше врани. Помисли си за хан Кубир — там е Аппак, всичко ще е наред. Бат-Баян, Бат-Баян, той тревожи сърцето му. А къде е сега Аспарух? Вече трябва да е пристигнал на определеното място. Аспарух — ето кой никога не го е огорчавал. Аспарух... Ако знаеше какво го очаква, какво очаква всички нас...

Сивата сянка на степната лисица се мерна за миг в сухата трева. Зверчето не се бои от хората, това е на добре. Когато спрем за вечерта, трябва да хвърлим къс месо на корсака, помисли си хан Кубрат.

И спря коня си.

— Заповядай да спрат за през нощта, алустазе.

— Да, хане мой. На един полет на стрела оттук има рекичка, там ще стануваме.

Едва слязъл от коня, ханът почувства, че силите го напускат. Като се стараеше да не показва слабостта си, той тръгна към шатрата си. А му се искаше, както винаги на поход, да лежи с алипите под звездното небе, положил като тях седлото под главата си.

Тези времена бяха отминали безвъзвратно.

Слугата донесе парче варено месо. Не му се ядеше, но хапна, нужни са му сили, ако не яде, ще отслабне, а трябва да е силен. Изпи след това чаша кумис, извика слугата и му даде остатъците — за корсака.

Не искаше да вижда никого... а може би не искаше никой да го види — него, старият и уморен от дневния преход. Имаше времена, когато не забелязваше умората, можеше едно денонощие да не слиза от седлото, да не яде, да не пие... Легна в завивките и се стопли. Спомни си за жена си, Аппак — какво става с нея, как е тя, при Кубир? Ще дойде ли брат й край Манич или ще се отметне? Какво може да иска от брата на жена си, когато родният му син не отговаря на призива му? Изчезнал незнайно къде, а може би вече се е присъединил към Юлуш... Тогава какво? Глупаво е да си затваря очите: без хан Кубир, без воините на Бат-Баян войските му приличат на сокол с прекършени криле, който не може да полети и му остава само да загине. Има само една надежда в такъв случай — гръцкият огън. Навреме успяха приемният му син Илбарис и този полубог Симоката. На двадесет талиги са поставени каменометите, ще ги обслужват най-надеждните воини. Ако по време на битката може всеки каменомет да хвърли дори и пет гърненца с огнената смес, всяка войска ще бъде обречена. А собствените му алипи ще довършат останалото.

Така разговаряше хан Кубрат сам със себе си, така се убеждаваше, уговаряше, успокояваше се сам и хем си вярваше, хем не си вярваше.

Задряма за кратко и веднага се събуди. В душата му бе тревожно и пусто. Стана и излезе от шатрата — край огъня, подпирайки се на копията си, седеше стражата. При вида на ювиги-хана всички наскачаха.

— Стой, стойте — махна им с ръка хан Кубрат и сам приседна край огъня. Високо в небето плуваше месецът, отразявайки се в близката черна вода, на другия бряг пасеше нечий табун.

— Чии са конете? Не разбрахте ли?

— Табунът на хан Кубир — каза караулбашията. — Говорих с конярите.

— Какво казват те?

— Все повече говорят за хазарите. Изглежда хан Кубир се стяга да тръгне с нас.

От тези думи на Кубрат му стана малко по-леко на душата. Ако е така, значи ненапразно изпрати Аппак при брат й. Ордата на хан Кубир е голяма подкрепа. Впрочем... трябва да изчака следващия ден: едно нещо са думите на коняря, друго — на самия хан Кубир.

И въпреки това му е по-леко...

— Извикайте при мен алустаза.

— Ето го там, сам идва.

Алустазът изглеждаше угрижен.

— Какво се е случило, Даяне?

— Всичко е наред, хане мой. Току-що пристигна обозът, аз вече започнах да се вълнувам.

— Добре... От Бат-Баян нищо ли не е пристигнало?

— Нищо, хане мой.

— Да влезем в шатрата.

В шатрата хан Кубрат закри входа й и се обърна към алустаза.

— Какво мислиш, алустазе?

— Не вярвам, ювиги-хане, в измяната на илхан Бат-Баян. Не може такъв син да падне на колене пред хагана от рода Ашина. Ако някой го скланя към измяна, то това е тептангра Ирсан.

Хан Кубрат закри лицето си с ръце. Срам го беше да говори за сина си с алустаза. Хиляди българи са готови да умрат за него, а синът му е готов с оръжие да се присъедини на страната на хаган Юлуш.

— Нима трябва да излезем срещу Бат-Баян, алустазе?

— Ако измяната бъде потвърдена, ювиги-хане, Бат-Баян ще престане да бъде твой син. Ще ти останат още синове. Четирима, освен него. И дъщеря.

Какви ги говори Даян? „Ще останат“... Да, остават. Но Бат-Баян... нима не тече в жилите му кръвта на хан Кубрат? Той е воин, с

кого то по мощ малцина могат да се сравняват. Да се бие с него, да го победи и да види главата му, набучена на копие?... По-добре да ослепее, отколкото да види такова нещо.

— Алустазе... Изпрати още един вестител при него.

— Вече изпратих трима, хане мой.

— Изпрати още един. Последен. С мое писмо, печат и... Заклевам ти се, алустазе, че ако Бат-Баян не дойде при мен, ще му отсека главата като на куче...

Той се обърна и бързо излезе от шатрата. Алустаз Даян не тръгна след него, знаеше какво му е сега на владетеля.

А Кубрат, стиснал зъби, крачеше между огньовете. Тептангра, бъди проклет! Отдавна трябваше да смачка тази змия. Да я стъпче... да я смаже, да изтръгне из корен отровното жило.

Късно вечерта алустазът го потърси.

— Пратеникът тръгна, хане мой.

— Добре. Как са воините?

— Ювиги-хане... алипите са неспокойни...

— Какво се е случило?

— Нищо... казват, че щом с войската го няма тептангра, няма да имат успех.

— Какво мислиш?

— Не знам. Тептангра се обръща към бога за помощ. Така е било винаги. Каквото ти решиш...

— Намери кавхан Азак, алустазе.

— Азак ли? Той е със своя алай, има много работа...

— Тази работа е по-важна. Нека да остави алая си на своя буйтур. Такава е думата ми.

Алустазът се досети:

— Искаш...

— Да, алустазе, кавхан Азак е от славен род. Ще го провъзгласим за наш тептангра.

— Ще сторя всичко, хане мой.

— Бързай, времето ни е скъпо. Средата на лятото е...

Алустазът разбра какво искаше да каже ханът. Сега е най-подходящото време да се язди от джайляу в джайляу, да се види как се угоява добитъкът. Тангра да ни помогне...

В стана на утригурите пристигнаха по пладне. Хан Кубрат бе поразен от безлюдието и едва след това разбра, че всички са на джайляу. Посрещнаха ги постовите, обърнаха конете и тръгнаха отпред. А ето я и шатрата на хан Кубир, един воин стоеше на входа и когато видя хана, побягна към него. Аппак! Ювиги-ханът не повярва на собствените си очи: тя беше в прекрасни доспехи, с коси, прибрани под шлема и стройна като юноша. На няколко крачки от нея са телохранителите — четирима воина, и те облечени в доспехи, с ятагани, на шлемовете със символа на Тангра — слънчевия диск. Аппак го наближи, коленичи пред прашния червен ботуш, а хан Кубрат се наведе и я прегърна. Тя промълви:

— Бащице...

— Радвам се, че те виждам, Аппак.

Рядко казваше той такива ласкави думи пред хора, сега сами се отрониха от устата му. Аппак не изпускаше ботуша му и така вървеше редом с коня му чак до самата шатра.

Вътре бе просторно, прохладно и удобно. Имаше ниски масички, на тях чаши с кумис, а в делвите кроско вино. Аппак взе една чаша и я подаде на мъжа си; той жадно изпи дъхавия хладен кумис и все не можеше да утоли жаждата си.

— Още?

Кубрат кимна. Струваше му се, че сега не чаша, не две, а цяла делва да му поднесе — до дъно ще я изпие. Пиеше кумиса, а с едно око поглеждаше към Аппак и откровено й се любуваше. Тя улови погледа му, радостно порумения, но не се извърна. Сега чувстваше, че го обича така, както никога преди.

— Още, бащице?

— Да, Аппак, да...

Той я гледаше и си мислеше — ирдаука^[2]!

Разказвачите-аксакали разказваха, че някога по тези места са живели жени-воини, от които след време произлезли утригурите. Те живеели без мъже, с всичко се справяли сами — и на лов ходели, и на сражения. Мъже взимали за кратко, само за да осигурят продължение на рода, а след това ги убивали или продавали като роби. Предците на

ромеите ги наричали амазонки. Но веднъж оставили в стана си един мъж, батир с нечувана красота и сила, и от този юнак произлезли скитите, а от тях, след много векове — българите.

Този батир го наричали Таргитай — така, в крайна сметка, разказва преданието. От царицата на амазонките той имал три сина: Олуглан, Утруглан и Кучуглан, на тях останало наследството на майка им и баща им. Започнали братята да спорят кой е най-старши и едва не се убили един друг. И тогава от небето пред тях паднали четири предмета: плуг, хомот, секира и чаша. Приближил се най-големият брат към небесните дарове, протегнал ръка — и веднага я отдръпнал — металът го облъхнал с горещината на разтопено желязо. Приближил се вторият брат — случило се същото. Приближил се най-малкият, взел секирата и чашата, хомота и плуга отнесъл със себе си у дома и братята се преклонили пред волята на Тангра и повече не спорили. Така разказваше преданието. Аксакалите още обичаха да си спомнят как по тези места се е появила войската на великия илтабар Искандер. Той дошъл от Македония да завоюва тукашната земя. Но не започнал да се сражава с амазонките като казал, че победата над жени с нищо няма да прослави името му, а ако пък бъде победен, ще му се смеят векове веков. Ето какви били предците на утригурите и българите. Всичко това хан Кубрат си спомни само за миг, допивайки третата чаша кумис, подадена от жена му. Амазонка е неговата Аппак, ирдаука. И изтри устни.

— А къде е хан Кубир?

— Излезе с алаите си на джайляу, събира стотните. Утре ще е тук...

Кубрат внимателно попита:

— За хазарите... брат ти нищо ли не каза за хаган Юлуш?

— Каза. Хаган Юлуш изпратил при него пратеници, хвалил го, обещавал му да му даде пасищата ти, ако склони да не ти помага. Но утригурите не отстъпват от думата си, хане мой. Кубир ще се бие рамо до рамо с теб против Юлуш и или ще победи, или ще загине.

Кубрат пристъпи към жена си, прегърна я и й прошепна:

— Няма да му се наложи да загине. Ще разбием хазарите, Аппак. Вярваш ли ми?

— Вярвам ти, хане мой. Но ще ни стигнат ли хората...

— Вярно, малко са, Аппак. Трябват ни повече. Ала аз притежавам гръцки огън. Такова оръжие няма никой друг в степта.

— Кой знае, хане мой, с какво е търгувал император Ираклий с хазарите?... Може и на тях да е продал това оръжие?

— Той може да го продаде, така е. Ала на мен в работилниците ми го приготвя старецът Симоката. Все повече и повече изработва. Ще стигне и за мен, и за тези, които останаха да защитават Фанагория.

— Да даде господ, хане мой. Исках... ето какво исках да те попитам: не се ли е появил тептангра? И Бат-Баян?

— Българите имат нов тептангра, Аппак, и той се нарича Азак.

— Същият ли... кавхан Азак?

— Същият. Хората вярваха на кавхан Азак, ще повярват и на тептангра с това име.

— А Ирсан?

— Смятай, че Ирсан повече не съществува. Има само Азак. Вярвам, че той е угоден на Тангра и ще прослави своя род.

Аппак положи ръка на рамото на мъжа си и повдигна към него отслабналото си през последните дни лице.

— Бащице... страшно ми е. Сънувах лош сън...

Ханът се усмихна и усмивката му беше уморена и горчива.

— Не тъгувай, Аппак. Кълна ти се, ще победим хаган Юлуш и пак ще сънуваш радостни сънища. Само потърпи...

— Ще потърпя, бащице — каза Аппак. — Ще потърпя...

[1] Коило — теснолистна степна трева с нежни бели пухкави метлички след прецъфтяването ѝ. — Б.пр. ↑

[2] Ирдаука — така според Херодот наричали скитите амазонките. На съвременен татарски език означава „мъжеподобна“. — Б.пр. ↑

Слънцето изгряваше над Горни Кирмен. Иззад далечния хоризонт на изток, окъпвайки небосвода в пурпурния цвят на пролята кръв, се издигаше уморения слънчев диск. Всички жители на кирмена, всички негови воители и занаятчии, жени и чуждоземни търговци, вдигнали ръце, молеха милост от Тангра. А милост за гражданите, които от няколко дена се измъчваха в обсада, означаваше само едно — да доживеят цели и невредими до залез, да издържат нощта и да посрещнат новото утро. С надежда гледаха към небето и с устни, напукани от липсата на вода, шептяха молитви, всеки на различен език. Всеки говореше с бога, както знаеше и можеше, твърдо вярвайки, че неговото слово ще достигне предназначението си: нали бог е всемогъщ и чува дори произнесените думи!

А след това, закусили оскъдно, се разотиваха по местата си на стените.

Започваше нов пристъп. Не първи и не втори, не трети и не четвърти. Ако някой ги бе броил, то той навярно отдавна лежеше повален от стрела с черни пера, промушен от копие или посечен със сабя. А на тези от живите, които оставаха, отбивайки една след друга прииждащите към стената вълни, не им беше до броене. Джаик-бек, като не знаеше къде се намира хан Кубрат с войската си, бе принуден да побърза с превземането на града. Обкръжи го със стегнат обръч от воините си и без да се интересува от загубите, неспирно пращаше алипите си да атакуват стените.

А загубите бяха големи. Защитниците на кирмена имаха достатъчно запаси от дълги стрели и не малко от тях намериха целта си. С десетки отнасяха хазарите своите убити и ранени изпод стените на кирмена и всеки ден растяха безименните могили в края на гората на хълма, от който Джаик-бек наблюдаваше развоя на битката, наблюдаваше и отново и отново хвърляше воините си към оставащите непристъпни стени. Той избра най-уязвимия участък в отбраната, там където стената бе по-ниска, за да съсредоточи всичките си усилия в

това място. В отговор илхан Котраг заповяда да се разруши бента, който в мирно време отделяше рова край стената от един от ръкавите на Итил. Изглеждаше, че надеждната водна преграда ще отдели стените от атакуващите. Но по заповед на Джаик-бек, под дъжд от стрели, хазарите насипаха торби с пръст и наръчи съчки в рова в протежение на десетина крачки и отново, стиснали в ръце дълги стълби, тръгнаха в атака. Званието батир и десет коня очакваше онзи от алипите, който първи се изкачи на стената. Хазарските храбреци, без да щадят живота си, продължаваха да се катерят нагоре, стиснали между зъбите си кривите си ятагани.

Котраг напълно разбираше, че е достатъчно хазарите да пробият отбраната само на едно място и вече никой нямаше да може да ги спре. Половината от всичките си сили хвърляше военачалникът в този опасен участък. Щурмът продължи четири часа, падаха хора, на тяхно място заставаха други. Свистяха стрели, носеха се викове на ранени, стонове и хрипове на умиращи, звън на мечове. Издигаха се планини от трупове.

Отбиха атаката.

Според обичая не закачаха тези, които събираха убитите, въпреки че бяха в обсега на стрелите. Още една могила израсна в подножието на хълма, още една подобна — редом с предишните, се издигна вътре, зад стените на кирмена. На всеки убит защитник на крепостта се падаха по двама нападатели. Но хазарите бяха едва ли не четири пъти повече, така че сметката не беше в полза на българите.

А и продоволствията привършваха.

Всичко вървеше на зле.

От стените на крепостта се виждаше как хазарите подсилват защитните си щитове, под чието прикритие можеха да влязат в кирмена. В града също не оставаха без работа — жените се грижеха за ранените, готвеха, гледаха децата, събрани за по-удобно на едно място. Мъжете стояха денонощно на пост по стените, занаятчиите коваха оръжие, майсторяха стрели. Много от хората, които се бяха озовали зад стените на кирмена по волята на съдбата, заставаха на стените рамо до рамо с алипите, стреляха, отблъскваха обсадните стълби, понасяха удари, падаха, умираха.

Измина десетият ден на обсадата.

Измина дванадесетият.

Измина още един ден.

Както и преди, подобно на мравки, хазарите пълзяха и пълзяха по стълбите — от земята ги прикриваха най-добрите стрелци, които поразяваха защитниците на кирмена. Както и преди българите с последни сили отбиваха поредния — само Тангра знаеше кой поред — пристъп.

Вече няколко дни по строгото разпореждане на илхан Котраг всички запаси от продоволствия бяха взети на отчет и се раздаваха веднъж на ден от един воин-батир: на воините повече, след това на жените, после на децата и чужденците. В кирмена имаше много бойни коне — на тях им беше най-тежко. Запасите от фураж свършиха още по-бързо, отколкото храната на хората. Част от животните илхан Котраг заповяда да заколят и да осолят месото, а останалите слабееха с всеки изминал ден, като изяждаха всичко, което ставаше за ядене. Имаше и друга грижа — кладенците. Достатъчно бе само шпионите да отровят водата и на българите им оставаше или да умрат от жажда, или да отворят вратите.

Сред обкръжението на илхана се намираха и такива, които бяха за договаряне с Джаик. Защо всички да търпят лишения, защо загубиха толкова хора? Хаган Юлуш иска да вземе за жена дъщерята на ювиги-хана — Чечке, два близки народа искат да укрепят родството си. Защо е нужно да се воюва? Трябва да се даде девойката на Джаик-бек и той да си върви по пътя. Нима не е така?

Отначало тези гласове се чуваха едва-едва. Но колкото повече оредяваха защитниците на крепостта, толкова повече ставаха и гласовете.

Илхан Котраг мълчеше.

В края на втората седмица всички получиха почивка. Джаик-бек устройваше лов. Тази почивка бе използвана в стана на хазарите, за да се изчистят загубите, да се разпределят останалите на нови десетки, стотни и хилядни, да се назначат нови батери. И българите успяха да се посъвземат. Поизмиха се, понаредиха се, приготвиха се за решаващата атака. Поставиха на стените огромни котли със смола, запасиха се с гориво.

Оставаше им само да чакат.

Джаик-бек ловува три дни. На четвъртия всичко започна с това, че към стената на кирмена се приближи глашатаят и от името на

Джаик-бек отново обеща да прекратят обсадата веднага щом ханската дъщеря излезе при него иззад стените на града. Ако неразумните българи и този път се заинатят, съобщаваше глашатаят, Джаик-бек дава думата си, че никой няма да получи пощада, а градът ще бъде разрушен до основи.

Глашатаят не получи отговор.

Започна още един щурм. Хазарите се биеха отчаяно, загиваха от потоците кипяща смола, от стрели, от мечове, падаха от стълбите и отново ги опираха в каменните стени. Пълзяха, едва достигнали върха падаха надолу като трупове... колежа, сечаха, мушкаха, душаха... още едно усилие, още...

И тази атака бе отбита. Но българите знаеха — при следващата няма да успеят.

Джаик-бек слушаше доклада на своя буйтур с непроницаемо лице. Воините са уморени, останали са наполовина, гробовете вече се налага да се копаят в оврази, не останаха продоволствия за повече от седмица, от тези, които са останали живи, половината са ранени.

— Всички, които са на крака, да довлекат съчки — нареди бекът. — Натрупайте ги до половината от височината на стената. Ще изчакаме благоприятен вятър, и ще подпалим това гнездо на оси.

Отначало с недоумение, а после с ужас гледаха българите как човешкият мравуняк се размърда и потече към подножието на крепостната стена. Ден и нощ хиляди хора събираха нападали по земята клони, сечаха и влачеха сухи дървета, хвърляха към стените наръч след наръч, връщаха се в гората и отново мъкнеха. И отново, и пак, и пак, и пак. Българите разбраха какво ги очаква. Само да подухне лек ветрец от юг, разгори ли се сухото дърво, ще се издигнат до небето огнените езици, ще полетят искри и в града ще лумне пожар, който няма да могат да потушат. В това време под закрилата на огъня и дима хазарите ще се промъкнат в обезлюдения град — и това ще е краят.

Чечке стоеше заедно с брат си на крепостната стена, без да смее да го погледне в очите, и двамата се взираха натам, откъдето можеше да дойде помощ. На третия ден от обсадата през таен проход, за който знаеше само илхан Котраг, един вестоносец тръгна към хан Кубрат с молба за помощ: само ако този призив достигнеше целта си, ако вестителят се добереше до баща му, всеки момент можеха да се появят белите знамена на българите — ето на какво се надяваше Котраг.

Но знамена не се виждаха.

И с поглед, забит в земята, Чечке каза:

— Не се измъчвай, братко. Пусни ме. От съдбата си човек не може да избяга. Аз ще изляза от кирмена и Джаик-бек ще отведе алипите си.

Котраг не отвърщаше.

— Мислиш, че не виждам и не чувам? Всеки ден се събирате на съвет и всеки ден ту един, ту друг те уговаря да се смилиш над тези, които са останали живи. Да се смилиш над ранените и беззащитните жени, да се смилиш над децата.

Котраг мълчеше.

— Не мога да изляза на улицата, братко. Навсякъде има кръв и смърт. Навсякъде страдания. Няма храна, слава на Тангра, че още има вода. Конете гризат дървото в яслите, децата умират. Пусни ме при Джаик-бек.

— Ти си моя сестра, ти си дъщеря на хан Кубрат. Тези, които умират за теб, изпълняват дълга си. Те са длъжни да умрат.

— Но аз... аз не мога така... не мога...

Илханът я прегърна през крехките рамене:

— Успокой се, сестро. Докато съм жив, Джаик-бек няма да превземе кирмена. Той е построен от ръцете на българите, за да живеят в него българи. Ако баща ни ми заповяда да го дам на Джаик, ще го дам. Ако баща ни ми заповяда да те изпратя при хаган Юлуш, ще те изпратя. Ако не — ще остана тук.

— Да останеш означава да загинеш.

Котраг равнодушно сви рамене:

— Позорът е по-лош от смъртта, сестро.

— Значи да се омъжа за хагана е позор. А да бъда жена на Юстиниан — нима не е същият позор? Нима ромеите са по-добри от хазарите? В крайна сметка, те не са ни чужди. Ти сам знаеш, родът Ашина и родът Дуло са с общи корени. И ако имам деца, кой знае, може би завинаги ще се прекрати враждата между хазари и българи, помисли си, братко Котраг. Помисли си и ме пусни...

— Не ме измъчвай, сестро, и себе си също...

Разговорът им бе прекъснат от гръмкия глас на глашатая, за който път уговарящ българите да дадат на Джаик-бек дъщерята на хан Кубрат, след което хазарите ще си тръгнат за Билямджир. Тези слова

ясно се чуваха в настъпилата тишина, след това далечното ехо ги повтори.

За Чечке настъпиха тежки дни. Тя не можеше да спи, лицето ѝ отслабна, престана да излиза от дома си, но — много странно, от всички изпитания и прежеждия стана само по-красива. Понякога, хвърляйки поглед в сребърното огледало, тя проклинаше красотата си. Нима тя ѝ донесе щастие? Кой знае, може би ако беше по-малко красива император Ираклий нямаше да изпрати сватовите си. А може би и хаган Юлуш нямаше да кара алипите си да умират заради нея под стените на кирмена. И тогава никой нямаше да ѝ отнеме правото, което има всяка жена от рода Дуло — правото да обича и сама да избира съдбата си на кушията.

В тези дълги нощни часове, които понякога се прекъсваха от кратка дрямка, ѝ се явяваше Илбарис. Това бе странен сън. Той винаги беше до нея, толкова близо, че само да протегне ръка, и ще го докосне. Но щом поискаше да го направи, изведнъж се оказваше, че ръката ѝ не се подчинява. Наоколо бе лято, въздухът бе изпълнен с аромата на степните треви, над които кръжаха пъстрокрили пеперуди, коне пощипваха тревица, извивайки дългите си шии, Илбарис държеше в ръка цветче от маргаритка и, откъсвайки листенце след листенце, се опитваше да разбере какво им готви съдбата. А тя, Чечке, неспособна да го достигне, бе щастлива въпреки всичко — нали са заедно... заедно... и не искаше нищо, нищо друго...

Събуждаше се от собствения си вик. „Илбарис“ — ето кое име се отронваше от устните ѝ. Старата слугиня неодобрително поклащаше глава, гледайки господарката си. И сълзите течаха по бледите ѝ страни.

Колко отдавна беше... А след това пристигна голяма галера, на която дойдоха сватовите на император Ираклий. Какво разбираше тя тогава? Беше щастлива от това, че всеки ден Илбарис е с нея и не отдаваше никакво значение нито на тържествените сватове, нито на подаръците, нито на приемите. Тя самата приличаше на пъстра и лека пеперуда, безгрижна и свободна. И ето сега това сватовство се превърна за нея и за мнозина други в беда, кръв и смърт.

И за самата нея.

И за Илбарис.

Понякога я обхващаше отчаяние. И тогава бе готова да махне с ръка на всичко, както в мига, когато разговаряше с Котраг, застанала на

крепостната стена. Искаше само да разбере какво е станало с Илбарис. Ако е жив, това би й дало нови сили да приеме участва, която й бе отредил Тангра. Ако Илбарис е загинал, всичко загубва смисъла си. Да бъде жена на Юстиниан? Да стане жена на хаган Юлуш?

Ако Илбарис го няма, всичко й е все едно.

Понякога се опитваше да подреди нещата за себе си. Ако Тангра я повика, няма да възрази. Но той не я закача, лишенията и смъртта не я докосват. Тогава какво? Може би слънчевото божество наистина иска тя да роди деца на хаган Юлуш и да сложи край на отдавнашната родова разпра?

И тогава се замисляше за хаган Юлуш.

Различни неща говореха за него. Някои горещо го хвалеа, други виждаха в него възплъщение на злото. Но никой не отричаше, че младият хаган е строен и красив, смел и решителен. Мнозина дори бяха склонни да го сравняват с хан Кубрат, който навремето от разединените български родове събра държавата Велика България. Точно така, казваха тези хора, хаган Юлуш обедини остатъците на рода Ашина в една държава — хазарския хаганат. Той е алчен за живот и за удоволствията, които животът може да му предостави — от тук е и харемът с най-красивите девойки, които можаха да му предложат византийските, самаркандските и персийските търговци. Но какво от това? Тя може да влезе в двореца на хаган Юлуш в Билимджир като негова жена, а не като купена за пари наложница. И тогава ще настъпи мир и няма да става нужда хазарите и българите да се убиват едни други и сънят на хан Кубрат ще стане спокоен и няма да плачат жените, загубили мъжете си.

И всичко това е по силите й, трябва само да намери думи, които да убедят брат й Котраг да я пусне, да й позволи да излезе от града.

Но как да намери такива думи?

Тя облече една рокля и излезе на двора. В небето грееше луната, светеха звездите, сякаш наоколо нямаше нито беди, нито печал. В далечните храсти, забравил за всичко, пееше и се унасяше славеи.

Чечке погледна небето и звездите, чу славея и повече от всичко й се искаше в този миг да умре — да умре и за нищо повече да не мисли.

Покрай нея минаха двамина. Тя ги позна — бяха брат й Котраг и тархан Адай. Отиваха да проверят постове. Чечке се скри зад дърветата и те не я забелязаха.

Тя се обърна и влезе вкъщи.

Това бе къщата на тархан Адай. Котраг я настани тук заедно със слугините ѝ, защото това бе най-безопасното място. И още, защото именно тук, в градината, започваше подземният проход, от който в мига на последната опасност можеше да се измъкне от другата страна на стената, на потайно място. При издигането на града този проход бе построен от роби, които после се наложи да бъдат убити. Мислеше ли илхан Котраг, че именно за Чечке ще се наложи да използва този последен шанс да спаси живота ѝ, или мислеше за това, че жената на тархан Адай и двете ѝ момичета-близначки ще разтушат живота на сестра му — не се знаеше.

Но досега на Чечке ѝ беше леко и приятно да живее в този дом.

Дотогава, докато не започна обсадата. Жената на тархана нищо не каза на Чечке, но девойката забеляза няколко погледа, отправени към нея — та нали заради нейното упорство трябваше да загинат и самият тархан Адай, и близнаците му, и жена му, и това неродено още дете, което тя носеше в утробата си.

И сега животът на дъщерята на хан Кубрат в този дом не може да се нарече нито приятен, нито лек...

— Още ли не спиш? — старата слугиня, която някога я бе откърмила с млякото си, поклати глава.

— Извикай битекчи — каза ѝ Чечке.

Старицата престана да клати глава и замря.

— Битекчи?

Битекчи, писарят, както и всички мъже, денем бе с оръжие в ръка на стената на кирмена, а сега спеше мъртвешки сън в съседния дом. Защо ѝ е притрябвал посред нощ?

Чечке смръщи изписаните си вежди и заприлича на баща си в минутите на гняв.

— Събуди го и го доведи!

Като зашепна молитви, старицата изчезна.

Битекчийт дълго не можеше да се осъзнае. Да пише писма посред нощ? За кого, за какво, защо? Денят бе толкова тежък... и кой знае дали ще доживее до следващата нощ...

— Дъщерята на хан Кубрат не обича да чака — строго каза старицата. — Обличай се и да побързае.

Проклинайки всичко на света — дъщерята на хана, войната и самия себе си, писарят тръгна с дойката, като разтъркваше очи и се прозяваше.

— Седни — властно му каза Чечке с такъв глас, че сънят мигновено изчезна и той грабна перото. — Пиши и това, което напишеш, ще предадеш на баща ми със собствените си ръце.

Мъжът вдигна към нея възпалените си очи.

— Но — започна, като леко се запъваше, — но как... как ще мога да предам писмото?...

Той посочи с ръка в широк кръг всичко наоколо — стените и кулите, и стражите, стрелящи без предупреждение, а отвъд — хилядите хазари.

— Това не е твоя работа — каза Чечке. — След час ще бъдеш зад стените, там, където няма никакви хазари. А сега пиши...

Гъшето перо трепереше в ръката на писаря, който не можеше да съдържа радостта си. А Чечке крачеше из стаята и диктуваше:

— Пиши, битекчи.

„Скъпи татко, мамо и братя мои Бат-Баян, Аспарух и Кубер. Вече трета седмица кирменът е обсаден от дясната ръка на хаган Юлуш — Джаик-бек. В града вече няма храна и стрели, жените и децата гладуват, бойните коне умират от глад и смъртта очаква всички останали, ако не отида при Джаик-бек. Тангра знае, че до последно всичко в мен се съпротивляваше на това, противи се и сега. Но не мога да гледам как хората загиват заради мен. Брат ми Котраг и тархан Адай не ми позволяват да направя това, което искам, но съм решила.

Тангра ще ми помогне... Прощавайте и не ме забравяйте.

Ваша дъщеря и сестра Чечке...”

Битекчийт с трепереща ръка записа последните думи и седна, без да може да погледне девойката. Чечке взе гъшето пето и нанесе на пергамента подписа си. Писарят внимателно сви написаното на тръба, завърза го с копринен шнур и го скри в пазвата си.

— Върви — каза му Чечке. — Тази нощ ще напуснеш кирмена. И ето още нещо... вземи това...

И, като свали от пръста си пръстен с голям виолетов камък, го протегна на писаря.

— Благодаря — каза писарят. — На кого ще заповядаш да го предам?

— На никого. Запази го за себе си... за спомен.

Битекчи остави пръстена на масата, на която до преди седеше. И се поклони.

— Не ме принуждавай, дъще на хан Кубрат, да извърша това, което не бива. Ако остана жив, ще предам писмото лично в ръцете на баща ти и той ще ме награди, ако заслужавам. Прощавай.

И излезе от стаята.

Сега, когато бе взела окончателното решение, оставаше само да дочака вечерта. За да се занимава с нещо, тя тръгна покрай стените на кирмена. Ако брат ѝ и този път ѝ откаже, ще се наложи да се измъкне от крепостта незабелязано. Тангра ще ѝ прости, защото ще го стори не за себе си, а за другите. За тези жени, тези деца, които в противен случай са осъдени на смърт или робство, и тези воители, които са готови да я защитават с цената на собствения си живот. Тя ще ги спаси всичките. И никой на света няма да успее да я спре.

Цял ден тя ходи край стената на кирмена, оглеждайки и най-малката възможност с настъпването на тъмнината незабелязано да го напусне, но така и не намери. И на вратата, и на кулите — навсякъде денонощно дежуреше стража и десетниците, сменяйки се ден и нощ. Проверяха постовите и всеки, който би опитал да се спусне долу от стените, би получил стрела в гърба. Въпреки това не се отказа от решението си. Трябваше да намери изход.

Мислейки за това, което ѝ предстоеше да направи, тя блуждаеше из улиците, вървеше от една пресечка в друга, заглеждаше се в магазинчетата на търговците, в работилниците на майсторите и така напълно случайно се озова край старите конюшни, от които много отдавна бе изведен и последния кон. В тях не трябваше да има никой... и въпреки това с острия си слух тя долови нечий глас. Кой би могъл да е тук... и защо?

Погледна вътре и се отдръпна. На няколко крачки от нея, прислонил се към стената и забравил за всичко друго на света, млад

воин прегръщаше девойка. Чечке ясно виждаше щастливото ѝ лице, тя бе затворила очи, алипът нещо ѝ шепнеше на ухото, а тя се смееше с гръден смях, сякаш гукаше гургулица.

— Баща ми отдавна ми говори да те заведа у дома. Така ми казва, не вярваш ли? Доведи, рече ми, своята Айгюл при нас. Тази година ще те догоня на кушията...

Девойката, без да отвори очи, промълви:

— Ако догониш своята Айгюл, ще си я заведеш у дома. А аз се казвам Айтана, проклетнико.

— Айтана ли? Така ли те наричат наистина? Повече би ти подходдало името Айгюл, толкова приличаш на цвете. Но както и да се наричаш, ще те догоня. Само теб...

— Ако ме настигнеш... Ако останем живи, и ти, и аз. Ако доживеем до следващата кушия. Виждаш ли колко „ако“-та...

Алипът я прегърна още по-силно и девойката въздъхна.

— Прегръщай ме... прегръщай... Какво ще се случи, ако Джаик-бек превземе кирмена? Ще отведат ханската дъщеря с почести в Билямджир, а нас с вързани ръце ще ни подкарат към робските пазари и няма да я има вече твоята Айтана... няма...

— Не се бой... от нищо не се бой. Джаик-бек няма да превземе кирмена. Да не съм алип на илхан Котраг...

— Не се хвали... Колко приятели вече погребва... Прегърни ме още... още... Джаик-бек няма да си отиде, докато не получи ханската дъщеря. Защо... защо не излезе сама при него... не спаси всички ни...

Алипът пусна девойката и се отдръпна.

— Засрами се, Айтана. Какви ги приказваш? Нима ти на нейно място би излязла сама...

— Бих излязла... За да спася всички. И теб също.

— Айтана!

— Махни се от мен. Не ме докосвай. Вчера пред очите ми една стрела уби дете — за какво? Само за това, че дъщерята на хана не иска да стане жена на хаган Юлуш? За това ли?

— Права е — каза Чечке, като се приближи.

И алипът, и девойката я гледаха стреснато.

— Права си, Айтана — каза Чечке. — Аз вярвам, че и ти би постъпила по същия начин, ако бе на моето място. Аз искам да изляза зад стените на града, но илхан Котраг не ме пуска, а и тархан Адай

също. Ако ти е скъп живота ти и живота на твоята Айтана, ако не искаш да загиват повече деца, помогни ми да избягам. Тази нощ къде ще бъдеш на стража?

— Аз — каза алипът, — аз... на източната стена. Но не мога... Това е измяна...

Чечке вдигна глава.

— Ти служиш при брат ми — каза тя. — А аз съм дъщеря на ювиги-хана и ти си длъжен да ми се подчиняваш. Ако не уговоря илхана да ме пусне, тази нощ ме чакай на източната стена. Айтана, ще ми помогнеш ли?

— Прости ми! — каза Айтана. — Забрави глупавите думи. Нашите батири ще надвият Джаик-бек...

— Как се казваш, батире?

— Наричам се Ишкул.

— Чакай ме в полунощ, както се уговорихме. И не си и помисляй да кажеш на илхана какво сме си говорили. Тангра ще те накаже. Прощавай.

Сега ѝ стана по-леко. Тя се върна в дома на тархан Адай и погледна жена му в очите без да навежда поглед. Ще спаси и нея, и бъдещето ѝ дете, и тези две чернокоси момиченца, които седят на прага.

Стана ѝ спокойно на душата. За известно време дори се унесе в кратък сън и отново видя своя буйтур, но Илбарис не беше весел, мълчеше, не я гледаше, отвърщаше поглед и все повече се отдалечаваше, отдалечаваше, отдалечаваше...

Сега само трябваше да дочака нощта. Но може би съдбата е решила да я подложи на друго изпитание? А ако тя, както онова дете, за което говореше девойката на име Айтана, загине внезапно от случайна стрела, вече нищо няма да трябва да предприема, нищо няма да се налага да прави.

Облече се и бавно излезе на улицата. Вървеше към Голямата порта, там винаги бе най-опасно. Но дори не я пуснаха да се приближи до вратите. Един воин я позна и с твърда ръка я хвана за лакътя.

— Върви си, Чечке. Ако нещо се случи с теб, какво ще кажа на баща ти? Върви си, пази се. Стой по-далече от вратите...

Може би трябва да се качи на кулата? В суматохата успя да го стори и от главозамайващата височина видя картината на яростния

бой. По подпрените стълби нагоре пълзяха воините на Джаик-бек, върху им се изсипваха камъни, лееше се пламтяща смола и вряла вода, стълбите се чупеха, повличайки със себе си крещящите от ярост и болка хора, стрелите затъмняваха небето, достигайки своята плячка по стените. Ту тук, ту там се зараждаше ръкопашен бой, сгромолясваха се едно върху друго живи и мъртви тела. От издигната кула над вратата най-добрите български мергени изпращаха една след друга стрели към онези смелчаци, които с горяща главня се опитваха да се доближат до съчките, извисили се като планина край стените. На Чечке ѝ се зави свят, едва не изгуби съзнание и се отпусна на каменния под. Тук я и намери илхан Котраг, който заедно с тархан Адай притича към най-опасния участък от битката.

Повдигайки Чечке от пода, Котраг се вгледа в лицето ѝ.

— Чечке... сестрице... жива ли си? Адай, помогни ми...

Двамата помогнаха на девойката да слезе долу.

— Какво правеше там?

— Търсех смъртта, братко... нямам повече сили да гледам. Не мога — говореше Чечке бързо и отривисто, сякаш бълнуваше, — не мога повече... не мога да гледам как се лее кръв. Пусни ме, братко... заклинам те... заклинам те в името на баща ни... Тангра ми е свидетел, ако не ми позволиш да изляза и да спася всички нас, аз... аз ще направя... ще се хвърля от стената, ще сложа край на живота си. Не ме задържай, братко, готова съм... готова съм на всичко. Все едно, ще го сторя... жива или мъртва...

Илханът погледна Адай, сякаш търсеше подкрепа. Тарханът отвърна поглед, нямаше право на дума.

Котраг дълго се взираше в пламналото лице на сестра си, докосна разсеяно сребърното украшение на челото ѝ — в слънчевия диск бе инкрустиран огромен изумруд. Вдигна глава и погледна небето. Какво видя там... какво искаше да види? Още веднъж спря погледа си на Чечке, гледаше я така, сякаш се бе простил с нея завинаги и сега искаше още само да запомни лика ѝ, кръглото ѝ, изпито лице, огромните очи под гъстите ресници, по детски нацупените устни... След това каза...

— Върви се облечи в най-хубавите си дрехи. Пускам те. Но така, както подобава на ханска дъщеря. Адай, съпроводи я до дома... и кажи... кажи на глашатая...

Гласът му пресекна и той не можа да продължи. Адай кимна:
— Ще сторя всичко, илхане.

* * *

Когато иззад стените на кирмена се разнесе ниския рев на тръбата, Джаик-бек лежеше в шатрата си и чакаше донесения от бойното поле. Той повече не можеше да стои на върха на хълма и да гледа как ден след ден загиват най-добрите му алипи. Навярно Тангра е отвърнал лице от хазарските войски; навярно той самият, Джаик-бек, или повелителят му, хаган Юлуш, с нещо са разгневили слънчевото божество. За триседмична обсада загуби повече от половината си тюмен. Ето и днешният опит да овладее крепостните стени навярно ще бъде отбит и късно вечерта отново ще се наложи останалите живи да копаят пресни гробове на светлината на насмолени факли. Колко останаха от тези българи там, в кирмена? Нима са го излъгали шпионите, нима го е подвел собственият му опит?

Той не искаше да повярва нито в едното, нито в другото. Но вече бе близко до момента, в който ще махне с ръка на всичко, ще даде знак и ще пламне купът сухи съчки, които са стоварени от всички страни на крепостта. И тогава в пламъците на пожара нека да изгори и самият кирмен, и тази ханска дъщеря, и всичко на света... Беше си дал срок от още три дни.

Изтичаше третият.

И изведнъж — тръбата... Притичалият телохранител с мъка си поемаше въздух и на един дъх съобщи радостната вест:

— Джаик-бек! Тя идва... идва...

Военачалникът веднага разбра за кого става дума. Без да може да повярва в собствения си успех, забравил за умората и загубите, той изтича навън от шатрата. И видя — съпроводжани от две десетки български воини осем слуги носеха на раменете си закрыта носилка. Като стигнаха в подножието на хълма, те се спряха и Чечке сама измина останалия път, сякаш се откъсваше от съпровождащите я българи и от сега нататък поверяваше живота си в ръцете на Джаик-бек. Той, през чиито ръце бяха преминали десетки красавици от всички народи на земята, не можеше да не се възхити на тази, която

сега се явяваше пред него. Никога по-рано не бе разбирал древните предания, според които стотици от най-изтъкнатите воители се бяха сражавали дълги години, за да завладеят една красива жена. Чувал бе от гърците, че се е случвало такова нещо, но тогава не го беше разбирал. Сега изведнъж разбра. Разбра, че си бе струвало да стои под стените на града три седмици, заслужавало си е да загуби най-добрите си воители и да ги погребее в общи могили. Разбра и това, че хаган Юлуш за нищо на света няма да се откаже от тази девойка. А ако човек се сети, че с нея като зестра ще дойдат най-добрите пасбища и хората, които живеят там, то на младия хаган можеше само да се завижда и да се съзре в това благосклонността на всемогъщото божество.

Джаик-бек не излъга българите. Още същия ден отведе воините си от стените на кирмена и прекрати всякакви военни действия. Защо? Въобще не се съмняваше, че хаган Юлуш в качеството на зестра ще получи и този град с всичките му магазини, домове и постройки. Той прие Чечке по царски, даде ѝ няколко слугини, предугаждаше всяко нейно желание. Ако тази девойка стане любимата жена на хагана, няма да го забрави и Джаик само трябваше да се постарее.

Той изпрати напред пратеници и натовари ранените на талиги, построи остатъка от тюмена си в боен ред и в ранното утро хазарите се изгубиха от поглед, като присънил се лош сън. Отначало предпазливо, а след това радостно, от вратите се изсипаха останалите живи защитници на кирмена и ехото още дълго повтаряше виковете на хората, избавили се от смъртна опасност. Само илхан Котраг не споделяше общата радост, откупена на такава цена. Пред очите му стоеше лицето на сестра му — такова, каквото го видя за последен път. А след това видя друго едно лице — лицето на баща си, хан Кубрат, в мига, когато ще му се наложи да застане пред него. И тогава илхан Котраг съжали, че дълга черна стрела на някой хазарски воин не го е настигнала ни веднъж за тези нескончаеми три седмици...

Утрото се прокрадна незабелязано. Отначало небето на изток беше черно, след това стана тъмносиньо и внезапно, сякаш разкъсвайки непроницаема завеса, навън се втурнаха златните лъчи на току-що родилия се ден.

Събудил се дълго преди разсъмване, хан Кубрат наметна на рамене си кафтана и излезе от шатрата. По лицето му не можеше да се прочете нищо. Стоеше и гледаше как над реката плава гъста мека мъгла, забулваща мястото на бъдещата битка, която щеше да се състои тук. Напљунчи пръст и го вдигна. Имаше вятър, ала бе слаб и едва се усещаше. По брега на Манич крачеха постовите, като ту изчезваха в мъглата, ту отново изплуваха от нея. Кубрат стоеше и гледаше. Зад гърба му пазеха двама телохранители и с напрегнато внимание оглеждаха всичко наоколо. Лично алустан Даян ги беше избирал и проверявал за този поход.

Ювиги-ханът за нищо не беше молил Тангра, готов бе за всичко, но искаше само едно — да доживее до онова утро, което ще настъпи след победата му. Студеният степен въздух подействува ободряващо на стария уморен воин, той забрави за болестта и за годините. Какво са годините? Нима имат някакво значение? Победите, победите — ето кое е важното...

Знаеше какво е да победиш — беше го правил много пъти. Побеждавал бе по тези същите места, както и по съвсем различни и далечни. Беше познал и поражения. Тях помнеше по-дълго и по-добре от победите, защото след поражение се залавяше още по-енергично за работа. Отстъпваше, събираше сили и когато врагът най-малко го очакваше, се появяваше с воините си и обръщаше миналото поражение в нова победа. Може би именно затова побеждаваше, защото степта му помагаше... Самата земя и тревата, и вятърът, и мъглата. Това беше неговата земя, тук се бе родил, тук искаше и да умре. Да умре, за да може безчислени поколения българи отново и отново да минават през

тези простори, да дишат този въздух, да посрещат изгрева на това слънце.

За това си струваше да живее и да се бори.

Което и правеше, през целия си живот, от както стана ювиги-хан. Вече не помнеше как се роди, укрепна и го завладя напълно едно-единствено желание, остро, осезаемо като болка, като наслаждение — да обедини разединените български племена, да създаде една единна държава, толкова голяма, толкова могъща, каквато е Византийската империя. Това беше мечтата му, в това виждаше смисъла на своя живот. Успя ли да го стори? Успя. Но дали ще просъществува дълго, това не знаеше.

Не знае никой, освен Тангра...

Ханът стоеше и размишляваше. Какво може един човек? Само да стори това, което е по силите му, нищо повече. Той това и правеше. Сплоти чергарските племена, създаде Велика България, сключи договор с Византия. Съумя да осигури на народа си дълги години мирен живот, за да се родят здрави деца, непознаващи лишения и да се преумножат богатствата на новосъздадената държава. Самият той стана баща на петима синове и една дъщеря. Даде им пасбища и добитък, учеше ги да се държат един за друг. На един от тях ще предаде властта над българите, а той самият ще се оттегли от делата, ще свали най-накрая от плещите си това тежко бреме.

Само беда да не разедини народа. Ето затова сега той е тук. Близките по кръв и вяра хазари са по-страшни от който и да е друг враг; ако им се поддаде, те ще погълнат създадената от него държава. Проклетият род Ашина, над когото тегне древно проклятие, ще вземе връх над рода Дуло. Това проклятие ще се разпростре и над българите и те ще загинат заедно с хазарите.

В това, че хазарите ще загинат, хан Кубрат вярваше така, както и че слънцето изгрява всеки ден. Защото те бяха Ашина...

Само по един начин можеше да спаси народа си от хазарите — като ги победи. Затова и дойде тук, на брега на Манич, затова и събра всичките си сили за сражение.

То ще бъде последното в живота му и той ще победи. А после, когато се върне във Фанагория, ще постави на своето място един от синовете си. Сякаш току-що беше мислил вече за това? Освен това, в мислите си не назоваваше ничие име. Бат-Баян? Котраг? Аспарух?

Така или иначе, мечът на основателя на древния тюркски род Таргитай ще попадне в сигурни ръце.

В ръцете на негов син. Този или онзи, това не е толкова важно.

Но за целта трябва да се надвие Юлуш.

Битката ще е скоро, защото хазаринът вече настъпва със своите тюмени. Нападна, без да дочака Джаик-бек. Пред всички Юлуш се е хвалил, че няма да се бави много в този поход и обещал да донесе главата на хан Кубрат в Билямджир. Толкова бил уверен в победата си, толкова се опивал от силата си. Това съобщиха верни хора от Билямджир, на тях може да се вярва. Като се сети за това, хан Кубрат разтърси рамене. Момченце... не знае какво е битка. Сражението не е игра на шахматната дъска и в него вече направения ход не може да се върне обратно. Такъв ход е нахлуването на хагана и войските му. Освен това, разузнавачите съобщаваха, че войската му се движи, без никаква предпазливост, завладява и граби всичко по пътя си. Преди два дни в кратка схватка алаят на илхан Кубер унищожил напълно предния отряд на хазарите. Когато Юлуш узнае това, ще се хвърли с всичките си сили срещу тюмена на илхана, но той, съгласно изпратената от баща му заповед, няма да приеме боя, ще отстъпи и ще продължи да отстъпва, докато не доведе тюмена си до Манич. А тук хаганът ще бъде посрещнат не от един тюмен, а от цялата българска войска. И тогава...

След като постоя така, хан Кубрат тръгна към обоза, там, където върху специално съоръжени коли бяха поставени каменометите, способни да изхвърлят гърнета с гръцки огън. Двойна стража ден и нощ не сваляше очи от товара, скрит в колите, алипите спяха и ядяха там. Бяха подбрани и обучени още във Фанагория да могат да боравят с каменометите. На всеки бе обещано след победата да бъде произведен в батир. И сега Кубрат можеше да се увери, че стражата не дреме, всички са на местата си и са готови да се разгърнат във верига всеки един момент. За старши сред алипите на каменометите ханът назначи млад грък, който скоро се бе оженил за българска девойка, след като я настигна в последната девическа кушия. Ханка Аппак дари младото семейство с богати подаръци, а гръкът ще получи добра плата в златни монети, като отговорник на каменометите. Приблужи се той, притиснал ръце до гърдите си, поклони се с достойнство и застана редом с владетеля.

— Всичко наред ли е, Валериане?

— Всичко, велики хане. Готови сме.

— Ти искаше да простреляш каменометите...

— Вече ги прострелях във Фанагория. И тук ги огледах два пъти. За нас не се тревожи...

Ювиги-ханът кимна и продължи нататък. Гъркът няма да го подведе, съдбата му сега завинаги е свързана с българите. Това е добър знак. Да имаше повече такива Валериановци... въобще повече воини. Воини и късмет.

Пристигна пратеник от илхан Кубер. Всичко е както го беше намислил Кубрат. Хаган Юлуш беше сметнал алая на Кубер за част от войската на самия Кубрат и се хвърлил в гонитба с един свой тюмен. Бърза младият хаган, иска да удиви поданиците си с лесната победа и да се прочуе като велик пълководец. С много усилия отвежда своя тюмен илханът, защото българите не могат да се стърпят да кръстосат криви мечове с хазарите. Юлуш преследва Кубер по петите и скоро ще е тук...

Дай боже да стане така. Тогава всичко ще се получи точно както го е замислил.

Днес ще свика съвет и всеки ще научи мястото си в предстоящата битка. Главният въпрос, който все още предстои да се реши, е на кой бряг на реката да се проведе битката. Тук, където са сега, или в степта? Той вече е мислил — да премине реката. Но според обичая, трябва да даде право на кавханите да изкажат мнението си. И освен това, още днес трябва да се избере място, където да се разположат каменометите. Трябва не само да се разположат, но и да се скрият. След това трябва да се прострелят, каквото и да казва Валериан. Нито едно гърне с гръцки огън не бива да попадне напразно. Огненият поток трябва да се разлее над главите на хазарите в най-решителния момент на боя.

Още от зори денят се завъртя в грижи и занимания, очаквания и надежди. Следобед войската на българите започна да се прехвърля на другия бряг по двата брода, които намериха. Хан Кубрат стоеше досами водата и внимателно се вглеждаше в лицата на воините. От тях и само от тях зависеше победата му.

Стотна след стотна войската се прехвърли. Разпънаха шатрата. След като си отпочина, хан Кубрат, съпроводен от кавханите, тръгна към мястото, което беше избрал за предстоящата битка. Неволно се

оглеждаше, като гледаше натам, от където трябваше да се появят воините утригури начело с хан Кубир. Очакваше ги всеки миг. Ала Бат-Баян вече не чакаше. И Котраг с алая му не чакаше. Ако Котраг не е тук, това може да означава само едно — бие се под стените на Горен Кирмен със силите на Джаик-бек. Значи вече води своята част от битката. Да можеше да разбере какво става там...

Нека Тангра помага на всички нас...

* * *

На съвета решиха кой къде ще застане. За тюмена на илхан Аспарух бе определен десният фланг, алустаз Даян заемаше левия. В центъра със своите тюмени щеше да стои самият ювиги-хан. А зад гората ще застанат в засада утригурите, които ще доведе Кубир. Всичко ще е точно така.

Решиха да проведат игра, да видят как воините ще се сработят. Сам хан Кубрат наблюдаваше действията на различните страни, докато седеше в походното си кресло на възвишението край шатрата си. Командването на центъра беше предал временно на кавхан Азак, който вече беше станал тептангра. Въпреки че общуваше с бога, той още не беше успял да забрави добре познатото от детските му години военно изкуство.

Военната игра продължи до мрак. След това владетелят събра кавханите и хилядниците при себе си в шатрата и обсъди плана на предстоящата битка.

— Алустазе Даян, ти ще говориш пръв. Как мислиш, че трябва да посрещнем тюмените на хаган Юлуш?

Алустазът стана, обхвана всеки с поглед.

— Аз, велики хане, бих се опитал от самото начало да разсека войската на Юлуш на две и после да унищожа всяка половина по отделно.

— Добре. Седни, алустазе. А какво ще каже тептангра Азак?

Азак се изправи. Всички погледи сега се насочиха към златното изображение на слънцето, сияещо на широките му гърди. Опитен воин беше кавхан Азак и гласът му бе уверен и рязък. Като пристъпи в центъра на шатрата, където предварително бе подготвена глинена

дъска, той извади от ножницата кинжала си и нарисува отначало реката, после българските тюмени.

— Погледни, велики хане. Ако сме решили да приемем битката на това място, според мен трябва да постъпим по следния начин: да поемем в центъра основния удар на Юлуш, а ние самите постепенно да го обхванем отляво и отдясно с тюмените на илхан Аспарух и с моя. За да не се измъкне никой, хан Кубир трябва да насочи своя тюмен натам, на където ще има най-голяма нужда от него. Ти сам си ни учил, че без тулган, без обкръжаване, няма победа. А тулган можем да направим само така, както аз казах — като поемем целия удар с центъра и го удържим, докато лявото и дясното крила не се съединят.

— Добре. И ти, тептангра, седни. А сега да чуем какво мисли илхан Аспарух.

Хан Кубрат нарочно не каза думата „син“. Нямаше днес синове, имаше само воители и един от тях беше Аспарух. Отличи се той в днешното разиграване. С хитра маневра застави алустан Даян да разгърне строя си, а после, като мигновено се престрои, успя да се озове в гръб на най-опитния воин и едва не превзе обозите. С гордост гледаше сега хан Кубрат към Аспарух, а той, облечен в желязна ризница, като всеки свои алип, нахлузил шлем със стрела, предпазваща носа и обут в леки български ботуши, стоеше сега пред кавханите и им напомняше на младия Кубрат, какъвто беше преди тридесет години. Аспарух срещна очите на баща си, после погледна към кавханите и хилядниците, които изпълваха шатрата, приближи се до влажната глина и каза:

— Не аз, отстъпващия и по опит и години на тептангра Азак и на много от тези, които заедно с ювиги-хана са удържали много победи, трябва да ви уча. Но ето моята дума: тептангра е прав. Само едно искам да добавя. Аз не бих поставил централните тюмени толкова близко до реката. Зад гръба на воините от центъра трябва да има достатъчно пространство за маневриране. Иначе при неблагоприятно стечение на обстоятелствата могат да бъдат изтласкани към водата. Нужно е да помним още и че хаган Юлуш сега преследва алая на илхан Кубер. Значи и той, и ние трябва да започнем битката в ход. Трябва да пропуснем воините на Кубер зад централните тюмени, където те ще преустроят бойния си ред. В това време първата линия ще влезе в сражение.

Кавханите закимаха. Аспарух говори разумно, точно така...

— Продължавай, илхане Аспарух — каза хан Кубрат. Той видя лицата на старите воители, прочете по тях разбиране, те също се гордееха с илхан Аспарух, неговия син...

Аспарух продължи:

— Аз бих построил войските на центъра в три реда. В първата линия да са стрелците с лък. Нека те срещнат приближаващия се враг с дъжд от стрели и без да влизат в съприкосновение с него, да отстъпят назад. Във втората линия трябва да стоят копиеносците. След като метнат копията си, те трябва да се оттеглят вляво и вдясно, сякаш отстъпват пред врага. Тюмените, които стоят в центъра, също трябва постепенно да се разпръсват пред хазарите и така те неусетно ще се окажат обхванати като в капан. Тогава нека над тях да се изсипе гръцкият огън, а в същото време ние с алустан Даян от две страни, отляво и отдясно, ще се спуснем за тулган. И тогава — нека да се изпълни волята на Тангра...

Аспарух говореше с жар, но в същото време твърдо и уверено. Видно бе, че е готов да отговаря за всяка казана дума. Кавханите и хилядниците го слушаха внимателно, кимаха — да, това, което предлага илханът е разумно и мъдро. И отново мнозина от тях си припомниха младия хан Кубрат... А бащата гледаше сина си и устните му неволно се разтягаха в усмивка. Аспарух! Има още в рода Дуло илтабари, има!

Когато Аспарух завърши и се върна на мястото си, ханът каза своята последна дума:

— Хареса ни твоето предложение, илхане. Нека кавханите и хилядниците помислят как да разширят бойното поле, на къде и как да се придвижват алаите. Аз вярвам, че с помощта на нашите алипи, с помощта на Тангра, ние ще победим хаган Юлуш. На наша страна са правдата и бог. Ние защитаваме нашата страна, нашата степ, нашите джайляи и ще надвием онези, които са намислили да ни отнемат всичко.

Той замълча за малко, колкото да си поеме дъх.

— И още нещо за битката. Аз реших каруците и колите с каменометите да се разположат по фланговете. Веднага щом хазарите влязат в клопката, да кажат думата си гърнетата с гръцки огън. Конницата ще довърши останалото. Това е всичко.

Кавханите кратко се поклониха и забързаха към местата си. А хан Кубрат изведнъж почувства такава умора, сякаш го напуснаха и последните му сили. Влязлата в шатрата Аппак го намери легнал на килима. Тя се хвърли към него, подложи под гърба му възглавница, донесе напитка.

Мъжът ѝ поотвори очи и горчиво се усмихна:

— Ето в какво се превърна твойт батир, Аппак. Вече и краката не ме държат...

Аппак сърдито се сопна:

— Прости ми, бащице, но това не е вярно. Винаги си бил могъщ и силен и сега също си такъв.

Хан Кубрат я погледна с благодарност.

— Благодаря ти, Аппак. Но не искам да се заблуждавам. Това е последната ми битка. Аз чух гласа на Тангра, той ме вика при себе си.

Аппак го прегърна — така, както никога досега не го беше прегръщала:

— Не ти приличат думите на слабост, бащице. Ти винаги си бил храбър воин, най-храбрият от всички. Попитай който да е, кой е най-добрият батир сред българите. Ще ти отвърнат — нашият хан Кубрат. Ти ще победиш хаган Юлуш и всичките ти сили ще се възвърнат.

— Да, да, точно така... Да победея... това е най-важното. А после ще разделя властта със синовете си, Аппак. Те пораснаха, крилата им укрепнаха, нека управляват. Да беше чула как днес говори Аспарух. Усеща сърцето ми, далеко ще стигне той... далеко.

— Това е, защото прилича на тебе, бащице. Всичко в синовете ни е от тебе...

— Сложи още една възглавница... така, ето тук. След битката, Аппак, ще кажа на народа своята дума.

— Трябва да изчакаш всичките ни синове да се съберат заедно и да дадат свещена клетва да си помагат винаги във всичко един на друг. А сега го няма нито Котраг, нито Бат-Баян. И Кубер не е тук. И най-малкият...

— Права си... Ще трябва да ги събере всички заедно. След като победим Юлуш, ще трябва да отидем в Горен Кирмен. Сам ще тръгна... Ако Тангра ме призове, нека отиде там илхан Аспарух, чуваш ли? Чалбай изгуби там главата си, същото ще се случи на всеки друг...

— Сам, сам ще поведеш натам тюмените си, бащице. Твоята дума е закон за всички народи. За тях ти си илтабарът на рода Дуло, могъщият повелител.

Хан Кубрат се усмихна накриво.

— „Могъщ“... лежаш на възглавници, не мога да стана...

— Могъщ! Даже легнал на възглавници, ти си по-силен от враговете си. Ще видиш — с помощта на Тангра ще ги разгромиш и те ще се търкалят на земята, в праха, в краката ти, молейки за пощада...

— С помощта на Тангра... да... И с помощта на моите тюмени... В шатрата, като се поклони, влезе телохранител.

— Прости, велики хане, прости, господарке. Суюнчи, добра вест.

— Говори!

— Тюменът на хан Кубир преминава реката...

— Ти заслужи награда. Ще я получиш. Ела, Аппак, помогни ми...

— Сега, бащице...

Застанал до входа на шатрата, заслонил очите си с длан, хан Кубрат гледаше как алаят на хан Кубир преминава през реката. Вярно казват, че добрата вест е най-доброто лекарство. Силите се възвръщаха при ювиги-хана, можеше да ги почувства. Да имаше такава вест от Бат-Баян, че и от Котраг...

Приближилият се Аспарух застана до него.

— Добри воители са утригурите, татко.

— Да, илхане. Родът на майка ти... Те няма да те подвежат. Е, влизай в шатрата... Ще хапнеш ли?

— Ако и ти ядеш, татко. Трябва да се подкрепиш. Денят още предстои...

Аспарух яде лакомо, с апетит — така трябва да яде воинът преди битка. Някога хан Кубрат също ядеше така, можеше да изяде половин овен. Сега се хранеше два, че и три пъти по-малко. Откъсна парче месо и каза:

— Хаган Юлуш се хвалил, че ще пие вино от черепа ми. Така ми предаде гъркът Йоан Фасиан, когато се завърна от Билямджир. Весел е, казва, хаган Юлуш. Не се съмнява в победата си.

— Добре е, че не се съмнява в победата си. А ти вярваш ли му?

— На кого, на Юлуш ли?

— Не, на гърка.

— Той е философ. Търси истината, съмнява се във всичко и когато всички изглежда загубено, отново намира увереност. Така ми е казвал.

— При нас го изпрати император Ираклий.

— Вярно е, илхане. А защо?

— Навярно за да има в двора ти очи, на които може да вярва.

— Така е. Но също и за да ни убеди да си сменим религията.

— Тангра ли да сменим?

— Да. Казват, че религията също трябва от време на време да се сменя, както ботушите, които са се разпаднали. Казват, че човешкият дух е способен да твори чудеса и че той е много по-силен от плътта.

— Не знам... слабата плът за духа е като счупеното гърне за водата. Религията на слабите е религия на робите. Но у нас в степта няма роби, ти знаеш това. За какво ни е притрябвал ромейският бог, когото някой е приковал с гвоздеи на кръста? Тангра не би се оставил да го приковат. Толкова за религията, татко. Но ако ти решиш, аз ще се покланям даже и на степния вълк. А кой от чий череп ще пие вино, това ще го видим скоро. Аз да тръгвам?

— Върви, илхане. И вземи костите и остатъците. Видях сива лисица... корсак, храних я. Хвърли й огризките...

На излизане от шатрата, Аспарух се обърна:

— Скоро твоята лисица ще има колкото си иска хазари. Достатъчно храна и за нея, и за потомството ѝ. Обещавам ти...

И излезе. Хан Кубрат гледаше спуснатото покривало и едва забележимо се усмихваше. Аспарух... Аспарух. Може би. Може... може...

* * *

В последните дни ювиги-ханът нито веднъж не извика гърка. Оставен сам на себе си, Йоан Фасиан внимателно наблюдаваше живота на народа, тръгнал на война. Не изпускаше ни една дреболия, после нахвърляше бележки по памет. Ще дойде време, щом се върне в Константинопол и се оттегли от делата си, ще опише живота на този удивителен народ, подобно на древния историк Херодот. Или като Тукидит, или Ксенофонт. Ще опише нравите, привичките и обичаите

на българите както в мирно време, така и по време на поход. Така че много години по-късно хората да могат да научат, че любознателният гръцки ум дори в древни времена е съхранил интереса си към народите, населяващи далечните краища и предели.

Към народите... да. И, разбира се, към тези, които стоят начело на тези народи. Или дори които са ги създали, както е направил това хан Кубрат.

Този човек непрестанно занимаваше мислите на Йоан Фасиан. Имаше над какво да разсъждава. Дълго беше живял философът на този свят, не беше го отминала милостта на властващите, много бе пътешествувал, събрал бе достатъчно мъка и слава, изпълнявал бе отговорни поръчения, видял бе мнозина властелини. Много от тях се сравняваха с богове, някои се оприличаваха на тях или просто се смятаха за богове... И все пак, към никого той не почувства такова влечение, такъв интерес, такава човешка приязън, както към този варварин, в чиито владения го захвърли немилостта на император Ираклий. Отдавна нямаше съмнения, че не бе нищо друго, освен немилост.

Хан Кубрат! Човекът, който създаде страната, държавата, нацията. Човек разбрал разликата между племето, рода, ордата и държавата, грижливо бе отгледал идеята, родена някога от въображението му, да събере всички български племена заедно, да ги сплоти, да ги накара да почувствуват своето единство, да ги предпази от разединение и разпри, вперил взор в неизвестното бъдеще, където името на българите трябва да се запази. Удивителен човек, истински степен жител, способен да спи на земята, да изкара целия ден на седлото, да се храни с парче сушено месо и глътка вода и в същото време политик, който съумя да внуши доверие на най-подозрителния човек на света — император Ираклий. Дотолкова, че василевсът сметна за възможно — дори повече, за необходимо да се сроди с този варварин, който, впрочем, беше прочел всички книги на гръцки език, които бе успял да намери. Така, като сравняваше своя законен повелител с този дивак и езичник, високообразованият философ чувстваше, че със сърцето си се стремеше именно към хан Кубрат. Може би защото владетелят на българите никога не подчертаваше пред него своето по-висшестоящо положение, виждаше в него онзи, който и самият Йоан бе в собствените си очи. Гъркът виждаше един умен

човек, на когото не беше омръзнало да гледа, да забелязва и да споделя наученото. А императорът, полубогът, законният му повелител? За учения грък, размишлявайки насаме със себе си, за него император Ираклий беше единствено необходимото стъпало, на което ще стъпи по пътя към престола способното момче на име Юстиниан — ученикът на Йоан Фасиан.

За това живееше той, за това се стараеше да не се поддава на отчаянието. Посетите някога семена трябва да дадат добри филизи. И ако в живота на Юстиниан влезе тъмнооката дъщеря на хан Кубрат, по този начин ще се съединят грубата сила на изтока, въплътена в нежната девическа плът и изисканият ум на запада, присъщ на поколенията византийски василевси.

На него, на Йоан му се падна сладкият жребий на градинаря, който е доживял да види в градината на разума божествените плодове.

Фасиан не се смяташе за първия, размечтал се за съюз на силата с хуманността, тази идея винаги е витаела във въздуха. От ранните времена на първите римски цезари, та досега. В паметта на философа се беше запечатало някакво съвещание около императорския трон в Константинопол, на което присъствуваше и той. Разбира се, не като пръв съветник и събеседник на Ираклий и дори не като втори, защото такива по правото на възрастта и положението си бяха архиепископ Фотий и логотет Варда. Говореха онези двамата, но говореха, за да слуша той и да чува какво му се казва, а над цялата тази беседа царуваше Ираклий.

Фотий, разбира се, говореше за вярата. Не хитруваше, не се впускаше в тънкости. Знаеше той какви земи владее ювиги-ханът на българите и колко народ живее из тях. И неслучайно блестяха очите под надвисналите вежди, когато отново и отново, вдигнал пръст, повтаряше като заклинание: „Главната ти цел, сине божий Йоане, е да доведеш илтабара на варварите до истинската вяра. Да доведеш... ако искаш, можеш даже да го домъкнеш до Христовата вяра. Дали ще разбере смисъла на тайнствата или те ще останат за него празен звук, това въобще не е важно. Защото ние трябва да сложим ръка над тези плодородни простори за слава на нашия Господ и на бъдещите поколения и твоята задача, сине мой, е да сториш това още докато аз съм жив.“

Така говореше многомъдрият архиепископ. Император Ираклий кимна — няма какво друго да се добави. Но се оказа, че логотетът, който обикновено дремеше встрани, има какво да добави. „Не е задължително — прокоментира той с военна прямота думите на пастира на църквата — не е задължително всеки от тези езичници да стане образцов християнин. Аз, свети отче, мисля, че Господ ще прости техните прегрешения, ако те честно защитават северните ни граници от враговете, които са същите варвари като тях самите. А когато грешните им души попаднат на небето, ще имат време да усвоят догмите на нашата вяра, които не са разбрали на земята.“

Ираклий внимателно разглеждайки пръстените си кимна одобрително. Предаността към империята трябва да им се предава на варварите от поколение на поколение с майчиното мляко. Самото име на василевса трябва да предизвиква у тях священ трепет. Тогава нощите в Константинопол ще станат много по-спокойни. За това той е готов да вкара в постелята на сина си тази полудива красавица, чиито прелести може да напомнят на неговия единствен наследник, че търкаляйки се с развратни момченца няма да продължи династията.

Да, някога имаше и такъв разговор. Може би отзвук на безчислените разговори, които се водеха на различни нива в различните краища на империята. Но тези тримата, без да броим Фасиан, бяха на върха на пирамидата. Нещо повече, не е изключено и самата пирамида да служеше само за това тримата да могат да я увенчаят. Така или иначе, тази троица решаваше съдбите на много и много хиляди хора, които дори и не подозираха. Често пъти само една-едничка, дума, произнесена тук полугласно, означаваше хиляди смърти, походи, битки, обсади, подкупи, атаки, убийства, преговори, смяна на династии и още много, много.

Едно от последствията на такива беседи бе, че в навечерието на битката между българи и хазари Фасиан се озова на брега на Манич. Как ще протече това сражение? Кой ще развее знамето на победата над това поле? И каква ще е по-нататъшната съдба на философа?

Отговорът щеше да дойде скоро...

Кубрат трябваше да посрещне в очакване още едно утро и му се струваше, че слънцето необичайно дълго се кани да оцвети в пурпур хоризонта на изток, сякаш се колебаеше дали си струва да започне този ден. Вчера вечерта пристигнаха още вести от хаган Юлуш и от Кубер. Основните сили на хагана настигнали вече оределия тюмен на илхана и само с помощта на Тангра, Кубер избегнал пълното обкръжение, от което не можеш да се измъкнеш, ако нямаш голям късмет. Слънчевото божество и късметът спасили илхана, ранен при ръкопашен бой, и не само го спасили, но и му дали време да се откъсне от хазарите. Цяла нощ остатъците от тюмена яздили, за да се присъединят към хан Кубрат и пристигнаха малко преди разсъмване.

Независимо от раната си, илханът изминал целия път в седлото като другите и чак когато слезе от коня пред шатрата на хан Кубрат и влезе вътре, загуби съзнание. Аппак със собствените си ръце го съблече. Раните не бяха опасни, но Кубер беше загубил много кръв. Хан Кубрат се разпорежи да нахранят войниците на илхана и да ги отвеждат в резервите. Алустаз Даян преброи останалите в строя. Само половината тюмен доведе със себе си Кубер и тези воители можеха да се използват в бой само при крайна необходимост — толкова бяха изтощени.

В шатрата лекарят-грък промиваше с тъмен разтвор раните на Кубер, от които се процеждаше кръв. Ризницата му беше пробита под рамото, острието на стрела беше заседнало в мускула на бедрото и още една стрела беше закачила хълбока — тази бе най-леката и най-болезнената рана за човек, който прекарва повечето от живота си на седлото. Когато хан Кубрат влезе в шатрата, Кубер отвори очи и се опита да посрещне баща си с мъжествена усмивка, както подобава на илхан и воин, но усмивката се плъзна по лицето му и се превърна в гримаса на безкрайна умора и болка.

Гъркът изтри потта от челото си и се приближи към ювиги-хана.
— Как е илханът?

— Загубил е много кръв, хане мой. Най-много ме безпокои раната в хълбока. Започнала е да се възпалява. Ако стрелата е била отровна...

— Ако изправиш илхана на крака, ще получиш толкова злато, колкото да стигне до края на дните ти. Какво ти е нужно?

— Ще направя всичко, което е по силите на човек. Имам чудодейни мазила от Самарканд...

— Илханът трябва да оздравее. Запомни това, гърко...

Пребледнял, лекарят се върна при Кубер. Той лежеше по корем и трудно можеше да се разбере защо не вдига глава — дали от слабост и от раните си, или от срам заради поражението, нанесено от Юлуш.

Ювиги-ханът гледаше проснатия на килима Кубер и с пълна сила прозря колко страшна ще е предстоящата схватка. Ето че синът му вече лежи ранен, едва сдържа виковете на болка и хапе устни. Половин тюмен български войници вече лежат в степта и черните врани, закрили небето с орляците си, кълват мъртвите им очи. Не е ли тази участта, която очаква цялата му държава, ако не му достигнат храброст, умение и късмет при срещата с ордите на хагана Юлуш на ето това поле, простряло се от самия праг на шатрата му? Да, битката ще е жестока и безпощадна. Опитал е хагана Юлуш от кръвта на българите. Разпален е от изпуснатия изпод носа му успех и ще преследва участта си като вълшебна птица. Кога българите ще видят неговите предни отряди? По обед? Вечерта? На следващото утро?

Можеше да се случи всеки момент.

Настана обед, после слънцето започна да клони към залез.

Хаганът още не се появяваше. Без да нарушават бойните редове, тюмените се разположиха за почивка.

Хан Кубрат сне бойното си снаряжение и се мъчеше да разбере какво означава всичко това. Юлуш трябваше да е тук, но го няма. Нима се е оказал по-умен, отколкото предполагаша? Не е рискувал и е решил да даде на войската си почивка. Или чака Джаик-бек? Или е намислил нещо друго?

До падането на мрака властелинът се вглеждаше в хоризонта, очакваше появата на хазарите. Напразно Аппак го увещаваше да си почине, защото най-зорките сред зорките ще видят приближаването на врага много по-рано от него. Ювиги-ханът хапна набързо няколко къса студено месо, извика хилядниците и кавханите и разпореда да пратят в

степта отвъд реката двойни караули на най-добрите коне. После се върна в шатрата и седна до Кубер — илханът гореше. Раната от стрелата гноясваше. Синът му се мятеше в безсъзнание, бълнуваше, крещеше команди — все още му се струваше, че води бой със стотици хазари, които го обкръжават от всички страни...

Аппак и гръцкия лекар не се отделяха от илхана нито за миг. И тази беда трябваше да се понесе и да се преживее. За кой ли път животът изпитва Кубрат, опитва се да го сломи, да го постави на колене. Но той не се предава... и няма да се предаде никога. Никога.

Оставаше само да се чака.

* * *

Да чака и да чака. Какво от това, ако Тангра го желае, Кубрат е готов да чака. Още повече, че през това време опасността за живота на Кубер премина. Дали чудодейните мазила на гръцкия лекар или страха му, дали могъщото здраве на илхана помогнаха, но в края на седмицата младият воин дойде в съзнание и поиска да яде. Това беше добър знак. Починаха си и събраха сили неговите алипи. Разделиха ги на нови десетки и стотни и ги вляха в другите тюмени. Кавханите, начело със самия хан Кубрат и илхан Аспарух, използваха всеки ден да обмислят и предвидят всичко неочаквано, което можеше да се случи, да отработят взаимодействието на лявото и дясното крило на войските с центъра, на копиеносците със стрелците, на каменометите с кавалерията. С всеки изминал ден все повече нарастваше увереността на ювиги-хана в успешния изход на бъдещата битка, завладяваше го убеждението, че Джаик-бек, най-опитният в хазарския стан, е зает под стените на Горен Кирмен. Всичко вървеше добре. Оставаше да дочакат появата на хазарите.

И те се появиха. Запъхтените съгледвачи скочиха от конете пред шатрата на Ювиги-хана, преминаха през кръстосаните копия на стражата, поклониха се на Кубрат с ръка на гърдите и като си поеа дъх, казаха:

— Те дойдоха!

Владетелят излезе от шатрата, като едва сдържаше вълнението си. Да, дойдоха. Облак прах затулваше небето на хоризонта. Колко бяха

хазарите?

Засега никой не знаеше. Надвечер разузнавачите доложиха — хагана Юлуш имаше толкова тюмени, колкото и българите. Хазарите спряха на разстояние три полета на стрела от българските войски и започнаха да изграждат своя лагер. Най-нетърпеливите сред българските кавхани предлагаха незабавно да се нападнат уморените от прехода хазари.

Хан Кубрат изслуша всички и ги пусна, без да каже нищо. Чакаше вести от сина си Бат-Баян. Не е възможно Бат-Баян да не дойде на помощ. Ханът не искаше, отказваше да повярва. Ако Тангра му даде отсрочка още един ден, той ще я използва. И Бат-Баян ще успее да пристигне.

Измина нощта, отлетя утрото. Когато мъглата се разсея, всички видяха, че хазарската войска е готова за битка.

Без да изпуска хазарските тюмени от поглед, хан Кубрат заповяда на Аспарух да изтегли своята част още вляво. Хазарите веднага повториха маневрата. Нито една от двете страни не помръдна центъра си. Българските и хазарските тюмени, заели позиции в средата на войските, бяха построени във формата на стрела, двете стрели бяха насочили остриетата си едно към друго.

Над бойното поле бавно, без да бърза, се издигаше слънцето. Ювиги-ханът стоеше край шатрата си напълно въоръжен и чакаше да доведат коня му. Когато го доведоха, сивият жребец въртеше глава, опитваше се да се измъкне от ръцете на телохранителите, но видя стопанина си и тихо зацвили. Кубрат искаше, както някога, да се стрелне в седлото като птица, но сложи крак в стремето и телохранителите мъничко помогнаха... и конят понесе владетеля към очакващата го войска. Кавханите и хилядниците тръгнаха след него.

Като се понадигна в седлото, хан Кубрат извиси ръка:

— Българи, воини мои! — извика той и вятърът отнесе гръмкия му глас чак до последните редици. — Погледнете — ето това е врагът. Хаган Юлуш е дошъл тук, за да ни покори, да завземе пасищата ни, да завладее нашите земи и градове, да направи роби децата и жените ни. Вече е обещал на робските пазари в Египет, Тракия и Византия, че няма да имат недостиг на роби. Той е обещал да продава там нашите сестри и жени. Нямаме друг избор. Или трябва да станем роби и да загубим всичко, което имаме, или трябва да победим врага. Не само

нас подлага на изпитание съдбата: тук са и родствениците ни — утригурите. Да дадем клетва: победа или смърт! Аз казах.

И той извади от ножницата проблясващ на слънцето меч. Хиляди такива мечове уловиха и отразиха слънчевата светлина.

Хан Кубрат препусна покрай строените тюмени и отново се върна при шатрата си на върха на хълма. Всеки кавхан, всеки хилядник знаеше своята задача. А той, ювиги-ханът, знаеше общата за всички. Тя беше победа. От хълма видя тюмена на сина си Аспарух. Илханът не се различаваше сред простите алипи. Видя настръхналия от копия център, където се развяваше знамето на алустаз Даян, видя десния фланг и края на горичката, където със своя тюмен се криеше хан Кубир. Слънцето стоеше в зенита си и лъчите му се сипеха като златните стрели на Тангра.

От хазарска страна се появи глашатай и извика, че хаган Юлуш призовава на двубой българските мергени. Такъв беше обичаят — преди общата схватка в единоборство да изпитат късмета си най-добрите стрелци с лък и копиехвъргачи.

Хан Кубрат кимна с глава — така да бъде! И веднага от хазарска страна излязоха двама мергени на еднакви коне, стиснали къси лъкове. Военачалникът повдигна учудено вежди.

— Защо двама? — попита.

Отговор не получи. И би ли могъл някой да отговори защо хаган Юлуш е решил изведнъж да наруши обичая, установен от предците и постановяващ, че преди решаващо сражение багатурите излизат един срещу друг — на единоборство. Не, родът Ашина никога не е съблюдавал никакви правила. Наруши ги и тук. Тангра ще накаже хазарите за това.

От българска страна, като се отделиха от общата маса, също излязоха двама стрелци на коне и ето вече четиримата, зорко следящи за всяко движение на врага, започнаха да се приближават един към друг. Бавно кръжаха, всеки си избираше противник и се стараше да заеме такава позиция, че слънцето да свети в очите на врага.

След това изведнъж във въздуха профучаха първите стрели и на просторното поле се завъртя въртележката. Като хипнотизирани гледаха хиляди хазарски и български воители.

Описан е кръг — литват стрели, още един кръг и още стрели. Трудно се опъват яките тетива от волски жили.

Още по-трудно е, когато се опитваш да избегнеш стрелите на противника, които сеят смърт, и едновременно да го улучиш препускащ в галоп. Пръв се изхитри да го стори хазарският мерген. Стрелата му се заби в гърлото на българския алип и той се олюля, хванал стрелата и падна на земята. Конят му жално зацвили и се понесе обратно към българския стан. Сега положението на останалия български мерген стана безнадеждно. От двете му страни се приближаваха хазарите и той беше обречен. Ето — засвистяха във въздуха две стрели и в същия момент българския воин се стрелна под корема на коня. Изстреляните от близко разстояние една срещу друга стрели поразиха самите стрелци — двамата мергени на хагана Юлуш. Стана така неочаквано и бързо, че никой нищо не разбра, а когато осъзнаха какво са видели, българинът вече изстрелваше последна стрела към хазарския стан и с тържествуващ вик се понесе към своите.

Със същия вик, само че хилядократно усилен, посрещнаха щастливия победител другарите му. И отново замряха, защото един срещу друг излязоха следващите бойци. В ръцете им вече имаше не лъкове, а копия.

И отново се свиха сърцата на хиляди и хиляди воители. И отново всеки се почувства така, сякаш е на мястото на онзи, който сега се приближава към врага сред огромното пусто поле. Тези двамата бяха най-добрите от добрите. В обикновена битка всеки от тях струваше за десетима. Сега трябва да победят или да умрат, друг изход нямат. В древните времена на такъв двубой, заменящ битката между хиляди воители, са се срещали предводителите на войските — илтабарите. Някога така беше изпитал съдбата си и хан Кубрат. И ако в този момент му беше жал за нещо, то беше само това, че не можеше да предизвика хагана Юлуш и не беше уверен, че врагът му ще приеме такова предизвикателство. Въоръжените с копия алипи бавно се приближаваха към средата на полето. Вглеждайки се в своя боец — невисок здравеняк с мощен гръб и дълги жилести ръце, хан Кубрат се мъчеше да си спомни откъде помни този воин. Познава го, но откъде? И изведнъж се сети. Беше го виждал във Фанагория. Да, да. Това е синът на най-добрия български оръжейник Кулбай. Да, сега беше готов да се закълне, че воинът на белия кон е синът на Кулбай. И веднага паметта му подсказа името на юношата — Бакир. „Бакире, сине на Кулбай... Нека Тангра ти помага в този час.“

Кулбай, Кулбай... Необикновено беше неговото майсторство. Сякаш сам бог го беше научил да работи с огъня и с желязото. На никой грък не отстъпваше в уменията си оръжейника Кулбай. Имаше свое клеймо, което поставяше върху изработените шлемове, нагръдници и щитове. Измоли от хана да вземе със себе си тримата му синове, най-големият от които беше Бакир. Самият оръжейник работеше със Симоката и хан Кубрат го остави във Фанагория, защото там беше по-нужен. И ето — в тази минута синът му отива на среща със смъртта или със славата, а може и с двете, защото от своя страна хазарите също бяха изпратили най-добрия сред най-добрите.

Воините се доближаваха. Мигът на схватката е кратък. Ще удари с копието или ще го метне? Конете, отначало пристъпващи бавно, изведнъж бясно се понесоха един срещу друг. Ще хвърлят ли копията алипите или ще се сблъскат?

Кръстосаха копия...

Изправиха се конете на задни крака, зацвилиха, захапах се един друг и отскочиха назад. Една въздишка се понесе сред двете войски — пронизани, всеки от копието на противника, живите до преди малко воители лежаха на шиите на конете си. Връщаха се обратно животните, но на половината път хазарския алип се плъзна от седлото. Конят не повлачи мъртвия си господар, а спря и започна жално да цвили. Синът на оръжейника Кулбай — Бакир, се държеше за дръжката на копието, пронизало щита и гърдите му, още дишаше, когато го снемаха от коня и положиха на зелената трева. После отвори очи така широко, сякаш искаше да побере в тях цялото синьо небе над себе си, потрепери, изплю струя кръв и притихна.

Алустаз Даян затвори очите на героя.

Над мъртвия хазарин вече кръжаха враните. Време е!

И, като вдигна меч над главата си, хан Кубрат посочи строя на хазарите.

— Българи! Напред!

Като огромен събуден звяр се размърдаха и тръгнаха. Степта оживя. От хълма, от където хан Кубрат наблюдаваше началото на битката, се виждаше как потегли и хазарският стан. Отначало бавно, след това все по-бързо предните линии на войските се задвижиха. Най-важното за хан Кубрат беше да накара хазарите да повярват, че именно в центъра ще се реши изхода на битката, там, където плющеше на

вятъра бялото, обшито със злато знаме на българите с образа на слънчевия диск — Тангра. Пред тюмена си, на бял жребец, съпроводен от телохранителите, проблясвайки със златния си шлем, се виждаше алустаз Даян.

От тропота на приближаващите хиляди ездачи земята кънтеше и стенеше. В небето кръжаха на облаци враните, които грачеха една към друга в очакване на бъдещото пиршество. Не издържайки на подлудяващия шум, между храстите се замята и степната лисица, сивият корсак, който тихо заскимтя и се понесе, без да подбира пътеки, в степта.

Все по-бързо и по-бързо се носеха в полето конете с ездачите си. Все по-тясна и по-тясна ставаше ивицата земя, свободна от човешки и конски орди.

Както беше замислено, първата линия на българите беше от конници с лъкове. Без да държат поводите, с необикновена бързина те вадеха от праметнатите на гърба им колчани дълги стрели, опъваха ги на тетивата и, без да се прицелват, с бързо движение ги пускаха към хазарите. От мястото, където бе застанал, хан Кубрат видя как небето потъмня, сякаш го покриха незнайно откъде взели се облаци. От капките на този смъртоносен дъжд паднаха и мигновено бяха стъпкани от своите другари първата десетка воини. Без да престават да пускат стрели, стрелците избегнаха сблъсъка и се изтеглиха вляво и вдясно.

Веднага втората линия — от копиеносците — хвърли дългите си копия и мигновено се разпръсна встрани. И още веднъж падналите бяха обречени на смърт под лавината от конски копита, а виковете им никой не чу.

След това се сблъскаха коне и конници... и всичко изчезна в прах. Известно време даже от хълма нищо не можеше да се види. След това линията на българите трепна и бавно взе да отстъпва. Още веднъж се огъна, изправи се и после пак започна да отстъпва. Ненапразно алустаз Даян на няколко пъти бе отработил маневрата си на същото това поле. Ако Кубрат не знаеше истината, веднага би решил, че българската войска се огъва и отстъпва под натиска на хазарите. Точно това си и помисли хаган Юлуш. Напипал бе слабото място на хан Кубрат. Още едно усилие и ще разсече на две съпротивляващите се български тюмени, ще ги обкръжи, ще ги притисне до високия стръмен бряг и ще ги изтласка долу. И тогава — победа!

И даде команда да се усили натиска в центъра.

Засвириха тръби, гръмнаха бойни барабани и, подчинявайки се на заповедта, десет стотни хазари се хвърлиха на пробив в центъра... Тъкмо навреме. Отново видя хаган Юлуш как остриетата на неговите тюмени разсичат плътните редици на българите.

Разсякоха ги!

В този момент хан Кубрат даде знак. Застанали в очакване на този знак, алипите до каменометите срязаха застопоряващите въжета и гърнетата с огнената смъртоносна течност описаха дъга и започнаха да падат сред сгъстилите се на малкото пространство хиляди хора. Към небето избълва дим, примесен с огън, след него се понесе вик на ужас. Обхванатите от пламъка хора хвърляха оръжието си, съдирайки собствената си кожа, падаха, гърчеха се, изгаряха живи, а онези, на които им провървя, обръщаха конете, обезумели от пламъка и от горещината. А огънят лизна степната трева и се пръсна на ляво и на дясно, без да подбира къде са своите и къде са чуждите. И ето че и българските тюмени нарушиха редиците си за да се спасяват от огъня. Отново и отново, бавно превъртайки се в полет, падаха и се разтичаха като огнена река гърнетата с гръцки огън и в един момент изглеждаше, че ще загине и самата степ, и всичко живо в тези пламъци — тревата, конете, ездачите. Хората си помислиха, че така ще изглежда края на света, когато, преситен от човешките грехове, разгневеният Тангра ще изпепели всичко живо. Хан Кубрат за миг реши, че и хазарите са използвали срещу него същото оръжие. Нима се е излъгал?

И толкова силно опъна поводите, че шията на коня под него се изви като дъга.

Като се оттеглиха, хазарите бързо дойдоха на себе си. Страшен беше огънят, изгарящ всичко по пътя си, но не по-малка сила имаше и другият огън — този на близката победа. Имаше и трети, не по-слаб от първите два — пламъкът на гнева, който обзе хаган Юлуш. Новите хиляда воина, хвърлени в боя, окуражиха отстъпващите.

Като препусна към бойните барабани, хаганът извика:

— В настъпление! Дайте знак!

Не само българите разбираха от военни дела. Хазарите също имаха велики пълководци. И отново завиха тръбите, предавайки заповедта за настъпление. И пак, подчинявайки се, хиляди и хиляди хора, които до вчера не знаеха нищо един за друг, се хвърлиха да се убиват, мушкат, сечат и пронизват. Повторният натиск на хазарите беше така силен, че българите побягнаха, но вече не като лъжлива маневра, а отстъпвайки на нечуваната сила. В далечината под воя на тръбите, бавно и спокойно се помръднаха от мястото си основните сили от хазарските алипи, които под знамето на самия хаган трябваше да нанесат решаващия удар. Хан Кубрат не издържа на напрежението и се втурна натам, където кипеше боят. Зад него, грабнала блестящи мечове, мълчаливо се понесе отбраната дружина на телохранителите. Пътят им пресече тептангра Азак.

— В името на Тангра! Спрете! Проклятие за този, който не се подчини на заповедта!

Почти се сблъска с хан Кубрат и в движение грабна поводите на коня му.

— Хане мой, опомни се! Назад! В името на Тангра, моля те. Ти не бива да се излагаш на опасност. Не предизвиквай бедата!

Стиснал зъби, ханът обърна жребеца си назад и се върна на хълма.

Хаган Юлуш направи същото.

Всичко решиха алипите. И Тангра.

Слънцето започна да се спуска на запад, обвито в кълба прах, викове и стонове. Хиляди хора вече се бяха простили с живота си. И все нови и нови се търкаляха из необозримото пространство на степта, което още бе живо, макар и стъпкано от конски копита, пронизано от копия и стрели, разсечено от мечове, саби и ятагани, изгорено от

гръцкия огън. Течеше, съсирваше се и застиваше в черни потоци кръвта, смесила се с пръст и трева. Врани кръжаха в небето. А победата все още не клонеше към нито една от страните. Крачеше пред шатрата си хаган Юлуш и не можеше да разбере защо досега българите още не са се хвърлили от брега, та те са почти напълно обкръжени. Така някои от тях биха могли да се спасят с плуване. Чувстваше, че е нужен още един удар, последният удар, решителният. Но като се огледа, видя, че зад шатрата му са останали само две хиляди воина. Ако сега ги изпрати в разгара на битката, тях, най-силните и храбрите, везните на окончателната победа ще натежат към него и тогава...

Но като размисли, не даде заповед. Неговата везна ще натежи и така.

Но засега везните се колебаеха. Хан Кубрат, седнал неподвижно в седлото, току хвърляше поглед натам, от където можеха да се появят стотните и хилядните на Бат-Баян. Каквото и да му казваха, каквото и да премълчаваха, той няма да повярва в измяната на най-големия си син докато смъртта не затвори очите му. Сред синовете му — големите, малките и осиновените, не е имало и няма да има изменници и страхливци...

Задъхан, покрит с прах пратеник скочи от коня и без да вдига глава протегна писмо. Писмото на Чечке, написано от нея в Горен Кирмен малко преди да излезе иззад стените му. Отдръпвайки ръка със свитъка, хан Кубрат прочете редовете един след друг. Кръвта нахлу в лицето му, силна болка го прониза в тила. Без да се обръща протегна пергамента на тептангра Азак.

— Вземи, чети!

Азак дълго мълча зад гърба му. После каза:

— Небето те изпитва, велики хане. Но то ще ти и помогне. Ще видиш. А Джаик-бек... ще получи смъртта си от твоята ръка. Или от моята...

Идва още един ездач на кон, разпръскващ жълта пяна. Заради праха, който плътно покрива лицето му, владетелят не можа да познае младши кавхан Актай. Той се наведе към хана:

— Важно съобщение от разузнавач, хане мой.

— Доведи го тук, къде е той?

Воинът сякаш изникна от нищото и с достойнство се поклони, без да отклонява поглед. Хан Кубрат слезе от коня и с отеклите си крака бавно тръгна към шатрата, като кимна през рамо:

— Ела с мене!

Мълчаливият воин, приличен на тъмна сянка, се плъзна след него.

— Говори!

Погледите им се кръстосаха и алипът отново не сведе очи.

— Тептангра Ирсан е в шатрата на хаган Юлуш.

— Сам ли го видя?

Воинът отново кимна. Сърцето на Хан Кубрат се сви. Лошо. Лошо.

— Кога се появи?

— Тази нощ.

Хан Кубрат осъзна, че познава този воин. Как се казваше? „Ако сега си спомня, всичко ще свърши добре“ си каза той. Гледаше младежа в лицето и напругаше паметта си. Името се въртеше на върха на езика му, но все му убягваше.

Накрая се предаде.

— Как се казваш?

— Ардаш.

Ардаш! Разбира се! Спомни си името още докато воинът помръдна устни. Всичко ще е наред.

— Ардаш, сина на Такташ?

— Да, хане мой.

— Всичко ли ми каза?

— Не, хане мой. Тептангра Ирсан убеди хаган Юлуш да му даде най-добрата хилядна воини. В решаващата минута той трябва да се хвърли срещу твоята шатра и да те залови.

Очите на Ювиги-хана се затвориха. На тяхно място се отвориха две цепки. Извади от ножницата кинжала си и го протегна към Ардаш.

— Закълни се. Ако лъжеш, ще умреш.

— Да, хане мой.

Трепна ли ъгълчето на устата на Ардаш, или само така му се стори? Алипът прободя палеца си и като размаза кръвта по острието, го притисна до устните си.

— Кълна се, хане мой.

— Добре, Ардаш. А къде е... — думата заседна в гърлото му. — Той спомена ли за илхан Бат-Баян?

— Бат-Баян не е тръгнал с него против теб. Повече нищо не знам.

Огромна тежест падна от плещите на хана. Бат-Баян, синът му... За миг всичко се размаза — Ардаш, стените на шатрата... Бат-Баян.

— Това е за теб! Вземи. След битката ще получиш друга награда.

С непроницаемо лице Ардаш затъкна в пояса си скъпоценния кинжал. Хан Кубрат кимна.

— Върви, Ардаш, върви...

За известно време остана сам. Колко време изтече — ден, година? Бат-Баян не е тръгнал с хаган Юлуш. Това е най-важното.

Когато излезе от шатрата, лицето му беше пак спокойно... С един жест извика тептангра Азак.

— Ирсан — каза.

Азак разбра всичко и кимна. Кубрат извика младшия кавхан.

— Актай! Обяви на войската, че бившият тептангра Ирсан е изменник. Който донесе главата му, ще получи хиляда жълтици.

Актай размаза по лицето си праха, смесен с пот.

— Готви хилядата жълтици, хане мой.

И шибна коня си с камшика...

* * *

А долу, докдето поглед стигаше, кипеше битка. Като два изправени на задните си крака жребца се биеха гърди в гърди българите и хазарите, пробождаха се с копия, саби, мечове и ятагани. Хриптейки, падаха коне, тъпчейки повалените с копитата си, ранените пълзяха по хлъзгавата от кръв земя, намираха врага, забиваха в него кинжал или зъби, стискаха, късаха, душаха, умираха. Земята вече престана да попива кръвта и тя просто течеше като вода, димеше и застиваше. Върховете на степната трева станаха червени и лепкави. Вече никой не можеше да разбере на къде клони победата. Всичко, което трябваше да се направи, бе само да се отбие нечий удар, да се отклони копие и да се удари, да се удари и да се убие...

Или да бъдеш убит.

Хан Кубрат стоеше до шатрата си и гледаше. Колко воители загуби от мига, в който слънцето мина зенита си? Колко мъже няма да се завърнат при жените си, колко синове няма да видят повече бащите си? Тангра е свидетел, че този грях не лежи върху него. На хаган Юлуш е този грях, на него, който дойде с тюмените си в изконните земи на българите. Нима не бе негов пръв дълг, на хан Кубрат, да защити тези земи, ако ще и с цената на толкова животи? Спомни си обичая, според който победата би могла да се реши с двубой между представители на двете страни. Тогава той би бил длъжен да излезе сам срещу хаган Юлуш. И той би излязъл — Тангра е свидетел — и независимо от разликата от четиридесет години, би надвил момчето от рода на Ашините. Но сега е късно да се говори за това.

Слънцето, сякаш засрамено от това, което вижда, изчезна. Обезумелите хора, които говореха на един език и вярваха в един бог, продължаваха неистово да се убиват един друг. Удряй, мушкай, сечи! Тези и много други думи, породени от надеждата и отчаянието, се изтръгваха от едната или другата страна. От земята се надигаше кървава пара, степта стенеше и орляците гарвани грачеха възбудено и глухо, едва дочаквайки своя час. От двете страни загубите вече се изчисляваха на десетки хиляди, тюмените оредяха, покосени от косата на смъртта. Везните на победата се накланяха ту на страната на Кубрат, ту към Юлуш. Тангра, помогни! Ако сега не се спечели победа, хората няма да се вдигнат още веднъж за такава битка. Че и къде ще се вземат още хора?

Като едва се държеше на седлото, пристигна пратеник от алустаз Даян:

— Хане мой... няма хора... Хазарите... Алустазът моли за подкрепление.

Очите на пратеника са налети с кръв. И самият той е целият в кръв — своя и чужда. Хан Кубрат каза на слугата:

— Дай на алипа чаша кумис.

Отметнал глава, воинът жадно гълташе, а кумисът се стичаше по гърдите му.

— Кажи на алустаза да се държи докрай. Подкрепления няма да има.

Алипът изправи коня си на задни крака, животното изхриптя и подире му се понесе прах. Владетелят извика свой пратеник:

— Препусни към хан Кубир и му предай моя пръстен заедно със заповед: една хилядна от неговия тюмен да се хвърли в центъра на помощ на алуस्ता.

Още един кон препусна, вдигайки прашина дия.

— Виж, хане мой!

Тептангра Азак сочеше някъде в дясно. Ювиги-ханът се загледа. На отпочинали коне, набиращи скорост, срещу тях се разгръщаше лавина от десет стотни. Заобикаляйки центъра на сражението, тя се устреми към шатрата. Начело на стотните на огромен бял жребец препускаше тептангра Ирсан. Хан Кубрат би го познал дори сред десет тюмена. Позна го не само той. Азак също. Изопнал ръка, той сочеше с камшика:

— Виждаш ли, хане мой? Ето го изменника Ирсан.

— Виждам, Азак. Сам ще поведе своята хилядна.

— Велики хане...

— Аз казах. А ти прати вестител при Кубир. Нека със своя тюмен удари с всички сили по дясното крило на хагана. И по-бързо...

— Коня ми!

Двама слуги доведоха коня. Помогнаха му да се качи. Кубрат пое дълбоко въздух и вдигна ръка:

— Орли мои! След мене!

И изсвистя с камшика.

Тозчас всичко изчезна — и мислите и усещанията. Остана само тропотът на копитата, само свиренето на вятъра в ушите, само забързаното биене на сърцето, както в младите години.

Приближаваха се бързо. Още малко. Още.

Сблъскаха се. Мярна се нечие лице, отворена уста, изпъкнали очи. Не той, не хан Кубрат, а тялото му, тяло на стар, опитен воин, предугади посоката на удара и се отклони. Ръката с дамаската сабя сама започна своя път, наля се с тежест, стовари се, почувства удара, нанесен в шията, която преряза. Напред! Наоколо вече падаха воители, но Кубрат бе недосегаем за смъртта. Проправяше си път напред, търсеше в тълпата от кръжачи и мяркащи се лица ненавистното лице на изменника Ирсан. Лична десетка на хана го пазеше и си проправяше път, сечейки наляво и надясно.

— Ето го!

Видяха се едновременно, а може би хан Кубрат го изпревари само с един миг, защото вече спускаше оръжието, докато Ирсан, раззинал уста в страшно усилие, се мъчеше да вдигне своето. Но не успя. Владетелят на българите вложи в удара цялата си сила, изправи се на стремената и отпусна поводите.

Хря-яс!

Ирсан успя, почти успя да се предпази с ръката, стиснала ятагана, и ударът се стовари върху нея. В следващия миг тази ръка, все още сграбчила оръжието, се отдели от тялото и падна на земята. А след това погледите им се срещнаха за последен път, но в очите на тептангра Ирсан нямаше страх. Имаше объркване и може би удивление. После жрецът погледна към отсечената си ръка, въргаляща се по земята.

После затвори очи.

Вторият удар посече шията. Главата се отдели, търколи се на земята, конят на тептангра зацвили и повлече обезглавеното и обезобразено тяло далече от схватката. Алена следа се проточи подире му.

И отново се понесе кървавият кръговрат на смъртта. Хазарските воители съзряха българския ювиги-хан и се хвърлиха към неговия отряд. Стотната от телохранители пое удара върху себе си. Някой хвана поводата на коня с твърда ръка и започна да го извежда от боя. Това бе пристигналият младши кавхан Актай с неговата стотна алипи. Щяха да измъкнат господаря си от разгара на битката, но в този миг зад гърба им гръмнаха барабаните на хазарите.

— Хане Кубрате!

Гласът на хагана надвика грохота на сражението. Кубрат се обърна. Юлуш го призоваваше на единоборство. Неговите алипи, вдигнали мечовете си, му проправяха път. Ханът също обърна коня си. Каквото и да станеше, не можеше да не приеме предизвикателството.

— Дайте ми стрели!

Телохранителите му подадоха колчан и лък. Добре. Сега ще се реши всичко. Българският владетел не се боеше от смъртта, затова трябваше да победи. Но и не само затова. Освен всичко друго, трябва да отмъсти на Юлуш — за всичко. За това, че се налага да посреща старостта си пак с оръжие в ръка. Заради българските воители, чиято кръв се смеси с пръстта. Заради техните жени и деца, които останаха

сираци. Заради сина Бат-Баян, който сега не е редом с Кубрат. Заради тептангра Ирсан, чиято глава се наложи Кубрат да отсече. Заради дъщеря си Чечке...

Стиснал здраво в ръце късия лък със стрела на тетивата, възрастният воин зорко следеше всяко движение на Юлуш, също с лък в ръка. Сега се бе превърнал в мерген, в обикновен мерген, чийто живот и чест зависеха от успешния полет на стрелата, украсена с твърди орлови пера, и той нямаше право на пропуск. Жителите на степта се раждаха на кон и често започваха да яздят, още преди да са проходили. И да стреля с лък се учи степникът още в най-ранна възраст. Лъкът, стрелите, конят и самият човек в седлото, с лък и стрели на гърба — ето какво представляваше номадът. Той трябваше да улучва еднакво добре както от място, така и в движение звяр или птица, за да можеше да оцелее, и хан Кубрат владееше до съвършенство това умение. Но и Юлуш бе изкусен. Макар и да беше от ненавистния род Ашина, той бе тюрк и кръвта, която течеше в жилите му, бе същата, родствена. Ето защо трябваше да се държи под око. Успееше ли с измама, това можеше да струва живота на противника му. До преди десет години Кубрат и от сто крачки би улучил Юлуш право в гърлото, но в последно време предишната сила на ръката му изчезна и вече стреляше само за развлечение, а и това се случваше доста рядко. Все пак, нямаше съмнение, че ще улучи Юлуш. Ще го простреля в хълбока, а след това ще го довърши с втора стрела. Точно така ще стори.

Хаганът започна да вдига лъка си. Хан Кубрат — също. С цялото си същество побелелият властелин, почувства, видя пътя, който трябва да измине стрелата, за да попадне в хълбока на Юлуш, да се забие под ребрата. Почувства го така, сякаш самият той беше тази стрела, острие с права дръжка и закален назъбен накрайник.

Той вдигна лъка, притисна стрелата между тетивата и палеца си, взря се в мястото, което трябваше да порази, и рязко опъна... И в мига, в който отпусна палеца с костения пръстен — държател, освободил натегнатата волска жила на тетивата, зад гърба му се разнесе вик, откъснал се от хиляди гърла. Синът му, илхан Аспарух, удари вдясно с цялата останала сила по разтеглената хазарска верига... Не трепна ръката на хана, не, само лъкът се отклони съвсем незабележимо от сепването, но и това бе достатъчно. Стрелата изсвистя, тетивата

избръмча и вече нищо не можеше да бъде променено. Кубрат само видя как острието не улучи хълбока под ребрата, а бедрото на хагана. И в този момент хазарската стрела одраска ръката на българина.

Той се засмя. Зле са обучили хазарите своя вожд. Гледаше натам, където Юлуш, хапейки устни от болка, се мъчеше да изтръгне стрелата от раната. Сигурен беше, че сега може да избие шлема на младия предводител или да го улучи в някое слабо място, но и това, което направи, му стигаше. Победеният не го доубиват. Такива са законите на двубоя.

Телохранителите на хаган Юлуш, обградили господаря си в плътен строй, го отвеждаха все по-далече. Хан Кубрат още веднъж се засмя с щастлив смях, обърна коня към шатрата си и дръпна поводите. След това земята се завъртя, небето започна да кръжи стремително и се прекатури. Повече нищо не помнеше.

Дойде на себе си в шатрата и не можа да разбере защо лежи. Аппак, жена му, стоеше до него на колене и очите ѝ плуваха в сълзи. Това го порази и разтревожи. Какво се е случило? Някъде встрани се мярна лицето на гръцкия лекар. Нищо не можеше да разбере. Искаше да вдигне дясната си ръка и да погали Аппак по разпиляната коса, но не можа. Ръката му беше като чужда. Погледна и не можа да я познае. Не беше неговата ръка това, бе нечия друга — подута, цялата обагрена в черно и червено. Усети под мишницата си остра болка, която после се разпростря в цялото му тяло.

Гръцкият лекар донесе някаква черна течност и му нареди да я изпие. Течността миришеше на плесен, но ханът покорно я изгълта. После лечителят изстърга засъхнала капка кръв и я пусна в чаша, пълна с друга течност, погледна вътре и лицето му придоби уплашен вид. Аппак го изпиваше с трескав поглед.

— Всички да излязат — каза лекарят.

В шатрата останаха само той, Аппак и хана. Гъркът им показва чашата, в която нещо се пенеше.

— Отрова — промълви, — стрелата е била отровена.

Хан Кубрат чу думите, понечи да каже нещо, но не можа. Стори му се, че езикът му е станал огромен и не се събира в устата.

Гръцкият лекар наложи раната с листа, които веднага потъмняха и се свиха.

— Табибе...

Гъркът не можеше да се застави да погледне Аппак в очите. Знаеше какво ще каже тя. Спаси го. Спаси го и ще получиш всичко, което пожелаеш. Само го спаси. А той? Какво можеше да й отвърне той? В Константинопол дълги години бе изучавал свойствата на отровите. Във Византия обичаха да се ползват при нужда от това безцветно оръжие, което не оставя следи, няма мирис, нито вкус, когато без излишни думи искаха да се избавят от един, застанал на пътя на друг. За някои отрови можеше да се намери противоотрова, но бе нужно да се знае какво е било използвано при приготвянето им. За други противоотрова не съществуваше. Каква е отровата, с която е била намазана стрелата на хагана, лекарят не знаеше. Можеше само да каже, че е много силна. Разпространяваше се изключително бързо из цялото тяло. Единственото, което той, като лекар, можеше да направи, бе да намали страданията на пациента си и да отложи за малко края. Затова използваше „черния балсам“, който се добиваше сред непристъпни планини и бе известен на лекарите още от времето на Александър Велики.

Но всичко това не може да утеши никого...

Аппак го гледаше и не каза думите, които искаше да каже.

В шатрата влезе тептангра Азак. Той не се доверяваше на гърците. Вярваше, че силата, затворена в могъщото тяло на хан Кубрат, ще преодолее всяка болест. От къде се вземат болестите? Тях, както и всичко на този свят, ги изпраща Тангра. Следователно всичко, което трябва да се направи, е да се измоли помощта на божеството.

Хан Кубрат отвори очи. Отначало пред него сякаш имаше черна завеса, после през нея видя лицето на Аппак. След това то изчезна отново и се появи ръката на табиба подаваща му чашата с черна течност.

Азак взе един съд, сложи в нея масло, восък, риба мас и някакви треви, запали сместа и взе да ходи из шатрата. Гъст дим се точеше след него. Размахвайки съда Азак шепнеше старинни заклинания. Гръцкият лекар го гледаше с каменно лице, после не издържа и излезе на вън.

От височината на хълма, където бе разпъната шатрата на хаган Юлуш, като на длан се виждаше безбрежното бойно поле, затрупано с мъртвите тела на хора и коне. Вече не можеха да се различат българите от хазарите. Не можеше да се разбере кой настъпва и кой отстъпва. Когато конете пристъпваха, копитата им се плъзгаха в кървавата каша. В центъра се издигаше планина от трупове. Ранените лежаха под мъртвите и мъртъвците задушаваша живите. На левия фланг на хазарите конницата на илхан Аспарух притискаше вражеските стотни. Десният фланг заобиколи българите, но се натъкна на хан Кубир, който стоеше в резерв, така че спря хода си и не можа повече да се придвижи напред. Сега всичко зависеше единствено от това кой в решителния момент ще се окаже с една хилядна, а може би и само с една стотна в повече. Ала тези работи бяха в ръцете на Тангра, който единствен може да реши кому да отреди победата.

На какво се надяваше хаганът — че българите няма да издържат и ще отстъпят или че опитният Джаик-бек ще пристигне със своя ермак алай?

Можеше да разчита и на едното, и на другото. В навечерието на битката пристигна вестоносец и съобщи, че ханската дъщеря е вече в ръцете на Джаик. Защо ли не дочака бека? Защо хвърли хилядните си в битка, в която тюмените му изгоряха като съчки в огън? Може би защото не искаше после с нещо да е длъжен на Джаик-бек? Или защото една победа над хан Кубрат на бойното поле би решила веднъж завинаги въпроса кой ще е истинският илтабар на източните и западните тюрки, би го решила не с родственото, кръвно право, а с правото на силата?

Сега вече е късно да се укорява, късно е да търси какви са причините. Хапейки устни заради болезнената рана, Юлуш наблюдаваше как постепенно, почти незабелязано, и все пак достатъчно явно, линията на хазарите все повече се огъва под яростния напор на българските стотни. Но и той не е казал последната

си дума. Има още две хиляди воина, всеки от които струва за двама, че и за трима. Пази ги за краен случай и изглежда, че той е настъпил.

— Хилядникът Талкай — при мен!

Кривокракият навъсен Талкай удари чело в праха до червения ботуш на хагана.

— Покажи на тези страхливци как трябва да се спечели победа за прослава на твоя господар — каза хаганът.

Талкай сложи ръка на сърцето си. Ще покаже! С мълниеносно движение се озова на седлото — сякаш прелетя птица. Извади крив меч и оголи здравите си зъби.

— Храбреци! След мен!

Подобно на вятъра, който вдига и гони опадалите есенни листа, хилядата алипа на Талкай се врязаха в най-разгорещената схватка. И ето че трепна и се огъна назад линията на българите, които до преди малко се бяха приближили толкова, че слугите на хагана бяха готови всеки момент да хукнат презглава, изоставяйки и шатрата на хагана, и имуществото му. Сега въздъхнаха с облекчение. Юнак е Талкай. След боя ще бъде щедро възнаграден от хагана, ако, разбира се, се завърне. Но той ще се върне... така или иначе, ще се върне, ще бъде награден — пожизнено или посмъртно, това няма никакво значение. Главното е, че засрами отслабналите духом хазари и сега те с нови сили коват победата. Вторият хилядник — Салтай-бек, който още не беше взел участие в битката, хапеше дългите си мустаци и завиждаше на подвизите на Талкай. Ако така вървяха нещата, от славата за него нищо нямаше да остане.

И ето — тръгна той към своя хаган. Видът му е толкова заплашителен, че може да стресне и една стотна храбреци. Не се просва в праха до червените ботуши на хагана Юлуш, както правят всички други. С предаността и свирепата си храброст си завоюва правото само да подвива коляно пред хагана. Вдигна поглед към хагана и рече:

— Искам да ударя по българите отляво. Само кимни и ще ти донеса главата на хан Кубрат, преди да си успял да преброиш до хиляда.

Толкова дръзко никой никога не бе разговарял с хагана. Юлуш до такава степен се изненада, че сведе поглед. Салтай-бек вече се изправяше и дръзко погледна хагана право в очите. От това Юлуш

излезе от кожата си. Този Салтай е просто един убиец, а освен това се пада племенник на тептангра Урягай. Гневът обагри страните на хагана. Ръката му, стиснала камшика, се надигна за удар, но се спря на половината път, защото видя, че ръката на Салтай-бек е вече на дръжката на кинжала. Гласът на тептангра Урягай разведри нажежената обстановка:

— Салтай-бек!

От нищо на този свят, а може би и от нищо на онзи, не се боеше Салтай. От нищо и от никого. Нито от хаган Юлуш, нито от хан Кубрат. Ала чуеше ли тихия повелителен глас на хилавия тептангра, се сепваше и отстъпваше. Вярваше безстрашният храбрец, че една-едничка дума на жреца е достатъчна да го превърне в пълзяща твар. В смок, пепелянка или жаба. Или, което е още по-лошо — в жена, със страшно заклинание да го лиши от мъжката му сила. Вуйчо му Урягай можеше всичко. Можеше даже да замени хагана с друг, може да заповяда на безбрадите евнуси да надянат на височайшата шия копринения шнур, защото свещената кръв на владетеля не можеше да се пролива при никакви обстоятелства.

Обхванат от ужас, Салтай-бек отстъпи още една крачка назад. Слабичкият сбръчкан старец в обикновен халат рече на хагана:

— Не се сърди на Салтай, хагане. Той ти е предан. Той е твоята опора. Пусни го в битка да спечели за тебе победата, а за себе си и за рода си слава.

— Така да бъде!

Този път бека докосна с чело земята пред червения ботуш...

Пред очите на Юлуш всичко се размиваше и плуваше. Червената пелена на болката го стягаше в прегръдката си, устата му бе пресъхнала. Да не би да умираше? За наказание, че наруши древния завет на тюрките да не се използват в единоборството отровни стрели? Нима Тангра ще го накаже за такова нещо? Та нали не той, а тептангра Урягай му даде тези стрели. В името на победата над рода Дуло е позволено да се нарушават заветите на предците. Точно такива бяха думите на тептангра. А дали е възможно жрецът нарочно да е навлякъл върху главата на Юлуш гнева на божеството? И ако победата се изплъзне от ръцете на хазарите, ще обвини хагана за всичко?

Да става каквото е съдено, само да е по-скоро. Никога младият хаган Юлуш не беше си и представял, че победата се добива на такава

цена.

Ако се окаже победа. А ако не? Ако Тангра се отвърне от него?
По-добре да не мисли за това.

Трябва да се запаси с търпение и да чака съдбата си.

Вече остана съвсем малко...

Илбарис приближаваше Горен Кирмен. Познаваше тези места, бе преминавал от тук с алая си. Колко още остава? Не повече от ден. Дори половин ден. По-скоро половин.

Буйтурът спря до бистра рекичка, напои коня си и го пусна да пасе. Вярното животно го носеше на гърба си вече цяло денонощие без почивка, а се нуждаеше от нея не по-малко от господаря си. Илбарис бе така уморен, че едва му стигнаха силите да утоли жаждата си. Като се надвеси над спокойната повърхност на водата, видя лицето си и не можа да се познае. Това не беше неговото лице, оттам го гледаше друг човек. Този човек беше слаб, очите му — хлътнали, страните — обрасли с остра четина. Но какъвто и да беше станал, оставаше твърдо решен до последни сили да продължи пътя си към кирмена. Дори конят му да се строполи от умора, дори да се влачи на колене — това е без значение. Важното е само да му стигнат силите да доживее до минутата, когато ще види Чечке. А след това нека смъртта го отнесе със себе си, ако толкова ѝ е притрябвал. Но не преди да види Чечке... И ще я види. Ще я види. Тангра няма да позволи момъкът да си отиде от този свят, без да е погледнал още веднъж в очите ѝ. Тангра е справедлив и помага на влюбените. И на него, на Илбарис, ще помогне божеството. Ще помогне.

Защо изведнъж конят му зацвили? Илбарис се надигна и почти мигновено пак се хвърли на земята. Трима хазари — позна ги по дрехите — се приближаваха към реката. През раменете си бяха праметнали лъкове и пълни със стрели колчани. Трима срещу един! Неговото преимущество беше изненадата. Прислони се до ствола на едно дърво, наклонено над реката, и приготви стрела. Хазарите, без нищо да подозират, се спускаха към реката. Бяха на тридесетина крачки, когато Илбарис стреля. Стрелата се заби в гърдите на първия от воините и той падна, полуизвърнат от силата на удара. Българинът не можа да направи нищо повече. Хазарите се хвърлиха към конете си

с невероятна бързина, като сваляха лъковете от раменете си докато тичаха. Сега всичко щеше да се реши от късмета.

Илбарис свирна и конят, развявайки юздата си, препусна към него. Само миг и буйтурът се озова в седлото. Той яздеше, седнал назад и хванал готовия лък. Хазарите го причакваха — единият отпред, другият отзад. Не бързаха. Бяха двама, а той беше сам. Те също умееха да стрелят с лък.

Чакаха само българинът да изпусне единия от поглед. Който и да е. Тогава вторият ще пусне стрелата.

Но Илбарис нямаше намерение да чака. Без да сваля очи от двамата хазари, той се шмугна под корема на коня и за един миг изчезна от погледите им. След това стрелата му попадна в лицето на по-близкия от воините и излезе през тила му. Стана толкова бързо, че вторият алип не разбра веднага какво се случи. А когато разбра, шибна коня си и стремглаво, без да се обръща назад, препусна през степта.

Илбарис премина на другия бряг през брода и се наведе над първия убит. Той беше съвсем млад алип — нищо чудно, че сгреши. А сега е мъртъв и стрелата стърчи от гърдите му. Такава е съдбата на воина — жив си, яздиш из степта, после в тялото ти попада стрела и излиза от гърба ти, след като е пронизала сърцето...

Илбарис дълго стоя и гледа как от младото лице се оттеглят цветовете на живота и го потапят в сивото еднообразие на небитието. След това въздъхна, взе колчана му със стрели и се върна при коня си.

Вечерта се добра до кирмена, но когато излизаше на края на гората, навреме забеляза, че около градските стени тук-таме се навъртат по двама-трима хазари. Подвижният мост, който водеше в града беше вдигнат. Това можеше да означава само едно — Джаик-бек е отвел своя тюмен от стените на Горен Кирмен и илхан Котраг се е спуснал със своя алай към бойното поле, оставяйки в града малочислен отряд. Няколкото десетки хазарски воители, някои от които сигурно са дезертирали алипи или изостанали ранени, достатъчно силни, за да яздят в очакване на лека плячка, не можеха да превземат града, но и гражданите не можеха да го напуснат безпрепятствено. Може би трябваше да изчака нощта и да се опита да се прехвърли през стената. След като размисли, Илбарис се отказа от този план — докато обясни кой е и какъв е, ще го повали стрелата я на някой от защитниците, я на някой хазарски мерген. Още повече, че третият

воин, който избегна стрелата, няма да пропусне да разкаже за появата на българи близо до кирмена.

Има само един изход — да препусне към угрите, да намери Ташбулат. Как ли ще го посрещне мергенът? Не знаеше. Какво да се прави — ще се наложи да се поклони на княза на угрите, да падне в краката му, за да измоли поне две-три стотни. Пробие ли си път до кирмена, там вече ще знае какво да прави по-нататък.

И се понесе към угрите...

Дните се нижеха един след друг. Илбарис яздеше по степни, а после и по горски пътеки, беше нащрек, готов във всеки един момент да избегне и да пусне стрела, но всичко се размина. На третия ден се показаха познати места. До самия стан на угрите буйтурът не успя да се доближи, бдителни бяха патрулите на княза, заловиха непознатия, обкръжиха го, заставиха го да язди след тях. Не беше чак толкова отдавна времето, когато Илбарис остави тук Ташбулат — сега видя своя бивш мерген застанал нависоко, вече младши княз; видя го и отначало не го позна, така добре беше облечен Ташбулат. Ако можеше да усеща завист, Илбарис би му завидял. Но завистта му бе чужда. Беше се разширил в раменете Ташбулат, държеше си главата високо, както и навярно подобава на княжески зет, но на Илбарис се зарадва напълно искрено, прегърна го и го заведе при княза. И той на свой ред благосклонно прие осиновения син на Кубрат хан. Изслуша го, закрочи между стените на просторните покои, след това каза:

— И на нас, буйтуре, ни бе известно, че Джаик-бек държеше със своите тюмени Горен Кирмен в обсада. А след това замина. Много воители погребва, а после свали обсадата и замина. Може би получи заповед от хагана? На нашата земя той не стъпи, нашите пасбища не закачи, не го закачахме и ние него.

— Ще ви закачи — каза Илбарис. — Ако веднъж е бил близо, непременно ще се върне. Моля те, князе, дай ми ермак алай, ще отида в града и ще разбера какво са намислили. Там трябва да е останала поне една част от алая на илхан Котраг... И сестра му, дъщерята на Кубрат хан — Чечке, беше в кирмена. Дай ми воители... не, не на мен, на Ташбулат ги дай, нека само да ме придружат до Горен Кирмен и да влязат в него заедно с мен, а после да се върнат...

Князът се колебаеше.

— Вярно, обвързан съм с договор към хан Кубрат. Отношенията ни са приятелски. Но нямам излишни воители, буйтуре. Малобройни са нашите племена, два тюмена стигат да охраняват границите ни, но за

нещо повече не са достатъчни. Не знам какво да правя. Почини си сега, а ние ще помислим.

Но Илбарис се отказа от почивката. Изпи жадно само две големи дървени кани с хладна хлебна напитка и помоли:

— Не ми отказвай помощта си, княже.

Ташбулат също подкрепи Илбарис:

— Татко! Ако хазарите разорят Горен Кирмен, ще стане лошо и за нас. Къде ще закараме кожите и платното, смолата и меда? И оръжие оттам купуваме. Ако Джаик-бек е отвел своите тюмени, тогава кой от хазарите е останал? Трябва да ги отучим от разбойничеството, докато все още е възможно.

Трудно бе на стария княз да не се съгласи с тези доводи.

— Добре — рече накрая той. — Ти си прав, сине мой, не трябва да показваме на хазарите нашата слабост. Буйтуре, ще ти дам ермак алай. Ташбулат ще тръгне с теб, след това ще се върне. Ще поемете утре на разсъмване, така реших аз. Кажи, Ташбулате, на багатур Аршак, нека утре доведе тук своята стотна... И още воини ще ви дам... А сега върви.

* * *

Дълго след като преваля полунощ продължаваха да приказват Илбарис и Ташбулат. Заспаха едва на разсъмване. Когато си млад и три часа сън са достатъчни, за да възстановиш силите си. Слънцето едва се бе показало, а двамата бяха вече на седлата. Старият княз излезе от украсеното с дърворезба преддверие, за да изпрати зетя си и три стотни воини. Вдигна над главата си жезъла, завършващ с кръгла златна топка и каза:

— Нашият бог ни завеща да помагаме на попадналите в беда. Отидете в Горен Кирмен и помогнете на българите да освободят града от хазарските разбойници. А после се завръщайте незабавно. Аз ще ви чакам...

* * *

И отново се заредуваха пътеките. Пътува ермак алаят, отпред язди Илбарис, до него е Ташбулат. Напред е изпратен патрул — не биваше да има изненади.

Пътуваха без излишни почивки, но на Илбарис му се струваше, че пъплят едвам-едвам. Ако зависеше от него, би се движил без да спре чак до самите стени на Горен Кирмен, а още по-добре би било да можеше да се превърне в птица и да полети натам над тъмните гори и степ. Но воините не са птици и не вървят по-бързо, отколкото могат. Така че, иска или не, ще се наложи да търпи.

Илбарис се оглеждаше — не изостават ли алипите. Не, не изостават, движат се плътно, не се разтеглят. В първата стотна, непосредствено зад гърба на Ташбулат и буйтура, са воините на багатур Аршак, всички до един — отбрани юнаци. Въоръжени са много добре, по български маниер: всеки е праметнал през рамо къс извит лък с обтегнати тетива (и по още два запасни у всеки алип), колчан пълен със стрели, обковани с желязо щитове и криви саби. Другите воители са въоръжени с копия, боздугани, камшици, облечени са в ризници от железни халки и с шлемове на главите. Не е толкова добре, колкото първата стотна, но и никак не е зле. Напълно искрено Илбарис каза на Ташбулат:

— Добра е стотната на багатур Аршак, не ще и дума, би била гордост за всяка войска.

На Ташбулат му бе приятно да чуе това.

— Каквото от тебе, буйтуре, видях, на това ги и научих.

Пътеки, пътеки, пътеки. И вървят още, вървят, и вървят. Ден вървят, два и три даже. А после ще дойде Горен Кирмен. И Чечке.

Имай търпение, Илбарисе. Не мисли за нищо. Само чакай.

Чакай ден, чакай два. И още един ден. А после...

* * *

А после се появи река, Итил. А отвъд реката бе градът Горен Кирмен. Можеше веднага да я преминат, но който сам се пази, и господ го пази, затова изпратиха половин стотна да разузнае как стоят нещата. Разузнаха — хазари наблизко няма. Недалече от стените видяха овчари. Те казаха, че вече два дни откак хазарите изчезнали, в кирмена

останали само занаятчий и търговци. Котраг отвел своите воители към Манич, пратеник му донесъл такава заповед. Илханът оставил охрана — да пазят моста и поддържат реда. Останала е една стотна, начело на стотната стои батир Артик. Той и сега е на мостовата кула.

Буйтурът не доизслуша човека, а се втурна напред... — Ташбулат изпрати с него две десетки алипи — за всеки случай. Илбарис вече беше стигнал вратата и повика караулния. Спуснаха моста, младият воин влезе през вратата. Сърцето му биеше като на птица, попаднала в мрежа, все едно бе тичал без да спре от стана на угрите до тези крепостни стени. Караулбашията беше млад, снажен и красив, излезе напред. Зад гърба му напрегнато стоеше стражата на кулата.

— Аз съм буйтур Илбарис. Познаваш ли ме?

Караулбашията кимна.

— За тебе ми е говорил илхан Котраг, буйтуре. Самият той...

— Знам. Ти какъв си?

— Стотник. Казвам се Артик. Син съм на хилядника Сатай. Оставен съм със своята стотна да пазя кирмена...

— Добре. Заведи ме при ханската дъщеря.

Караулбашията неразбиращо гледаше Илбарис.

— Не ме ли разбра?

— Аз... разбрах, буйтуре. Но... но тя не е тук.

— Илханът ли я все със себе си?

— Ти не знаеш ли, буйтуре? Тя... тя отиде при хазарите...

Илбарис внимателно гледаше стотника Артик. Какво приказва той? Отишла? При хазарите?

— Отиде сама?

— Разбира се, буйтур. Кой би могъл да застави ханската дъщеря?

— А илхан Котраг?

— Не знам, буйтуре. Ти сам го попитай. Аз не знам. Илханът ме остави с моята стотна тук, а той самият тръгна по следите на Джаикбек.

Момъкът не мисли дълго, преди да вземе решение.

— Чуй ме, стотнико. Ще оставиш в Кирмен две десетки воители. Останалите, както и ти, ще тръгнете с мен.

— Но, буйтуре... Илханът ми заповяда...

— Баща ми, хан Кубрат, ме назначи за дясната ръка на Котраг. Изпълнявай заповедта ми. По кой път тръгна илхана?

— Ето по този.

— Събери хората. Аз чакам.

— Добре, буйтуре...

* * *

— Ташбулат, аз тръгвам.

— Без хора? Какъв смисъл има, буйтуре?

— Не мога да мисля за смисъла в такава минута, мергене. Аз съм воин. Длъжен съм да намеря врага и да го убия.

— Нямаш дори една стотна воини.

— Дори и никой да нямаше с мен, пак не бих останал зад стените на кирмена, Ташбулате.

— Не се сърди, буйтуре, но аз не мога с нищо да ти помогна. Тези стотни не са мои, те са на княза. Ако можех...

Илбарис го прегърна:

— Ще дойде време и ще имаш и ти свои стотни, Ташбулате. Хазарите не се отказват толкова лесно от чуждото благо. Прощавай. Ако Тангра пожелае, пак ще се видим.

Трите стотни воини-угри мълчаливо изпратиха с поглед шепата българи. Те не бяха се скрили още в гората, когато до Ташбулат се приближи стотникът Аршак, яхнал черен като нощта жребец. Предната година хазарите бяха убили неговия по-голям брат, разориха бивака му, отведоха сестра му. Ташбулат знаеше за това.

— Княже...

— Говори, Аршак.

— Пусни ме с българите.

— А какво да кажа на старшия княз, Аршак?

— До княза имаш още три дена път. Измисли нещо. Ако не измислиш, сам ще отговарям за всичко.

— Добре. Върви. Ще кажа, че не съм могъл да оставя осиновения син на хан Кубрат без охрана да отива на сигурна смърт. Завърни се с победа, Аршак.

Стотникът сложи ръка на сърцето си.

— Благодаря ти, Ташбулате. Ще се върна жив — длъжник съм ти.

— Да ти помага твоят бог...

И Ташбулат обърна коня си.

* * *

И отново вървяха без почивка, без да жалят нито себе си, нито конете. В края на втория ден, залитайки от умора, спряха за кратко на брега на сенчеста рекичка. Строполиха се направо на тревата, пуснаха конете и оставиха постове.

Тревата тук беше сочна и гъста.

Огньовете не накладоха. Още не беше се развиделило, а те вече бяха потеглили нататък. Напред, напред, бързо, без да се спират. Пътят се извиваше, ту ги извеждаше на брега на Итил, ту ги отвеждаше от реката. Разузнавачите, изпратени напред, не откриха никого, макар и да бе видно, че някой е минавал оттук. Но кой?

Отговор Илбарис получи на четвъртото денонощие. Те някак изведнъж достигнаха до мястото, където в Итил се вливаше друга рекичка — тясна, но пълноводна и именно на този бряг кипеше ожесточена битка.

Бързо! Илбарис огледа своя алай. Няма и две стотни. Но какво пък... Две стотни воители, готови да умрат с чест — та това не е никак малко.

И той пръв насочи своя кон към водата.

А битката бе започнала така — рано сутринта илхан Котраг настигнал хазарските войски на това място и тук, на ливадата, без да се замисля, нападнал Джаик-бек. Както ловно куче, което смело се хвърля на мечка, увисвайки на хълбока ѝ, се впил илхан Котраг със своята хилядна в хазарската войска, която го превъзхождала най-малко три пъти. Но един човек, решен да умре, не струва по-малко от трима, които мислят как да оцелеят, и силите засега бяха повече или по-малко равни. Но, разбира се, всичко би завършило зле за илхана, ако Илбарис бе закъснял дори и с половин ден. Като раздраха въздуха с бойните си виковете, българите и угрите удариха право в това място, където, наблюдавайки схватката, в пълна безопасност се намираше Джаик-бек

със стотната си. Той така и не разбра откъде му се нахвърлиха тези безжалостни убийци, които пред очите му изклаха по-голямата част от телохранителите му. Единственото, което премина през главата му, бе мисълта, че по някакъв неведом начин тук са се озовали основните сили на хан Кубрат. Не му остана време да размишлява; така и не разбра колко греши. Като заповяда на останалите наоколо телохранители да го последват, той се понесе напред. Илбарис навреме видя, че заедно с изплъзващия се бек се движи и закрыта кола, теглена от два едри коня. И Джаик-бек, и колата, обкръжена от телохранители, бяха изминали немалко разстояние, докато Илбарис, изтръгвайки се от битката, успя да организира потеря.

Колата се насочи към реката. Десетка от телохранители я прикриваше от всички страни. Илбарис също водеше със себе си десетка алипи — всичко, което успя да събере. Колата се носеше бързо, но бе принудена да се придържа към пътеката; Илбарис препусна с коня си напъряко през шубраците. Нужно бе само да се приближи на разстояние полета на една стрела. Разстоянието малко се скъси, после още мъничко. Хазарите започнаха да се озъртат, да нервничат, издърпаха лъковете иззад гърбовете си. Но не им беше удобно да стрелят докато яздят, а и на всичкото отгоре назад. Илбарис пригответи стрела, когато забеляза един съвсем леко изостанал телохранител. Стрелата се заби в широкия му гръб и воинът залитна, килна се на страна и падна от седлото. Веднага трима хазари се обърнаха и пуснаха стрели, една от които почти одраска бузата на буйтура. В следващия миг стрелата на Илбарис покоси още един. Друг в това време бе свален от някой от воините-угри; Илбарис се обърна за да го окуражи и видя как той се хваща за гърлото, прободено от хазарска стрела.

Илбарис се приведе над седлото и се вгледа пред себе си. Стори ли му се, или от колата за миг му се мярнаха дългите коси на девойка? Кочияшът шибаше конете, Джаик-бек не изоставаше от колата, Илбарис догонваше хазарите, които докато стреляха, препускайки с всичка сила, раниха трима българи. Зад Илбарис, който упорито съкращаваше разстоянието между себе си и колата, останаха само трима. На Джаик-бек също му оставаха толкова. Буйтурът уллучи сгоден момент, пусна още една стрела и кочияшът изчезна. Падна един от тримата хазари, но падна, притискайки длан към хълбока си, и един

от българите. Илбарис видя как Джаик се наведе, измъкна жената от колата, без да спира да препуска, метна я напреки на седлото и шибна коня си с камшика. На българина му оставаха три стрели, само три стрели — останалите бе изпратил с лъка си да поразят целта или, от вълнение, да я пропуснат.

Не можеше повече да пропуска.

Три стрели и трима човека.

Две стрели и двама човека. Само един телохранител прикриваше сега Джаик-бек, неспирно шибаш конските хълбоци с тежкия си камшик. Гората е съвсем близо, Илбарис не можеше повече да протака. Той видя как бекът се обърна и заповяда нещо на телохранителя, как след това воинът обръща коня си и вдига лъка. Няма значение. Най-важно е да не позволи на бека да избяга. Да не позволи.

Буйтурът стреля, без да се прицелва. И видя как Джаик подскочи в седлото си...

След това небето се стовари върху главата на Илбарис. Хазарската стрела проби косо предмишницата му, излезе зад лопатката и той падна на земята.

Вече нищо не виждаше. Нито как убиха телохранителя, който го рани със стрелата си. Нито как го настигнаха двамата останали живи българи, нито как единия от тях, пристъпвайки внимателно, донесе на ръце слабичка девойка, от чиито гърди стърчеше дръжката на кинжал.

Алипите изправиха прекатурената кола и положиха в нея един до друг Илбарис и Чечке. Накрая мечтата им се сбъдна — да са заедно, само че те не знаеха за това. Пристигна илхан Котраг, целия в кръв и прах, спря колата и взе на ръце необикновено лекото тяло, което вече започваше да изстива. Положи го на тревата. Изтръгна кинжала с алената кръв по стоманеното острие, замахна и захвърли оръдието на смъртта в реката. Изправи се на крака и насочи невиждащ взор към завързаните хазари, които стояха на колене.

— Всеки десети — да бъде удавен. Останалите разделете по десетки и им върнете оръжието. Нашият враг не са хазарите. Нашият враг е хаган Юлуш.

Обърна се и тръгна. Никога не бе плакал в живота си, не заплака и сега. Воинът не плаче. Никой не видя, че всичко пред очите на илхана плуваше в мъгла. След това се приближи към колата, погледна

бледото лице на Илбарис, който стенеше в безсъзнание и пое горещата му ръка.

После се върна при воините. Заповяда две десетки алипи да останат да погребат загиналите. Останалите се метнаха на седлата и се отправиха натам, където по бреговете на Манич сега се решаваше съдбата на българската държава. Заедно с тях, обградена от една десетка воители, се движеше и колата, в която, без да дойде в съзнание, стенеше и повтаряше в несвяст името на Чечке тежко раненият буйтур Илбарис...

* * *

Още един човек в този час се мятеше в несвяст, блънуваше и се намираще на средата между живота и смъртта. Това бе хан Кубрат. Отровата бавно, но невъзвратно се разливаше по тялото му и никакви лекарства не му помогнаха, както не можаха да помогнат и молитвите на тептангра. Цялото му тяло гореше в непоносим огън и черният балсам, който гръцкият лекар му даваше да пие на всеки половин час, го свестяваше само за броени мигове. В такива минути той опитваше да разбере какво става, да каже нещо, на нещо да отвърне. В блънуването му се привиждаше, че най-накрая на бойното поле се е появил най-големият му син Бат-Баян и като дойде на себе си, той пожела да го види, но Аппак, която ни за миг не се отделяше от ложето на умиращия, изрече свята лъжа:

— Той още преследва хазарите, бащице — каза.

Ювиги-ханът удовлетворено затвори очи. Да, добре. Синът му Бат-Баян... той пристигна, върна се...

Прохладните длани на Аппак лежаха на пламтящото му лице и от това му се искаше да спи, да спи, да спи и да не мисли повече за нищо. И отново в забравата видя учуденото лице на стария си приятел-неприятел Ирсан; той го гледаше и говореше с молещ глас: „Кубрате, защо ми отсече ръката? Защо... върни ми я...“

А след това от един друг свят, света на живите хора, в който му ставаше все по-трудно и по-трудно да се завръща с всеки следващ път, долетя шум, който го накара да отвори очи. Радостното лице на кавхан Актай бе пред него, други лица, които някога бе познавал, малко по-

близо или по-далеко, и отвсякъде — отляво, отдясно, отпред и отзад, отекваше и се носеше към него една и съща дума: „Победа“.

— Победа, хане мой — говореше му Актай. — Победихме, чуваш ли? Хазарите бягат, ние ги преследваме. Вземме в плен стотици. А хаган Юлуш избяга като страхлив заек и заряза и шатрата, и обоза си.

Дали на Адай само му се стори, че в полуотворените очи на ювиги-хана блесна пламъче? Хан Кубрат искаше нещо да каже, но в този момент езикът му не му се подчиняваше. И едва след като изпи няколко глътки от болкоуспокояващата напитка, като я разливаше по брадата и гърдите си, той обгърна с поглед присъстващите. Спря взора си на Йоан Фасиан и направи немошно движение.

Гъркът бързо се приближи. Умиращият го изгледа с дълъг, напрегнат поглед. Искаше да каже нещо... нещо важно.

Гъркът се наведе към него, улавяйки всеки звук. След мъчително усилие, хан Кубрат изхриптя:

— Кажи... кажи... на императора...

Никой никога не разбра какво искаше да предаде в този последен миг повелителят на Велика България на василевса Ираклий, който малко преди това бе оставил главата си в битката с арабите под стените на крепостта Карду. Главата на хан Кубрат отново успокоено легна в прохладните длани на Аппак. Притъмня. Слугите запалиха светилниците. В шатрата влезе алустаз Даян. Размени поглед с Аппак, поклати глава. Носеше лоша новина: във Фанагория възникнали безредици, по време на които тълпата разбила работилниците и убила Симоката. Добре, ще съобщи за това по-късно. Като се обърна към Аппак, алустазът каза:

— Заповядай на някой да вземе знамето на ювиги-хана и да оповести на войската за победата.

Аппак вдигна глава. Победа... Разбра ли хан Кубрат, че победиха? Или така и ще си отиде на оня свят, без да знае, че спокойствието на страната му е осигурено за още няколко десетилетия?

Кубрат лежеше с отворени очи. Дишаше тежко и нарядко.

— Нека знамето да понесе илхан Аспарух — каза Аппак.

Алустаз Даян мълчаливо склони глава. Аспарух — справедливо е.

И излезе от шатрата. След известно време въздухът се раздра от пронизителен вик — българите видяха бойното си знаме с извезания на белоснежен плат златен кръг — символът на Тангра. Знамето държеше илхан Аспарух — същият, който след много години щеше да поведе децата и внуците им далеч от тези места, отвъд великата река Истър, откъдето вече завинаги ще започне новата история на народа, носещ древното име българи...

А дотогава българите празнуваха победата над хазарския хаган Юлуш, който се връщаше в Билимджир с остатъците от своите пет тюмена. Там и остана дълги години да ближе раните си.

А за сега битката при Манич завърши. До падането на мрака българите преследваха остатъците от хазарските стотни и хилядни. След това се върнаха на бойното поле, където хиляди от братята им покриваха с телата си огромното бойно поле. В тази кръвопролитна битка бяха покосени толкова много хора, че останалите живи погребваха загиналите почти две седмици. Това наистина беше пирова победа, която остави българите толкова обезкървени, че не можаха да се възстановят дори за две десетилетия. Кой победи в схватката между двата родствени народа? Отговор на този въпрос може да даде само времето и то присъди окончателната победа на хазарите... Или все пак на българите?

Нощта не донесе облекчение. Нямаше покой нито около шатрата, нито в нея: отвсякъде се носеха викове и стонове на ранените и умиращите, в шатрата тишината се нарушаваше от неравното, страшно дишане на умирация ювиги-хан.

В нощната тишина звуците се открояваха с плашеща и тайнствена отчетливост. Виеха вълци, пронизително викаха чакали.

Пламтяха огньове, край които, неразличими от мъртъвците, се строполяваха и заспиваха победителите. А над живите и мъртвите, ту скривайки се зад стремително препускащи облаци, ту надничайки иззад тях, сияеше чистата и хладна спътница на нашата топла планета — луната. Раждането на новия ден накара оцелелите воители да паднат на колене. Те въздаваха почести на божеството на този свят, което им дари кървавата победа — слънцето. На колене стоеше и Аппак, която през цялата нощ не мигна; хапеше подпухналите си устни и молеше Тангра да се смили над хан Кубрат, който вече не идваше на себе си:

— О, Тангра, сияйни и всесилни! Ти си на небето, аз съм на земята, ти си по-високо и от най-високите, а съм по-ниско и от най-нисшите. Дари ме със своята милост, превърни ме в червей и аз ще благославям добротата ти, само запази живота на моя мъж. Ти можеш всичко, можеш да сториш и това. Направи чудо, направи така, че Кубрат, моят мъж, да остане жив, о, Тангра! Дай знак, че си ме чул!

И знакът бе даден! Кавхан Актай излезе от шатрата и веднага се върна, като каза с пресекуващ глас:

— Чудо! Погледнете всички: Тангра даде своя знак...

Дори Аппак излезе от шатрата, за да се убеди в чудото. Нямаше измама: бяло жребче, невинно като душа на праведник, изпратена от божеството, доверчиво гледаше хората с кехлибарените си очи. Това бе жертва, откуп за душата на хан Кубрат. Тангра чу молитвите на Аппак и ги прие.

— Хванете го... уловете го!

Но нямаше нужда да се преследва жребчето: дори когато десетина ръце се притегнаха към него, то все така доверчиво гледаше наоколо.

— Донесете бялото платнище!

Донесоха го. Дори не завързаха краката на жребчето, просто го прекатуриха по гръб и синьото утринно небе го покри с погребалния си саван. Тептангра Азак застана над него с жертвен нож в ръка и каза, като се обръщаше към бога:

— О, Тангра! Остави ни душата на нашия хан Кубрат. Заради нея сега ще ти дадем младата, чиста и невинна душа на тази жертва, бяла като облак. Вземи, приеми тази жертва, о, Тангра, вземи и я приеми вместо душата на хан Кубрат. Приеми, приеми, приеми...

И заедно с върховния жрец хилядите останали живи българи вдигнаха ръце и повториха тези слова. Можеше ли да не се случи чудото?

Не.

И то се случи.

Тангра прие жертвата. Едва отзвуча и изчезна в пространството последната дума на молитвата, когато от шатрата изтича телохранителят.

— Аппак! Ювиги-ханът... вика те...

Аппак се затича натам. Хан Кубрат, съпругът ѝ, бе дошъл на себе си. Той я гледаше, виждаше я, познаваше я. Искаше да каже нещо, да, да, нямаше съмнение. Дадоха му чаша с черния балсам.

— Ап-пак!

От очите на Аппак бликнаха горещи сълзи.

— Ти... ти се върна... ти се завърна, хане мой. Тангра чу!

Хан Кубрат обгърна с поглед всички.

— Ап-пак — отново каза той.

Аппак целуна ръката му.

— Тук съм, бащице.

Хан Кубрат събираше силите си. Сякаш на устните му бяха последните, най-ценните слова, които трябваше да произнесе преди да тръгне по най-дългия от пътищата. След това въздъхна:

— Чеч-ке...

Илхан Кубер пристъпи напред. Той искаше да каже истината на баща си, не трябваше да я крият от него в такава минута. Но Аппак,

подобно на орлица-майка, защити хан Кубрат от лошата вест:

— Тя е жива, бащице. Жива и здрава. Чуваш ли? Скоро ще е тук. Заедно с Котраг. Съвсем скоро.

— Бат-Баян...

И отново Аппак пое върху себе си греха на спасителната лъжа:

— Той е с нас. Дойде при теб, сега преследва хазарите.

— Си-но... вете... Кубер... Аспа...

Още известно време той се бореше със смъртта, но изведнъж се предаде. Пое си дълбоко въздух, приповдигна се, с неистова сила стисна пръстите на Аппак и се стовари върху възглавницата. Брадичката му се отпусна, едва доловима тръпка премина през тялото му и той замря.

Ръцете на Аппак го обгърнаха, сякаш бе детенце, взето от люлката.

— Кубрате! Не ме напускай! Кубрате...

Но него вече го нямаше.

* * *

Така умря хан Кубрат, човекът, основал държавата Велика България. Той напусна света на живите в края на шестстотин четиридесет и втора година по християнското летоброене и надживя със съвсем малко императора на Византия Ираклий. Погребалният хълм, под който бе положен заедно с дъщеря си Чечке, бе насипан на това място, където удържа решителната победа над войските на най-злия си враг хаган Юлуш от племето Ашина. Заедно с него в могилата бяха положени любимите му коне, оръжие от всякакъв вид, така също и златни съдове с храна и напитки за три дена, за да може, както и приживе, да няма нужда от нищо до мига, в който ангелите не дойдат за душите им и не започне за тях друг неподвластен на земните измерения вечен живот...

Останаха мъртвите да лежат в земята, а живите се върнаха към живота. Събраха плячката, излекуваха раните си и тръгнаха обратно към домовете, станове, джайляите си. Дойде есента, настана зима, сменена от ранна и весела пролет и на полето, което някога бе напоено с кръвта на хиляди и хиляди хора, поникнаха първите стръкчета на кокичетата. След това ги замениха пурпурни лалета, след тях, както си му е редът, се явиха печалните горицвети, после се появиха лайката и бодилът, който гордо надигаше виолетово-алените си цветове, а след това зашумя и коилото. И така ще е тази година и следващата и след сто и хиляда години — дотогава, докато е жив човекът и степта е жива. И ако хорските поколения помнят, защо да не помнят растенията и тревите? Кой знае за какво говори сребристото коило на степните цветя като поклаща главица — дали за миналите подвизи на багатурите или за хорската глупост, която осея необятните простори на степта с хиляди и хиляди кости.

На годишнината от смъртта на хан Кубрат илханите Бат-Баян и Кубер, Котраг и Аспарух посетиха погребалния курган. Дойде с тях и Аппак, дойде и кавхан Илбарис. Съпровождаха ги много слуги и телохранители, сред които можеше да се види бившият кормчия Денис, който престана да управлява кораби и завинаги обвърза съдбата си със съдбата на Илбарис.

Три дни продължи поменът за хан Кубрат, след това слугите прибраха шатрите. Трябваше да се връщат обратно към делата си. Илханите се договориха, че есента, след джайляите, ще се съберат във Фанагория и ще изберат нов Ювиги-хан на българите.

Малко преди тръгването Аппак извика Илбарис в шатрата си. Дълго гледаше тя суровото лице на приемния си син, след това направи крачка към него и го прегърна. Съдбите им бяха сходни. Като ги лиши от най-близкия им и скъп човек, все пак към Илбарис животът се показва по-безжалостен — нали тя, Аппак, толкова години бе с хан

Кубрат, а Илбарис едва се приближи към мечтата си и веднага я загуби завинаги.

Аппак мислеше за дъщеря си и тя като жива заставахе пред очите ѝ. Чечке, дъще... Защо така се случи, кой е виновен?

Тя прегръщаше Илбарис, плачеше и не криеше сълзите си.

След това каза:

— Сине! Ако имаш някакво желание, кажи ми. И аз ще го изпълня.

Илбарис наведе глава.

— Майко, все ми е едно. Както кажеш, така и ще бъде. Моят баща хан Кубрат искаше да съм дясната ръка на илхан Котраг. Само кажи и ще тръгна с него към Горен Кирмен. Или към което и да е друго място. Сега, когато го няма баща ни... когато я няма Чечке... какво значение има...

Той не завърши. Аппак го погали по косите.

— Не говори така, сине. Докато животът продължава, той трябва да има смисъл. А за сега аз имам една молба към теб. Моят брат, хан Кубир, иска да вземе за жена дъщерята на княза на антите. Не мога да се сетя за по-добър сват от теб. След като се върнеш във Фанагория от джайлия, готви се да заминеш в столицата на антите Киякал. Ще се разпоредя да ти приготвят достойни за жених подаръци. По време на сватбата ще се състои кушия и ти също...

Илбарис поклати глава.

— Не, ак анам. Не говори така. Боли ме...

Ръцете на Аппак отново докоснаха косите му.

— Това е и нейна молба, Илбарисе. До мъжа трябва да има жена. Грях е пред нея и пред Тангра да останеш без потомство.

— Ак анам...

— Върви, сине. Чакат те... Казах ти всичко.

Когато Илбарис излезе, тя още дълго стоя в празната шатра. Да, нека бъде така. Правилно е... правилно. Чечке, дъще...

Кавхан Актай търпеливо я чакаше отвън. Когато тя излезе, ѝ каза:

— Готови сме, Аппак. Ще заповядаш ли да тръгваме?

Аппак още веднъж обхвана с поглед степта и хълма, под който почиваше този, който бе най-скъп в живота ѝ. Тя пак ще се върне тук — след една година, и след още една, и след още...

Докато е жива, душата ѝ, като птица, вечно ще кръжи над тези хълмове. До смъртта.

Без да откъсва поглед от могилата, тя произнесе:

— На път!...

И ето че започна, размотавайки се като копринено кълбо, обратният път. Отминаваше и оставаше назад степта с разцъфтялото коило и хълмът на брега на Манич. Оставаха още няколко дена път и щяха да се покажат високите стени на Фанагория. Но никъде нямаше да се махне болката, пронизваща сърцето. Колкото и сам да се утешаващ, че животът е кратък и земните радости са нищожни пред безграничната вечност на отвъдния живот — все пак душата тъгува по изгубеното щастие! Ако земният живот е толкова кратък, какво му пречи тогава на божеството да го направи щастлив? О, Тангра! Има ли те?

Търкаля се, размотава се кълбото. Пътят продължава ли, продължава и ето — вече се спуска към бреговете на великата Итил. Безкрайната равнинна степ се сменя от горичка, сенчестите покрайнини на гората с поле, обрасло с лайкучки. Пътят прилича на река, реката прилича на път. Още неведнъж е съдено на керваните и на хората в бойни доспехи да видят и пътя, и реката. Докато са живи хората, съдено им е да виждат реката и пътя. И едва когато няма да има вече хора, тогава ще изчезнат и пътищата. Но няма да изчезне реката и лайкучките; само че кого ще изпращат те, навеждайки глави, както го правят сега, както са го правили вчера, и година и сто, и хиляди години назад? Но може би това няма да се случи, хората ще се опомнят и ще разберат, че ориста и участта им са еднакви, че една обща е съдбата на реката, на пътя, на цветята...

Те трябва, трябва да го разберат.

А животът продължава. Какъв ще е той занапред — за българите, за Илбарис? Ние го оставяме на прага на нов живот, но що за живот ще е това не знаем нито ние, нито той. Късно наесен — това го знаем, ще се върне от джайляя, ще отиде при антите, ще вземе със себе си Денис и няма да измени на паметта на Чечке. Каквото и да се случи, тя винаги ще бъде в сърцето му и любовта ѝ, подобно на вечното слънце, ще осветява и сгрява дългия му живот. А когато за българите настанат

най-тежките дни и горчивият хляб на изгнаничеството се превърне в тяхна храна, заедно с хан Аспарух, отвеждащ ордата си на запад, неизменно ще върви и суровият и верен кавхан Илбарис — наречен брат и дясна ръка. Но до тогава има още време.

* * *

Има време...

Пътят се простира напред. Над хоризонта се кълбят облаци, растат и се трупат като планина. Ту са бели и леки като пух, ту изведнъж се наливат с оловна тежест и чернота, струпват се, сблъскват се, прорязва ги мълния и се разразява дългоочакваният дъжд, който ще напои пресъхналата земя. И тогава в степта, напоена от влага, бързо ще се надигне тревата, а това означава, че добитъкът ще е сит, ужасът на гладната зима няма да измъчва хората и те ще могат да гледат в бъдещето със спокойно сърце.

И още една година ще наближи към своя край. Първо есента ще смени лятото, след това ще дойде зима, която сякаш е безкрайна, но слънцето, Тангра, ще изгрява все по-рано и по-рано, ще се издига все по-нависоко и по-нависоко и ето, че ще свърши и тази безкрайна зима, вече няма да има сняг, ще препуснат ручеи от снежна вода, ще се сливат в рекички и реки, ще се втурнат към най-голямата си сестра — Итил, и отново плахите кокичета ще се протегнат с нежни листенца към светлината. Гледайки ги всяка пролет, колкото и пролети да има в живота му, Илбарис ще си спомня за своята Чечке. Защото любовта е силна като смъртта — казваше мъдрецът, но дори и той не разкриваше цялата истина. А истината е в това, че любовта е по-силна от смъртта и винаги ѝ се противопоставя и докато е така, животът на земята няма да се прекъсне и ще продължава безкрай — в реката, в дърветата и цветята, и в трепетното, забравящо човешко сърце.

За кой ли път приближаваше Илбарис към Горен Кирмен? Сърцето му винаги се свиваше при вида на тези кули и стени. Това е неговият град, поверен е на неговата сила и смелост и винаги го очаква, широко разтворил тежките си порти. Кавхан Илбарис се върна. По спуснатия висящ мост търчат рояци дечурлига, които не знаят удържане. Достолепно идват насреща му занаятчи и търговци, хора говорещи

различни езици, избрали да живеят на тази прекрасна земя по бреговете на великата и вечна река, чието древно име Итил сега всички народи по света произнасят по съвсем друг начин — Волга...

РЕЧНИК

А

Аба — обръщение със значението на „баща, бащица, отец“, дори „праотец“.

Аванпост — преден пост.

Аждах — зло същество от митологията на татарите и монголите, наподобяващо огромна змия, което живее край водоемите и изяжда хората и животните, идващи да пият вода.

Аксакал — глава на рода, старейшина, уважаван човек в Средна Азия и Кавказ. (от тюркски „ак“ — бял и „сакал“ — брада)

Аргамак — порода коне за езда.

Б

Багатур — военна длъжност, войсков командир, началник на войскава част (бага), боляр (благородник) от обкръжението на хана. Аналогът му в персийските езици е „батър“, „батир“.

Барс — хищно животно от семейство котки с петниста козина.

Бек — дребен владетел.

Бели (или сребърни) *тюрки* (или *българи*) — волжките български племена, отъждествявани с кутригурите или с хуните, предвождани от Атила.

Боспорско царство, *Боспор* (480 г. пр.н.е. — 390 г. н.е.) — антична робовладелческа държава по Северното Причерноморие, образувана в резултат на обединението на гръцките градове от Керченския и Таманския полуостров. От края на II в. пр.н.е. е в състава на Понтийското царство, унищожено по-късно от хуните.

Бяла река — река в Южен Урал, Башкирия, ляв приток на Кама.

В

Ведун — мъдрец, притежаващ вещерски умения. От старобългарското „ведъ, веда“ — знание, познание, мъдрост.

Варяги — наемници или търговци от Скандинавия, събирателно име на норманите, използвано като синоним на викинги.

Веспасиян, Тит Флавий Веспасиян (18 ноември 9 г. от н.е. — 23 юни 79 г. от н.е.) — римски император (69–79 г.), възкачва се на трона в края на Годината на четиримата императори, възстановява мира и стабилността в Римската империя след управлението на Нерон, слага край на голямото еврейско въстание, като превзема Йерусалим, унищожава Храма и избива населението на града — над един милион жители (70 г.).

Вигла (гр.) — пост, наблюдателница, стража.

Г

Геена — от еврейски — долината на Еном, намираща се около стените на Ерусалим, използвано е от автора като пъкъл, ад, неугасим огън.

Годината на снежния барс — по християнски в шестстотин четиридесет и втора.

Горен Кирмен (Керман) — днешен Казан. Град на река Волга, в древността каменна крепост, аванпост на северната граница на България, а през XIV век става столица на Волжка България.

Д

Диоклециан (Gaius Aurelius Diocletianus) — роден през 245 г. в Диоклеа, Далмация (Горна Илирия). По времето на тетрархията от 286 до 305 г. заедно с император Максимилиан, император на Тракия, Азия и Египет. Подлага на жестоки гонения християните.

Дирхем — парична единица (от гръцки — драхма)

Джайляу — още и джайла, жайлау, яйла (тюрк.) лятно пасбище, обикновено платообразно, в субалпийските и алпийските планински пояси на планините в Средна Азия, Кавказ и Крим.

Домра — струнен музикален инструмент, първообраз на руската балалайка.

Друнгарий (гр.) — висока управленческа длъжност.

Е

Ермак алай — от тюркски — „ермак“ — разрушавам, разкъсвам и „алай“ — военна единица, съставена от хиляда воини.

и

Илбарис — татарско име от древнотюркски произход „иль“ — страна, „барс“ — тигър; със значение на „герой на страната“.

Илтабар — предводител, владетел на страна или народ. — (тюркски „ил“ — страна).

Илхан — син на хана.

Империя Хан — Династия Западен Хан е основана през 206 година преди новата ера от Лю Бан — един от ръководителите на народното въстание в Китай (209–206 г. пр.н.е.), което сваля от власт династията Цин. Столицата на империята е Чан-ган. Династия Хан завършва през 8 г. н.е. Лю Бан е на власт седем години. Един от двамата императори с низш произход в историята на Китай, който заема поста на преклонна възраст. Засилва диктатурата, като публикува редица постановления за укрепване на властта си.

Ипат — титла във Византийската империя, висш държавен чиновник, занимаващ се с делата на висшето образование (ипат на философите, ипат на риторите...). Такава титла е носил и ректорът на Константинополския университет.

Ипертим — височайша титла във Византия, имала първоначално светски характер, по-късно давана на висши духовни лица.

Ирдаука — така според Херодот наричали скитите амазонките. На съвременен татарски език означава „мъжеподобна“.

Итил — днешна р. Волга.

к

Кааба (араб. „куб“) — главната светиня на исляма, към нея обръщат лицата си мюсюлманите при молитва. Проста по форма кубична постройка от гранит, висока 14 м и с основи 10 на 15 м, където всяка от езическите религии имала свой идол и му се покланяла. Мохамед изхвърлил оттам всички идоли, като оставил единствено т.нар. Черен камък — според вярващите останка от земния рай, реликва от първия храм, построен от Адам, и даден на Аврам. Камъкът е от три парчета, обковани в сребърна рамка.

Кавхан — висша прабългарска титла, заместник на хана.

Каиафа — според „Евангелие от Йоан“ — първосвещеник, оглавяващ съвета на главните свещеници и фарисеите, който осъжда Христос на смърт.

Казълък — домашен колбас от конско или говеждо месо, сушен на слънце.

Кама — главната река на Западен Урал.

Канджа — прът с метална кука накрая.

Кангюй — могъщо държавно образувание на територията на Приаралието и река Сердаря от II в. пр.н.е. до V в. н.е. Според някои автори става въпрос за Хорезъм, някои смятат племената от тази държава за потомци на ираноезичните саки.

Капитолийските гъски — през III век преди Христа галите буквално прегазват древна Италия и обсаждат Рим. Численото им превъзходство е огромно, а бъдещата империя се състои все още от града на Тибър и околната област. Но свещените гъски от храма на Юпитер, издигащ се на Капитолийския хълм, усещат с тънкия си слух пълзящите по стените в една безлунна нощ гали и надават крясък, с който събуждат не само заспалите стражи, но и целия град, като по този начин спасяват Рим.

Капище — езически храм, светилище преди покръстването.

Караулбашия — началник на караула (башия — началник).

Катък — напитка от неразредено мляко.

Кирмен — крепост.

Китайската империя е била наричана Тан-ся — „Поднебесна“, или „Всичко, което съществува под небето“.

Коило — теснолистна степна трева с нежни бели пухкави метлички след прецъфтяването ѝ.

Коса Тузла — остров в Керченския пролив на Азовско море.

Константин (Константин I Велики) (274–337). Син на император Констанций Хлор от първата му жена Елена. Римски император, отначало император на Запада (306–324) в тетрархията. Нанася победа над готите, отстранява претендентите за императорска власт, обединява империята и става автократор (324–337). Започва строеж на нов град и пренася там столицата Константинопол (330). През 313 г. с Миланския едикт разрешава свободно разпространение на християнството и сам става християнин преди смъртта си. Взема

участие в Никеийския събор и привлича религията към своите политически планове.

Констанций Хлор (Flavius Valerius Constantius Chlorus) — роден 264 г. в Илирия, цезар (управител) на Галия, Испания и Британия (293–305 г.) по времето на Диоклециан и Максимилиан, август (император) от 305 до 306 г.

Кафските планини — по името на град Кафа, днешна Теодосия, разположен на брега на Черно море, Кримски полуостров.

Кула — топ, в някои шахове вместо топ има фигури на кули.

Курай — духов музикален инструмент, подобен на кавал.

Куртина — участък от крепостната ограда между два бастиона или две кули.

М

Майдан — площад, мегдан.

Манич — река в Кавказ, приток на река Дон.

Масагети (масажети) — в съчиненията на древногръцките автори — събирателно название на племената от областите край Каспийско море и от Приаралието. Няма общоприета хипотеза за произхода и историческата им принадлежност — мнозина ги отъждествяват със саките. Херодот твърди, че са били номади, сражаващи се пеша и на кон, изработвали оръжията си от мед и злато. В битка с тях загинал Кир — основател на Ахеменидската държава. Според Страбон масагетите се покланяли на слънцето и му принасяли коне в жертва. Той отнася към тях освен номадите също и обитателите на приаралските блата и острови, които се прехранвали с примитивно събирателство и риболов, а също така и някои земеделски племена като например хорезмийците.

Н

Нерпа — млекопитаещо животно от семейството на тюлените.

Несториани (несторианци) — източноправославна секта, основана през V век в Мала Азия и Сирия от бившия константинополски патриарх Нестор; проповядват, че божествената и човешката природа на Христос съществуват независимо една от друга.

П

Перун — върховен езически бог на славяните.

Поляни — източнославянско племе (VI-IX в.), населяващо бреговете на река Днепър в долното ѝ течение между устията на река Припят и река Рос. С тях е свързана древната летописна легенда за началото на Русия, за първите руски князе, и основаването на Киев. През VI-VII в. поляните са ядрото на древноруската държава, впоследствие обединяват около себе си други източнославянски области. За последен път се споменават в летописите през 994 г., след това името е заменено от етнонима „руси“.

Протосинкел — титла на православен свещеник, главен съветник.

Понтифик — титла, носена от римските императори до Грациан (375–383 г.). След това се възприема от папите.

Р

Река Ворксла — ляв приток в средното течение на Днепър.

Река Рос — десен приток в средното течение на Днепър.

Росомаха — малък хищен звяр с ценна светлокафява пухкава козина.

С

Саки — някои автори ги отъждествяват със скитите или савроматите, а също и с потомците им — сарматите. Повечето специалисти смятат, че саките са били коренно население на Казахстан и Средна Азия и се явяват преки потомци на племената от Бронзовата епоха.

Саксини — племена, населяващи земите около град Саксин в устието на река Волга, голям град, смятан за късна столица на Хазарската империя, недалеч от днешен Астрахан.

Сахтиян — вид обработена зърнеста кожа.

Свърбига източна (*Bunias orientalis*) — двугодишно или многогодишно растение, високо около метър, с жълти цветове, с висока хранителна стойност, използва се и в билколечението.

Сибила, сиви́ла (мит., от гр. — „пророчица“) според вярванията на древните гърци и римляни жена, вдъхновена от божество да предсказва бъдещето.

Слон — офицер, в някои шахове вместо офицери има фигури на слонове.

Судак (в средните векове Сугдея, Сурож, Солдая) — град в Украйна, разположен на югоизточния бряг на Кримския полуостров. Основан е през 212 г. н.е. и като част от Пътя на коприната е бил международен търговски център.

т

Табасаран — в района на Табасаранската планина (в Кавказ), край брега на Каспийско море, се издига висока стена, преграждаща участък от морето до високите планини. Изградена е в древността за защита от набезите на номадските племена. „Планинската стена“ преминава от крепостта далеч на запад в Кавказките планини. Градът, разположен в нея, се е наричал с различни имена от народите, които са преминавали през областта, съвременното му име е Дербент (Железни врата).

Табиб — лекар, врач.

Табин — съвет.

Табгачи — китайци.

Тамга — знак, печат, дамга.

Тан — древно име на река Дон, Великата река.

Тептархан — от „тархан“ — титла на феодал, военен съветник на хана, градоначалник, който събира данък за хана от жителите на града; в случая употребено като „главен, върховен тархан“.

Темрюк — град в днешна Русия, разположен на Таманския полуостров, център на Темрюкския район, Краснодарска област.

Тимер Капка — в древността град Дербент.

Тълмач — преводач, тълкувател.

Тюмен — войскова част от 10 000 воини.

Тюркути — според някои източници, синоним на тюрки. Според други, тюркути (кок-тюрки) е наименование само на едно племе.

у

Уста — майстор.

Уки — река на полуостров Камчатка.

х

Хиджаз — планинска област в северозападна Саудитска Арабия, с главен град Мека. *Неджед* — регион в Централна Саудитска Арабия, където се намира днешната столица Риад. Преди да се роди пророкът Мохамед, Мека е бил център за поклонение на езическите религии, изповядвани от пътуващите през пясъците кервани. Градът бил столица на много богове.

Хилядни — военачалник, командващ отряд от общо хиляда души, под негово командване са десет стотници, които от своя страна командват по сто воини.

Хорезмшах — владетел на Хорезм (Персия); титла на владетел на арабска страна.

Хосров II Победителят (Хосров II Первиз) — персийски цар (590–628) от династията на Сасанидите.

Хури — (от арабското „хур“ — черноок) според Корана девиците, които очакват правоверните в рая.

ч

Чапан — традиционна дълга дреха, роба, подобна на халат.

Чулман (*Чолман*) — наименованието на горното течение на река Кама, преди вливането на притока ѝ река Бяла. — (старотюркски)

ю

Ювиги — от латински (subigi) — мъдър.

Юфт — вид кожа.

я

Яик — древно название на река Урал (Светлата река)

Ясак — дан, данък, събиран обикновено в натура (кожи). — (тюркски)

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.